

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI ILMUY DARAJALAR
BERUVCHI DSC. 03/30.12.2019.FII.19.01 RAQAMLI
ILMIY KENGASH ASOSIDAGI
BIR MARTALIK ILMUY KENGASH**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Qo'l yozma huquqida
UDK:373.5.091.3:811.512.133

AHMEDOVA GULNOZA MUXTOROVNA

**O'ZBEK TILI DARSLARIDA RUSIYZABON O'QUVCHILAR NUTQIY
MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH
(umumi o'rta ta'lim maktablari asosida)**

13.00.02 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (o'zbek tili)

**PEDAGOGIKA fanlari doktori (Dsc) ilmiy darajasini olish uchun
yozilgan DISSERTATSIYA**

**Ilmiy maslahatchi: R.Rasulov,
filologiya fanlari doktori,
professor**

M u n d a r i j a

Kirish	3
1-bob. O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishning nazariy va amaliy asoslari	17 - 42
1.1-§. Nutqiy muloqot madaniyati tushunchasining mazmun-mohiyati, nutqiy muloqot turlari va omillari	18 - 40
1.2-§. O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishning hozirgi holati	41 - 79
2-bob. O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishning lingvodidaktik asoslari	80
2.1-§. O‘zbek tilida muomala odobiga oid vaziyatlar va qolip gaplarning qo‘llanilish xususiyatlari	81
2.2-§. O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarga o‘zbek tili nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir asosiy yondashuv va tamoyillar, ta’lim mazmuni	107-129
3-bob. O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish metodikasi	130
3.1-§. O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish shart-sharoitlari, vositalari, metod va usullari	155
3.2-§. O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir mashqlar tizimi	155 - 179
4-bob. O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish metodikasining samaradorligi	180
4.1-§. Rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir tajriba-sinov materiallari tavsifi	181 - 188
4.2-§. Rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir tajriba-sinov natijalari tahlili	188-210
Xulosa.....	211-214
Foydalilanilgan adabiyotlar ro‘yxati	215 - 236

KIRISH (Fan doktori (DSc) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon miqyosida ta’lim jamiyat taraqqiyotini belgilovchi asosiy omil sifatida e’tirof qilinib, uni rivojlantirish tilni – ma’rifat va ma’naviyatni yuksaltirishning ustuvor jihatidir. Hozirda yoshlarning o‘zga tildagi nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish, ushbu jarayonni samarali tashkil etish, ta’lim mazmunining lingvodidaktik va metodik asoslarini takomillashtirish, muomala odobi qoidalarini bilish, dialogik nutqqa e’tibor qaratmoq, o‘zga tildagi nutqiy muloqot madaniyati komponentlarini ona tili komponentlari bilan qiyoslash, shular asosida ularni o‘rgatishga doir noan’anaviy, innovatsion texnologiyalarga ko‘ra ish turlarini, mashqlar tizimini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish alohida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Dunyo tilshunoslarining, xususan O‘zbekiston, Qozog‘iston, Rossiya, AQSh va boshqa mamlakat metodist olimlarining ta’lim oluvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish, muloqot jarayonida dialogik nutqdan unga xos birlklardan maqsadli foydalanish, muomala odobiga jiddiy rioya qilish kabilar ularning diqqat markazida turibdi. Shunga ko‘ra o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyati komponentlarini rivojlantirish – muomala odobi yuzasidan mukammal ta’lim berish borasida ilmiy izlanishlar olib borilayotganligi shak-shubhasiz dolzarbdir.

O‘zbekistonda ham o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyi va nufuzini oshirish sohasida yangilangan o‘qitish metodikasini takomillashtirishga oid tizimli faoliyat joriy etilmoqda. Davlatimiz Farmonlari va boshqa hujjatlarda mazkur sohada juda muhim vazifalar belgilanmoqda. Mamlakatimiz hududidagi alohida til siyosati uni o‘qitish tizimiga ham muhim talablar qo‘yan. “Har qaysi mustaqil davlat o‘z milliy manfaatlarini ta’minalash, bu borada o‘z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiy”² ekanligini o‘zbek tili ta’limi oldidagi, ayniqsa, ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish borasidagi dolzARB vazifadir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son, 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliv ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son, 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son, 2020- yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda O‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi ПФ-6084-son Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 5-iyuldagagi “Ma’naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti to‘g‘risida”gi 419-son, 2020-yil 11-martdagagi “O‘zbek tili va adabiyoti bo‘yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 139-son Qarorlari, 2020–2030-yillarda amalga oshirish dasturida va mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertatsiya tadqiqoti ham xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. I. “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirishda innovatsion g‘oyalar tizimini shakllantirish va ularni amalga oshirish yo‘llari” ustuvor yo‘nalishi doirasida bajarilgan.

Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha xorijiy ilmiy tadqiqotlar sharhi¹. O‘rtta’lim bosqichida ta’lim oluvchilar lug‘at zahirasiga oid nutqiy muloqot madaniyati komponentlarini qolip gaplar bilan boyitish metodikasini takomillashtirishga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlar dunyoning yetakchi markazlari va oliv ta’lim muassasalarida, jumladan, Budapesht telekommunikatsiya va media

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni //O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari toplami. - Toshkent, 2020-yil, 19-oktabr <https://www.xabar.uz/siyosat/prezident-ozbek>.

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida¹”gi Farmoni //O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. - Toshkentr, 2020-yil, 20-oktabr.

axborot texnologiyalari universiteti qoshidagi Nutqiy muloqot va smart (intellegent) interaktiv laboratoriysi (Vengriya so‘zlashuv departamenti, tilshunoslik va so‘zlashuv ilmi), Fliyency va muloqot laboratoriysi (elektropsixologiya, bolalar tili, neyroreabilitatsiya, musiqa persepsiyasi) ilmiy nutq laboratoriysi (Xalqaro Avstraliya milliy universiteti), Braziliyada (Kompinas universiteti, Lafara) Fonetikada akustika va tajribaviy psixologiya markazi, Belgiya so‘zlashuv studiyasi (Belgiya tilshunoslik universiteti), Kanada audiologiya milliy markazi, Mayami muloqot maktabi studiyalarida olib borilmoqda.

Til ta’limi jarayonida talabalarda kognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga oid quyidagi ilmiy natijalar olingan: xorijiy til ta’limida o‘quvchilarni faol fikr yuritish jarayoniga tayyorlashda kreativ faollikni rivojlantirish (Oxford University Centre Language (Angliya); muloqot kompetensiyasi kabi pedagogik faoliyatni samarali boshqarishga yo‘naltirilgan ta’lim-tarbiyaviy vazifalarni loyihalash, ma’naviy-axloqiy fazilatlarni zaruriy nutqiy vaziyatlarda qo‘llashni optimallashtiruvchi psixologik treninglar tizimi ishlab chiqilgan (University of Tokiyo va Braziliyada (Kompinas universiteti, Lafara). Fonetikada akustika va tajribaviy psixologiya markazi); ta’limni dinamik rivojlantirishning modulli-integrativ texnologiyalari fanlararo aloqadorlikni qo‘llash asosida ishlab chiqilgan (Belgiya so‘zlashuv studiyasi (Belgiya tilshunoslik universiteti); nutqiy muloqot kompetensiyasini takomillashtirish texnologiyasi kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish asosida ishlab chiqilgan (University of Bordeaux (Fransiya); ta’lim oluvchi ma’naviyatini

¹ Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha xorijiy ilmiy tadqiqotlar sharhi:

<https://scienceweb.uz/publication/954>;

<https://cyberleninka.ru/article/n/dialogue-communicative-structures-in-the-process-of-teaching-foreign-language-dialogic-communication-skills>;

[https://emjms.academicjournal.io/index.php/emjms/article /view/408](https://emjms.academicjournal.io/index.php/emjms/article/view/408);

https://www.researchgate.net/publication/307760973_the_principle_of_crosscultural_dialogue_in_teaching_foreign_language_dialogical_speech_activity;

https://www.researchgate.net/publication/275019250_Developing_Dialogic_Communication_Culture_in_Media_Education_Integrating_Dialogism_and_Technology;

https://www.researchgate.net/publication/275019250_Developing_Dialogic_Communication_Culture_in_Media_Education_Integrating_Dialogism_and_Technology; https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-36271-3_6#:~:text=In%20the%20dialogic%20culture%2C%20the,be%20said%20in%20the%20future va boshqa manbalar asosida amalga oshirildi

shakllantirishning neyropsixologik va lingvistik dasturlashtirishga yo‘naltirilgan rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyasini qo‘llash asosida takomillashtirilgan (Mayami pedagogika universiteti).

Jahon olimlari tomonidan til ta’limining rejali tashkil etilishi va boshqarilishi sohasida o‘tkazgan ilmiy tadqiqotlar natijasida ta’lim tizimida ta’lim-tarbiyaviy faoliyatni tizimli tashkil etish va boshqarishning pedagogik tamoyillarini diagnostika qilish va yangilash asosida takomillashtirish; o‘quvchilarning nutqiy muloqot jarayonida muvaffaqiyatli kreativ faolligini takomillashtirish; pedagogik tizimni modullashtirishda o‘quvchilarning lingvistik sezgirligi malakasini shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish; ta’lim tizimida pedagog va ta’lim oluvchining nutqiy muloqot texnologiyasini fanlararo tashhislash asosida nutqiy muloqot odobini shakllantirish kabi pedagogik faoliyatlarni tashkil etish jarayonini modellashtirishga erishilgan. Til ta’limida o‘quvchilarning kreativ nutqiy faoliyatini tashkil qilish jarayonida pedagog hamda o‘quvchi o‘zaro munosabatini rejalashtirish va boshqarilishini modellashtirish; o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatidagi (xulq-atvoridagi) kognitiv faoliyatini modellashtirishga oid zamonaviy tamoyillar va xorijiy tajribalardan ijodiy foydalanish yondashuvlarini tatbiq etish; o‘quvchilarning erkin nutqiy muloqot yuritish faoliyatini tashkil etishni tizimli o‘rganishga alohida e’tibor berilmoqda.

Muammoning o‘rganilganlik darjasи. Ta’lim rus tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarida o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi bo‘yicha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar, metodik ishlar sanoqli. Ayniqsa, dialogik nutq o‘sirishga bag‘ishlangan ishlar juda oz. Metodist R.A.Yo‘ldoshevning “O‘zbek ti-

Qolip gap atamasi ilk bor metodist olim R.A.Yo‘ldoshevning “O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini ularni ko‘p gapirtirish orqali o‘sirish metodikasi (Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablar misolida)” nomli metodik qo‘llanmasida [145-b.], “Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi” nomli [29; 9-, 39 va b.-betlarda] monografiyasida qo‘llangan. “Umumiy o‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturi. O‘zbek tili”dagi nutqiy va lingvistik kompetensiyalarga doir talablarda qolip gap atamasi ishlatalilgan. [18-2 2 b.]. O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da QOLIP so‘zining 4-ma’nosи (ko‘chma ma’nosи) andaza, shablon deb ko‘rsatilgan, misol tariqasida esa “Bir qolipdagi gaplar” atamasi keltirilgan. Biz “Bir qolipdagi gaplar” ifodasini *qolip gaplar* deb qo‘llashni ma’qul topganmiz.

li darslarida o‘quvchilar nutqini o‘stirish (III –VIII sinflar)” mavzusidagi metodik qo‘llanmasida¹[27], “Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi” [29; 64–83-b.] nomli monografiyasida² bu masalalar alohida bo‘limlarda yoritilgan. Professor X.S.Muxitdinovaning “O‘zbek tilini o‘qitishda uzluksizlikni ta’minalashning ilmiy-metodik asoslari” nomli monografiyasida [44-; 142–144-b.] nutqiy muloqot mavzulari, nutqiy qurilmalar, nutqiy modellar, qoliplar yuzasidan fikrlar bayon qilingan³.

F.H.Aminovaning “O‘quvchilarni muloqot matn yaratishga o‘rgatishning didaktik asoslari”⁴ mavzusidagi nomzodlik ishida [167] o‘quvchilarni turli xil matnlar tuzish, shu matnlar vositasida muloqotga, muloqot odobiga o‘rgatish yo‘llari yoritilgan.

G.Z.Muhamedjanovaning “Darsdan tashqari mashg‘ulotlarda rusiyabon o‘quvchilarning o‘zbekcha nutqini o‘stirish metodikasi (5–9-sinflar misolida)”⁵ [152] mavzusidagi tadqiqot ishida dialogik nutq o‘stirish xususida ayrim mulohazalar bayon qilingan. Muloqot madaniyati bilan bog‘liq ayrim masalalar G.X.Jumasheva [146], A.X.Jo‘rayev [147], R.O.Nabiyeva [154], V.I.Andriyanova [139], O‘.H.Islamov [179], M.M.Bazarova [142], va boshqa olimlarning ishlarida⁶

¹ Yoldoshev R.A.O‘zbek tili darslarida o‘quvchilar nutqini o‘stirish (III –VIII sinflar), – Toshkent: O‘qituvchi, 1978, – 76 b. B. 8-10.

² Yo‘ldoshev R.A. Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi: Monografiya. – Toshkent: – Fan va texnologiyalar Markazi, –2015. – 157 b.

³ Myxitdinova X.S. O‘zbek tilini o‘qitishda uzliksizlikni ta’minalashning ilmiy - metodik asoslari. – Monografiya. – Toshkent, – Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi, – 2008, – 238 b.

⁴ Aminova F.H. O‘quvchilarni muloqot matn yaratishga o‘rgatishning didaktik asoslari: Ped. fan. nom. diss. – Toshkent: 2007, – 157 b.

⁵ Muhamedjonova G.Z. Darsdan tashqari mashg‘ulotlarda rusiyabon o‘quvchilarning o‘zbekcha nutqini o‘stirish metodikasi (5–9-sinflar misolida): Ped. fan. nom. diss.avtoref. TDPU, – Toshkent: 2003, – 21 b.

⁶ Жумашева Г.Х. Формирование основ культуры общения дошкольников на каракалпакском языке в условиях двуязычия средствами театрализованных игр: Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ташкент: 1996. – 16 с. Jo‘rayev A.X. Chet tilda talabalar kommunikativ malakalarini takomillashtirish texnologiyasi (ispan tili sinonimlari materialida:) Ped. fan. nom. diss.avtoref. TDPU, – Toshkent: 2009, – 22 b. Набиева Р.О. Обучение ситуативному диалогу в речевом общении на занятиях по русскому языку в 5-6 классах таджикской школы: Дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ташкент: – 1998, – 175 с. Андриянова В.И. Теория и практика обучения узбекских школьников устноречевому общению на русском языке: Дисс. на соис. уч. степ. док. пед. наук. ТГПИ, – Ташкент: 1997. Islamov O‘.H. Alisher Navoiy asarlarida nutq madaniyati talqini: Filol. fan. nomz. ilm. dar.ni.olish taqdim etilgan diss. – Toshkent: 2012, – 160 b. – B. 9-10. Dadajonova N.M. O‘zbek tili ta’limi jarayonida oliv o‘quv yurtlarining nofililogik ixtisosliklarida o‘qiydigan talabalarning nutqi ustida ishlash metodikasi: Ped. fan. nom. diss.avtoref. TDPU, – Toshkent: 2002, – 20 b. Umarova N.Z. Talabalarning o‘zbekcha yozma nutqini o‘stirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish metodikasi (texnika oliv oquv yurtlarining rusiyabon guruhlarida): Ped. fan. nom. diss.avtoref. TDPU, – Toshkent: – 2007, – 21 b.

tilga olingan. O‘zbek tili metodikasiga oid tadqiqotlarda, monografiya va metodik qo‘llanmalarda dialogga xos nutqiy birliklar asosida o‘quvchilarning o‘zaro savol-javoblarini, namuna asosida o‘zaro so‘zlashishlarini tashkil etish mazmuni va usullari haqida so‘z yuritilib, nutqiy muloqot madaniyati masalalariga kam e’tibor qaratilgan, qolip gaplar¹ to‘planmagan, rus tili materiallariga qiyoslanmagan, muloqot odobi qoidalari yetarlicha yoritilmagan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘sligi mamlakatlari olimlari G.V.Rogova va I.N.Vereshagina (Rossiya) [114], Ye.M.Rozenbaum (Rossiya) [158], V.A.Pankrushev (Rossiya) [108], R.X.Abubakirova (Rossiya) [135], G.X.Agababyan (Yerevan) [136], M.S.Balabayko (Rossiya) [169], O.G.Miskovalar (Rossiya) [153], V.S.Aliyeva (Yerevan) [138], M.L.Vaysburd (Rossiya) [171], L.A.Vvedenskayalar (Rossiya) [85]² tomonidan o‘quvchilarga rus va chet tillarining leksik va grammatik materiallarini, nutqiy muloqot komponentlarini o‘rgatish muammolari bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. O‘rganilayotgan til bilan ona tilini qiyosiy o‘rganish, dialogik nutq o‘sirishning lingvovidaktik asoslarini takomillashtirish muammolari ma’lum

¹ Qolip gap atamasi ilk bor metodist olim R.A.Yoldoshevning “O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini ularni ko‘p gapirtirish orqali o‘sirish metodikasi (Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablar misolida)” nomli 145-b., “Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tilini o‘qtish metodikasi” nomli (9-, 39- va b.betlarda) metodik qo‘llanmasida qo‘llangan. “Umumiyo‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturi. O‘zbek tili”dagi nutqiy va lingvistik kompetensiyalarga doir talablarda “qolip gap” atamasi ishlatilgan. (18-22-b). O‘zbek tilining izohli lug“ati”da QOLIP so‘zining 4-ma’nosi (ko‘chma ma’nosi) andaza, shablon deb ko‘rsatilgan, misol tariqasida esa “Bir qolipdagи gaplar” atamasi keltirilgan. Biz “Bir qolipdagи gaplar” ifodasini qolip gaplar deb qo‘llashni *ma’qul topganniz*.

² Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. – Москва, Просвещение, 1988, – 66 с. Розенбаум Е.М. Основы обучения диалогической речи на языковом факультете педагогического вуза: Автореф. дисс. соис. уч. степ. док. пед. наук. – Москва: 1983, – 42 с. Панкрушев В.А. Обучение студентов национальных групп педвузов профессиональному общению: Автореф. дисс. канд. пед. наук. – М: 1986. – 15 с. Абубакирова Р.Х. Пути совершенствования русской диалогической речи студентов национальных групп вузов: Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Москва: 1979, – 16 с. Агабабян Г.Х. Развитие русской диалогической речи учащихся 4–6 классов армянской школы: Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ереван: – 1980, – 28 с. Балабайко М.С. Обучение моделированию диалогической речи //Иностранные языки в школе. – Москва: 1976. №1. – С. 27–29. Мыскова О.Г. Взаимосвязное обучение диалогическому и монологическому видам речевой деятельности на английском языке в средней школе: Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Москва: 1980, – 21 с. Алиева В.С. Речевые штампы и их место в практическом курсе русского языка для национальных (азербайджанских) групп языкового пединститута: Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ереван: 1978, – 17 с. Вайсбурд М.Л., Климентенко А.Д. Требования к речевым умениям. //Иностранные языки в школе. – Москва: 2013, – № 8. – С. 11–19.; Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика и культура речи. Издание 5-е, дополненное и переработанное. Серия Высшее образование, – Ростов на Дону: Феникс, 2005, – 544 с.

darajada xorijiy davlat olimlari tomonidan o‘rganilgan. Rus tili metodist olimlarining ishlarida rus tilidagi qolip gaplar o‘zbek tiliga oz qiyoslangan, bunda ruscha qolip gaplar ko‘lamidan kelib chiqilgan. Rus tili, chet tillarning nutqiy shtamplari ham, muomala odobi qoidalari ham o‘zbek tilidagi qolip gaplardan farq qiladi. Ushbu qiyosiy ma’lumotlardan o‘zbek tili darslarida to‘g‘ridan-to‘g‘ri foydalanishning iloji yo‘q. Bir qator metodist olimlar (N.I.Formanovskaya [118], M.S.Balabayko [169] va b.) nutqiy muloqot madaniyati xususida izlanish olib borib, suhbatdoshlar qo‘llaydigan qolip gaplar, ularga javob so‘zlarni ajratib chiqish, qolip gaplarni nutqiy vaziyatga ko‘ra (salomlashish, xayrlashish, tanishish va b.) mavzular bo‘yicha bo‘lib chiqish, muomala odobi qoidalariaga aniqliklar kiritish, ikki xalqning (masalan, rus va o‘zbek xalqlarining) tarixan shakllangan muomala odobi qoidalari o‘zaro qiyoslash, qolip gaplarni, muomala odobi qoidalari o‘rgatish yo‘llarini tadqiq etmoqdalar.

Xorij metodist olimlaridan Larri King “How to Talk to Anyone, Anytime, Anywhere: The Secrets of Good Communication” (Как разговаривать с кем угодно, когда угодно) [103] nomli asarida¹ suhbatdoshi bilan qay mazmunda, qay tarzda gaplashish, o‘zini qanday tutish, qayerda kimlar bilan gaplashayotganini qay tarzda hisobga olish kabi bir qator masalalar yoritilgan, tavsiyalar bayon qilingan. Ushbu tavsiyalar, asosan, katta yoshdagilarga moslab aytilgan. Lekin ulardan ayrimlaridangina maktab ta’limida foydalanish mumkin.

Nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish sohasida qator tadqiqot ishlari amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, bugunga qadar o‘zbek tilidagi qolip gaplarni ko‘proq to‘plash, ularni rus tiliga qiyoslash orqali umumiyligi va farqli tomonlarini aniqlash, sharqona muloqot madaniyati, xususan, muomala odobi qoidalari ishlab chiqish, ikki til hodisalarini o‘zaro chog‘ishtirish, rus tilida so‘zlovchi o‘quvchilarga o‘zbekcha nutqiy muloqot madaniyatiga o‘rgatish metodikasi tadqiq etilayotgani yo‘q.

¹ Larry King. How to Talk to Anyone, Anytime, Anywhere: The Secrets of Good Communication. 1995. Как разговаривать с кем угодно, когда угодно и где угодно. – Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006, 268 с.

Dissertatsiya mavzusining dissertatsiya bajarilgan oliy ta’lim muassasasining ilmiy tadqiqot ishlari bilan bog’liqligi: Tadqiqot ishi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy tadqiqot ishlari rejasiga muvofiq “O‘zbek tili ta’limining dolzarb muammolari” mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish, uning komponentlari bilan bog’liq ta’lim mazmuni va metodlarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

nutqiy muloqot madaniyati tushunchasini mohiyatan tahlil qilish, muloqot turlarini aniqlash, nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish metodikasi bo‘yicha izlanishlarning zaruriyat ekanligini hamda nutqiy muloqot madaniyatini o‘stirish muammoining ta’lim jarayonidagi ahamiyatini asoslash;

o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarni dialogga o‘rgatish, nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirishning bugungi holatini tahlil qilish asosida o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyati komponentlari – qolip gaplar, muomala odobi qoidalari yuzasidan beriladigan bilim, ko‘nikma va malakalarmi, ta’lim vositalari, metod va usullarini ishlab chiqishda amal qilinadigan asosiy yondashuv va tamoyillarni belgilash;

nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirishga doir ta’lim mazmunini belgilash maqsadida o‘zbek tilidagi qolip gaplarni to‘plash va tasniflash, o‘zbek xalqiga xos muomala odobi qoidalalarini ko‘paytirish, qiyoslash yo‘li bilan o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash orqali metodik xulosalar chiqarish;

nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish vositalari, an’anaviy va noan’anaviy metod va usullarni, mashqlar tizimini ishlab chiqish asosida o‘zbek tili darslarida o‘quvchilar nutqini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish.

Tadqiqotning ob’yektni ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirishda

muomala odobi qoidalari va qolip gaplar bilan faollashtirish, nutqiy mashqlar orqali mustahkamlash, muomala odobi qoidalariiga rioya qilish, qolip gaplarni qo‘llash malakasini hosil qilish jarayoni tashkil qiladi.

Tadqiqotning predmetini o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini o‘rganish komponentlari – muomala odobi qoidalari va qolip gaplarni faollashtirishning shakl, metod va vositalari aks etgan lingvovidaktikasi va metodikasi hamda texnologiyalari tashkil qiladi.

Tadqiqotning usullari. Dissertatsiyada kognitiv-differensial kuzatish, qiyosiy tahlil, tasniflash, suhbat, so‘rovnomalar, pedagogik tizimga solish, umumlashtirish, tajriba-sinov, matematik-statistik tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda nutqiy muloqot madaniyati tushunchasi o‘zbek tilini o‘qitishda o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘stirish amaliyoti bilan yangilash metodikasini ularning muloqot madaniyatini rivojlantiruvchi, o‘zligini va suhbatdoshlarning shaxsi, ruhiyati, jamiyatda tutgan mavqeyini anglash, nutqning kommunikativligiga e’tibor berish, ijtimoiy munosabatlar bilan shartlangan replikalar: tarkibi anglanadigan gaplar va qolip gaplar asosidagi o‘zaro muloqot jarayoni uchun milliy til korpusiga mo‘ljallangan o‘quv lug‘atlari tayyorlash va ularni qo‘llashga oid vaziyatli topshiriqlar tizimini ishlab chiqish zaruriyati asoslangan;

nutqiy muloqot madaniyati komponentlaridan biri sifatida qolip gaplarni tushuntirishda dars lug‘atida ularning ruscha tarjimasini, izohtalab o‘rinlarda qisqa sharh berish, o‘zbekcha-ruscha qolip gaplar qiyosi asosida olingan o‘rganishni osonlashtiradigan va qiyinlashtiradigan holatlar haqidagi ma’lumotlaridan, ko‘rsatmalilik (nutqiy vaziyat aks etgan rasmlar), nutqiy namunalar,: sahna ko‘rinishlaridan foydalanish; suhbatdoshlarni ma’naviy-estetik boyitish, muomala odobi qoidalari asosida so‘zlash ohangiga alohida ahamiyat berishdan foydalanish, faollashtirishda o‘quvchilarning muomala odobi qoidalariiga amal qilib o‘zaro

so‘zlashishidagi mustaqillagini yangi axborot almashinuviga yo‘naltirish, muloqotning izchil bo‘lishini ta’minlashda (tashkiliy qism → asosiy axborot almashinuvi → so‘zlashuvni tugallash qismlari mazmunida *o‘zaro so‘zlashishni mashq qilish*) onglilikka erishish, bilan shakllanadigan ko‘nikma va malakalar ko‘lамини ta’minlovchi mashqlar tizimi yaratilgan;

o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish metodikasi, qo‘llanadigan qolip gaplarni tushuntirish va faollashtirish metod hamda usullari, innovatsion texnologiyalar, rolli va kasbiy o‘yinlarni ishlab chiqishga doir asosiy yondashuv va tamoyillar: *kompetensiyaviy, kommunikativ, pragmatik, nutqiy vaziyatli, faoliyatga asoslanganlik, induktiv-ongli, funksional, modulli yondashuvlar* hamda *qolip gaplarning tag ma’nosи, mazmuni, qo‘llanilishini anglatish yondashuvlari va tamoyillari*, mashqlar tizimida loyihalash asosidagi mashqlar, shuningdek, sahnalashtirish tipidagi o‘yinlar, namunadan foydalaniб o‘zaro so‘zlashish, boshlab berilgan dialogni davom ettirish, dialog replikalari asosida o‘zaro so‘zlashish, nutqiy faoliyatda qo‘llash, testlar bajarish, bahs-munozaralar kabi metodlarni qo‘llashda qolip gaplarni qiyosiy o‘rganish asosida takomillashtirilgan;

o‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga muomala odobi qoidalarini, qolip gaplarni o‘rgatishning yaxlit metodikasi o‘quvchilarining qolip gaplarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, aksincha, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish, berilgan nutqiy vaziyatga mos qolip gapni aytish, nuqtalar o‘rniga mazmunan mos qolip gapni qo‘yib o‘qish yoki ko‘chirish, berilgan izohlar asosida mos qolip gaplarni aytish, qolip gap asosida tegishli nutqiy vaziyatni aytish, o‘rganilgan qolip gaplarni qatnashtirgan holda dialog tuzish yoki o‘zaro so‘zlashish metod va usullari asosida takomillashtirilgan;

o‘quvchilarining nutqiy muloqot madaniyatini rivolantirish ehtiyojlaridan, dialogik nutq o‘sirish mazmunidan kelib chiqqan holda muomala odobi qoidalarini va qolip gaplarni tanlash, to‘plash, tasniflash, 2–5- va 6–9-sinflar bo‘yicha guruhash amalga oshirilgan.

Tadqiqotning amaliy natijalari quyidagilardan iborat:

o‘zbek tili ta’limida o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini o‘stirishda qo‘llanishini anglatish tamoyillari asosida o‘quvchilarning nutqiy muloqot mahoratlarini tizimli holda rivojlantirishi ilmiy-metodik aspektida asoslangan;

dissertatsiya natijalari ta’lim oluvchilarning bilim, ko‘nikma, malakalari va kompetensiyalarini takomillashtirishda qo‘llanilgan;

ta’lim rus tilida olib boriladigan maktab o‘quvchilarining o‘zbek tilini o‘rganishlarida kognitiv usulda nutqiy muloqot kompetensiyalarini shakllantirishning metodik ta’minotiga erishilgan;

ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili ta’limida orfoepik, aksentologik, lug‘aviy me’yorlar asosidagi ijodiy va ijodiy produktiv mashqlar ustuvorligida o‘quvchilarning nutq odobini o‘stirish hamda o‘zbek tili darsliklarining mundarijasini yangilashga oid ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan;

ilmiy tadqiqot natijalaridan kompetensiyaviy yondashuvlarga asoslangan yangi DTS va fan dasturlari hamda darsliklar yaratishda foydalanish qulayligi dalillangan;

o‘zbek tili o‘qituvchilari risiyabon o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini o‘stirish maqsadida “Rusiyabon o‘quvchilar nutqiy muloqot madaniyatini o‘stirishning ilmiy-metodik asoslari” nomli monografiya materiallaridan foydalangan;

muomala odobi qoidalariga rioya qilgan holda qolip gaplarni ongli ravishda qo‘llashga o‘rgatishni ta’minalash uchun o‘qituvchilarga o‘zbekcha-ruscha lug‘at elektron variantda tarqatilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi. Nutqiy muloqot madaniyati tushunchasining mazmun-mohiyatini ochish uchun yetarlicha lingvistik va metodik manbalardan foydalanilgani, rusiyabon o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi dialogik nutqini o‘stirish metodikasi nutqiy muloqot madaniyati ustidagi ishlar bilan boyitilgani, nutqiy muloqot madaniyati komponentlari: muomala odobi qoidalari

va qolip gaplar tegishli lingvistik va metodik manbalar, badiiy asarlar asosida o‘rganilib, to‘ldirilgani, o‘zbek tilidagi qolip gaplar rus tiliga qiyoslanib, metodik xulosalar chiqarilgani, tavsiya etilayotgan mashq va topshiriqlar asosida qolip gaplarni o‘quvchilar nutqida faollashtirishga erishilgani, tajriba-sinov ishlari samaradorligi matematik-statistik metodlar vositasida aniqlanib, xulosa, taklif va tavsiyalarning amaliyotga joriy etilgani hamda olingan natijalarning vakolatli tuzilmalar tomonidan tasdiqlangani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati nutqiy muloqot madaniyati tushunchasining mazmun-mohiyati va nutqiy muloqot turlari va omillari lingvometodik jihatdan aniqlashtirilib, o‘zbek tilidan tuzilgan dastur va darsliklarda muomala odobi qoidalarining, qolip gaplarning berilishi, sinflar kesmasida izchilligi, mashq turlari tahlil qilinib, ulardan muhim metodik xulosalar chiqarilgani, rusiyabon o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish bilan bog‘liq ta’lim mazmunining lingvovidaktik va lingvometodik asoslariga oid nazariy xulosa va tavsiyalardan o‘zbek tilshunosligiga oid ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirishda, nutqiy muloqot madaniyati fanini takomillashtirishda, mavzu yuzasidan tadqiqot olib borish va monografiyalar, yangilangan DTS, o‘quv dasturlari va darsliklar yaratishda, ta’lim rus va o‘zga tillarda olib boriladigan maktablarning dars jarayoni sifatini oshirishda o‘qituvchilarga metodik muammolarni o‘rganishda ilmiy-metodik manba bo‘lib xizmat qilishi bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati xulosalar va tavsiyalardan oliv ta’lim (pedagogika oliv o‘quv yurti) muassasasi talabalari, ta’lim rus va o‘zga tillarda olib boriladigan maktab o‘qituvchilari uchun “O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi”, “Nutq madaniyati”, “O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi”, “Nutqiy muomala odobi” fanlaridan ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar mazmunini boyitish, darslik va o‘quv qo‘llanmalarni yaratish, “Xorijiy talabalar uchun o‘zbek tilini o‘rganish”, “O‘zbek va rus tillarining qiyosi” kabi qiyosiy tilshunoslik fani mazmunini nazariy xulosalar bilan takomillashtirishi mumkinligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish metodikasi bo‘yicha olingan ilmiy natijalar asosida:

o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantiruvchi, shaxsning o‘zligini va suhbatdoshlarning shaxsi, ruhiyati, jamiyatda tutgan mavqeyini anglash, nutqning kommunikativligiga e’tibor berish, ijtimoiy munosabatlar bilan shartlangan replikalar: tarkibi anglanadigan gaplar va qolip gaplar asosidagi o‘zaro muloqot jarayoni uchun milliy til korpusiga mo‘ljallangan o‘quv lug‘atlari tayyorlash va ularni qo‘llashga oid vaziyatli topshiriqlar tizimini ishlab chiqishga doir xulosalardan Alisher Navoiy nomli Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2020-2021-yillarda bajarilgan AM-FZ-201908172 raqamli “O‘zbek tilining ta’limiy korpusini yaratish” mavzusidagi amaliy loyihada foydalanilgan (Alisher Navoiy nomli Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2021-yilning 28-dekabridagi № 15-2645 raqamli ma’lumotnomasi.) Natijada tayyorlanayotgan loyihaning “Lug‘at” qismi mazmuni boyib, o‘zbek va rus tillaridagi qolip gaplarning qiyosiy tahlili, shuningdek, tayyorlangan monografiya mazmunan yangi, tahliliy ma’lumotlar orqali boyitilgan;

qolip gaplarni nutqiy namunalar, ko‘rsatmalilik: nutqiy vaziyat aks etgan rasm, sahna ko‘rinishi orqali tanishtirish, suhbatdoshlarni ma’naviy-estetik boyitish, muomala odobi qoidalari asosida so‘zlash ohangiga alohida ahamiyat berish, yangi axborot almashinuviga yo‘naltirish, muloqotning izchil bo‘lishini ta’minalashda (tashkiliy qism → asosiy axborot almashinuvi → so‘zlashuvni tugallash qismlari mazmunida *o‘zaro so‘zlashishni mashq qilish*) onglilikka erishish, ruscha tarjimasi, izohtalablariga qisqa sharh berish bilan shakllanadigan ko‘nikma va malakalar ko‘lamiga doir xulosalardan Alisher Navoiy nomli Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2017-2018-yillarda bajarilgan OT-A1-018 raqamli “O‘zbek tili va uning tarjimasi bilan bog‘liq elektron va bank-moliya terminlarining ko‘p tilli lug‘atlarini yaratish” mavzusidagi amaliy loyihada foydalanilgan (Oliy va o‘rta maxsus ta’lim Vazirligining 2020-yil

24-iyundagi № 89-03-2234-raqamli ma'lumotnomasi). Natijada o'zbek tilini o'qitishda nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantiruvchi vaziyatli mashq va topshiriqlar ishlab chiqish metodikasi takomillashtirilgan;

nutqiy vaziyatga asoslanganlik yondashuviga muvofiq mashqlar tizimida loyihalash asosidagi mashqlar, shuningdek, sahnalashtirish tipidagi o'yinlar, rolli, kasbiy o'yinlarga ko'proq ahamiyat berish, namunadan foydalanib o'zaro so'zlashish, boshlab berilgan dialogni davom ettirish, dialog replikalari asosida o'zaro so'zlashish, nutqiy faoliyatda qo'llash, testlar bajarish, babs-munozaralar kabi metodlarni qo'llashda qolip gaplarni qiyosiy o'rganishga oid ilmiy-nazariy xulosalardan ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablar uchun "O'zbek tili" darsliklarini yaratishda foydalanilgan. (O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligi huzuridagi Respublika ta'lim markazining 2021-yil 18-maydagi 01/11-01/7-625-sonli ma'lumotnomasi.) Natijada o'zbek tili darslarida o'quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini o'rgatish mazmuni, vositalari, metod va usullari takomillashtirilgan metodika asosida maktab o'qituvchilari kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish samaradorligi ortgan;

o'quvchilarning qolip gaplarni o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, aksincha, rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish, berilgan nutqiy vaziyatga mos qolip gapni aytish, nuqtalar o'rniga mazmunan mos qolip gapni qo'yib o'qish yoki ko'chirish, berilgan izohlar asosida mos qolip gaplarni aytish, qolip gap asosida tegishli nutqiy vaziyatni aytish, o'rganilgan qolip gaplarni qatnashtirgan holda dialog tuzish yoki o'zaro so'zlashishga oid ilmiy ma'lumotlardan O'zbekiston Respublikasi Teleradiokompaniyasining "O'zbekiston-24" kanalining "Radiojurnal" dasturida "O'zbek tilidagi qolip gaplarni qiyoslab o'rganishning ayrim masalalari" mavzusidagi intervyusidan samarali foydalanilgan (O'zbekiston Respublikasi Teleradiokompaniyasining 2020-yil 23-iyundagi 03-09/318-son ma'lumotnomasi). Natijada tadqiqot ahamiyati keng xalq ommasi, o'quvchi yoshlarga targ'ib etilib, eshittirishlarning ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-metodik jihatdan samaradorligi ta'minlangan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Dissertatsiya natijalari 5 ta xorijiy konferensiyalar va 23 ta respublika ilmiy-amaliy anjumanlarida muhokamadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha jami 38 ta ilmiy ish e’lon qilingan, shulardan 1 ta monografiya, O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining DSc dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 15 ta maqola, ulardan 10 tasi respublika va 5 tasi xorijiy ilmiy jurnallarda nashr etilgan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Tadqiqot kirish, to‘rt bob, xulosa va tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va ilovalardan iborat, jami 236 sahifa.

I BOB.

O'ZBEK TILI DARSLARIDA RUSIYZABON O'QUVCHILARGA

NUTQIY MULOQOT MADANIYATINI O'RGATISHNING NAZARIY VA

AMALIY ASOSLARI

1.1-§. Nutqiy muloqot madaniyati tushunchasining mazmun-mohiyati, nutqiy muloqot turlari va omillari

Bugungi kunda o'zbek tilini o'qitish samaradorligini oshirishda darslarda o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish ishlarini pedagogik texnologiyalar darajasiga yetkazib tashkil etishning ahamiyati katta. Bu ishlar ta'lif maqsadi asosida loyiha lanadi. Maqsad esa nimani qancha, qanday saviyada, qanday qilib o'qitish kerakligini belgilab beradi.

Og'zaki nutq dialog va monolog shakllarida ro'yobga chiqadi. Dialogik nutq o'stirish deganda dialog shaklida so'zlashni o'rgatish anglanadi. Dialog nutqiy muloqotni o'rgatish jarayonining (ta'limiy jarayonning) asosini tashkil etadi. E.V.Korotayeva bunday muloqotning tabiatini haqida gapirib, shunday yozadi: "...vaziyatlilik (so'zlashuv shart-sharoitiga bog'liqlik), matniylik (o'zidan oldingi aytilganlar bilan shartlanganlik), beixtiyor sodir bo'lishlilik (произвольность) va oz darajadagi tashkil etilganlik (rejalashtirilmaganlik tavsifi) bilan xarakterlanadigan nutq ko'rinishi sifatida tushuniladi" [182; 22-b.]. Dialogning tabiatini muloqotning ana shu tavsiflariga mos keladi.

Dialogik nutq o'stirish mazmunida o'quvchilarga shunchaki gaplar (replikalar) tuzib, fikr almashishni o'rgatish emas, balki tayyor qolip gaplardan foydalanish ham ko'zda tutiladi. Replikalar tayyor gaplar yoki o'quvchi tomonidan tarkibini o'zlashtirish asosida tuziladigan gaplarni ifoda etishi mumkin. O'zbek tilini o'qitish amaliyotida va metodikasi ilmida bu borada bir-biriga qarama-qarshi ikki xil yo'sinda ish olib borish yuzaga kelgan: 1) tayyor replikalarni yod oldirish; 2) mustaqil ravishda gap tuzishga doir bilim, ko'nikma va malakalarni egallash. Bizningcha, ikkinchi yo'lgina pirovardida erkin muloqotga o'tish imkonini beradi. Ushbu yo'lni ma'qullagan fikrlar va mushohadalar ham mavjud. Masalan, metodist

olima R.O.Nabiyeva tayyor jumlalarni nutqda qo‘llay bilish hali kishining o‘zga tilda gapira olishidan dalolat bermaydi, deb ta’kidlaydi [154; 21-b.]. Darhaqiqat, o‘quvchi eslab qolgan gaplarini mos vaziyat kelganda ishlatishi mumkin, xolos. Boshqacha aytganda, u gapni nutqiy vaziyatga moslab o‘zgartirib qo‘llay olmaydi. Bunday nutqda dialogik replikalar muallaq holda talaffuz qilinadi, ya’ni suhbatdoshga qaratilmaydi. Jonli so‘zlashuvga yaqinlashtirish uchun esa muomala odobidan kelib chiqadigan talaffuz xususiyatlari o‘zlashtirilishi lozim.

Dialogik nutq o‘stirishda replikalar va qolip gaplarni ishlatishni o‘rgatishning o‘zi kifoya qilmaydi. Metodist olma N.I.Formanovskayaning fikricha, tildan foydalanishda har bir jamiyatda qaror topgan nutqiy xulq-atvor qoidalari, til birliklarini vaziyatga qarab qo‘llashning yozilmagan qonun-qoidalari bilan bog‘langan nutqiy xulq-atvor qoidalari ham nazarda tutish muhimdir [118; 3-b.]. Ta’lim mazmunida leksik va grammatik materiallardan tashqari, muomala odobi qoidalari ham aks etmog‘i lozim. Shunday ekan, dialogik nutqqa doir ta’lim mazmunini, mashq va topshiriqlarni pishiq-puxta, nutq madaniyatini egallashga yo‘naltirilgan holda loyihalash juda katta ahamiyatga molik tadbirdir. Bunda “nutqiy muloqot madaniyati” tushunchasi nimalarni o‘z ichiga olishini nazarda tutish loyihaning barkamolligini ta’minlaydi.

Odatda, dialogik nutqda replika uchinchi kishining suhbatga aralashushi ma’nosida anglanadi. Sahna asarlarida remarka so‘zi replikaga yaqin keladi. Tilshunos olim Yo‘ldosh Solijonov “Remarkalar haqida” nomli maqolasida yozuvchi qahramon kayfiyati, his-tuyg‘ularini batafsilroq ochish uchun replikaning muallif remarkasi bilan o‘zaro aloqasini, bayon bilan replika munosabatlarining alohida vazifalarini izlashga urinadi. Dialogni tashkil etishda remarkaning o‘ziga xos tarzda joylashuvi, o‘rin almashish usullari va ziddiyatli qiyoslashlar muhim. Remarkaning vazifasi va xizmat doirasi quyidagicha:

1. Dialogda qatnashayotgan personajlarning nutqiy tavsifi, tashqi qiyofasi, ayni vaziyatdagi holatlarini ifodalovchi remarkalar.

2. Remarkaning dialog bilan “payvandlashish” usuli va ichki tartibining o‘ziga xosligi. Bunda muallif remarkasining dialog mexanizmi rivojlanishini ta’minlashdagi stilistik roli inobatga olinadi.

3. Remarkaning muallif foydalanayotgan til unsurlarining “asli-nasli” ni o‘rganish, ya’ni bunda qahramonning so‘zlashuv tarzi, ular ishlatayotgan so‘z va iboralarning zamon va makonga mosligi, leksik-semantik qurilishi masalalariga e’tibor beriladi.

4. Remarka zimmasiga yuklangan axborotning estetik qimmatini o‘rganishda ya’ni muallif ilgari surgan g‘oyaviy-estetik va s’yujet-kompozitsion niyatni o‘quvchiga to‘laroq yetkazishga yordamlashadigan badiiy tasvir vositalarining roli va ularning nutqdagi stilistik o‘ziga xosligi aniqlanadi [194; 67–68-b.].

Nutqiy muloqot madaniyati tushunchasi muloqot, nutqiy muloqot, og‘zaki nutqiy muloqot madaniyati, muloqot madaniyati, muomala odobi (nutqiy etiket) tushunchalarining jamlamasi sanaladi. Ushbu tushunchalar real holatda muloqotning amalga oshuvini belgilab beruvchi omillar bo‘la oladi, ularga ishora qila oladi.

Tilshunos va metodist olimlarning asarlarida [118], [124], [83], [25], [26] ularga turli mazmunda ta’rif va tavsif berilgan. Bu ta’rif va tavsiflarda asosiy fikr lisoniy bilimlardan tashqari ijtimoiy munosabatlarga borib taqaladi. Ayni sub’yektiv-ma’noviy muloqot sharoitida dialog shaxsning o‘zligini va atrof voqelikni anglash usuli hisoblanadi [44; 23-b.]. Nutqiy etiket nutqda, muloqot matnida, butun so‘zlashuv mobaynida namoyon bo‘ladi, asosan u suhbatdosh bilan aloqa o‘rnatishda, ushbu aloqani qo‘llab-quvvatlab turishda ayniqsa muhimdir [118; 3- b.].

G.Tirova, A.Zaripovalarning ta’kidlashicha, “Muloqot shaxslararo munosabatlarning shunday ko‘rinishidirki, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan o‘zaro ruhiy jihatdan aloqaga kirishadi, o‘zaro axborot, fikr almashadi, bir-birlariga ta’sir o‘tkazadi, bir-birlarini his qiladi, bir-birini tushunadi” [195;87-b.]. Muloqot jarayonida yoshlarda o‘z qadr-qimmatini bilish ham sodir bo‘ladi.

Dialogda shaxs o‘z-o‘ziga mos baho berish, o‘zligini to‘laqonli joriy etish, hodisalarning va predmetlarning ma’nisini aniqlay olish layoqati sharoitida o‘zini, o‘zining noyob va o‘zgacha ekanligini namoyish etadi [195; 23-b.].

Aytilganlarni umumlashtiradigan bo‘lsak, *nutqiy muloqot madaniyati deganda odamlarning o‘zbek xalqining uzoq tarixiy taraqqiyot davri davomida shakllangan muomala odobi qoidalariga rioya qilib, ijtimoiy shart-sharoit, ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqib, shuningdek, shaxsning o‘zligini va o‘zgalarning (suhbatdoshlarning) shaxsini, ruhiyatini, jamiyatda tutgan mavqeini anglash asosida, nutqning kommunikativligiga e’tibor bergan holda muloqotda ishtirok etishi tushuniladi.*

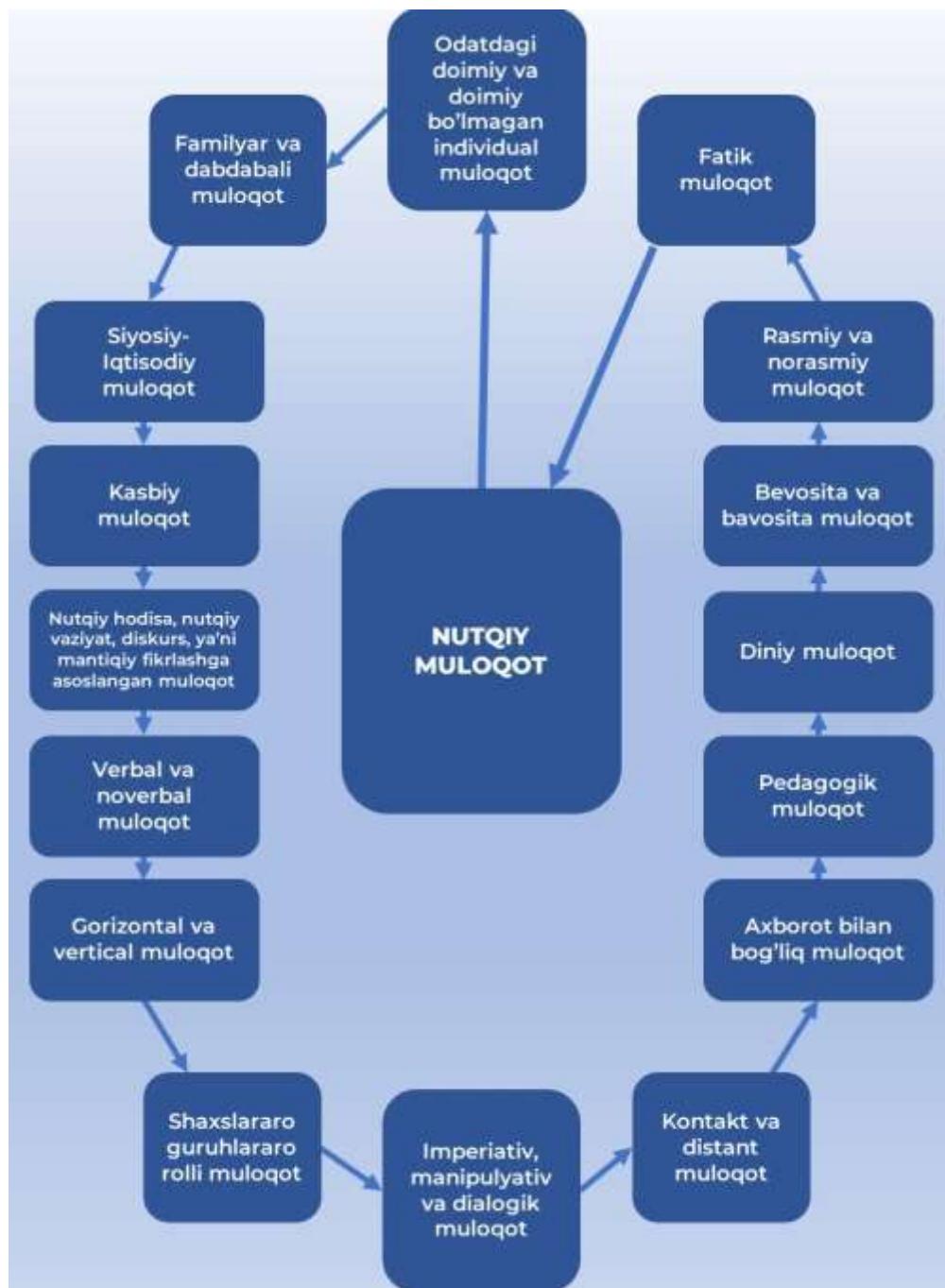
Zero, ijtimoiy hayotdagi nutqiy muloqot uchun so‘z tanlash va ishlatish mahoratining o‘zi yetarli emas: suhbatdoshlar o‘z replikalarida (ular mustaqil ravishda tuziladigan gaplar yoki yod olib ishlatadigan shablon so‘z-gaplar, qolip gaplarda) ijtimoiy munosabatlarni ham ko‘zda tuta bilishlari darkor. “Nutqiy muloqot madaniyati” degandagi “madaniyat” so‘zi ayni shu munosabatlardan kelib chiqish zarurligini bildiradi. Shunga ko‘ra ham yoshlар muomala odobi qoidalarini o‘rgana borishlari lozim.

“Nutqiy muloqot madaniyati” ifodasida “nutqiy” so‘zining ishlatilishi bejiz emas. Bu so‘z muloqot turlaridan biri – nutqiy bo‘lmagan muloqotga nisbat berish maqsadi bilan qo‘llangan.

Mavjud adabiyotlarda muloqot turlari bir qadar to‘liqlik bilan sanalgan. Tilshunos olim G.G. Vinokurning “Русский язык” nomli o‘quv qo‘llanmasida [87] so‘zlashuv sohalari va shakllariga ko‘ra nutqiy muloqot quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Fatik muloqot.
2. Axborot bilan bog‘liq muloqot.
3. Verbal va noverbal muloqot.
4. Shaxslararo, guruhli va ommaviy muloqot.
5. Kontakt va distant muloqot.

6. Rasmiy va norasmiy muloqot.
7. Professional (kasbiy) va maishiy muloqot.
8. Bevosita va bavosita muloqot.
9. Og‘zaki va yozma muloqot.
10. Dialogik-monologik muloqot.



1.1-rasm. Nutqiy muloqot turlari.

Ushbu tasnifdagi muloqot turlaridan verbal va noverbal deb atalgani o‘zbek tilida nutqiy va nutqiy bo‘lmagan muloqot deb ifodalanadi. Tasnifdagi muloqot turlarining aksariyati nutq vositasida amalga oshadi: fatik muloqot ham, axborot bilan bog‘liq muloqot ham, shaxslararo, guruhli va ommaviy muloqot ham, kontakt va distant muloqot ham, rasmiy va norasmiy muloqot ham, professional (kasbiy) va maishiy muloqot ham, bevosita va bavosita muloqot ham, og‘zaki va yozma muloqot, dialogik-monologik muloqot ham asosan nutqiy bo‘ladi.

Ta’kidlash kerakki, metodist olima Z.I.Salisheva monologik nutqqa nisbatan “nutqiy qolip” [158-a; 14-b.], “gaplarni nutqiy qolipga solish”, “gaplarni nutqiy qolipga solish mashqlari” [158-a; 17-b.] ifodalarini qo‘llagan. Muallif gaplar qolipga birlashayotganligi uchun “nutqiy qolip” tushunchasini qo‘llagan. Metodist olima G.Asilova “Bojxona va soliq yo‘nalishlari rus guruhlari talabalarini kasbiy muloqot yuritishga o‘rgatish” mavzusidagi dissertatsiyasida tilshunoslikda olimlarning muloqot kompetensiyasiga bergen ta’riflariga qo‘shilgan holda, “...o‘z fikrini davlat tilida aniq va ravshan bayon qila olish, savollarga mantiqan to‘g‘ri javob berish, muloqot vaziyatiga moslasha olish, muloqot jarayonida muomala madaniyatiga amal qilish, suhbatdoshining fikrlarini hurmat qilgan holda o‘zining nuqtai nazarini himoya qila bilish, uni ishontira olish, ziddiyatli vaziyatlarda o‘zini-o‘zi boshqara olish, muammo va kelishmovchiliklarda maqbul qarorlarni qabul qilish kabilarni...” tavsiya qiladi. Rozilik bildirish, rad etish kabi etiket namunalariga nisbatan esa so‘zma-so‘z tarjima va boshqa o‘rinda “nutq qoliplari” ifodasini qo‘llaydi (Asilova G. Diss., 140-,108-109-betlar). **Biz bir gapning o‘zini – turg‘un iboraday bo‘lib qolgan gapni “qolip gap” deb atayapmiz.**

Metodist olima F.Aminovaning muloqot tushunchasiga bergen ta’rifida muloqotning nutqiy muloqot va nutqiy bo‘lmagan muloqot (imo-ishoralar) bo‘lishi eslatilib, shulardan nutqiy muloqot ikki turli (og‘zaki nutqiy muloqot va yozma nutqiy muloqot) bo‘lishi aytilib, yozma muloqot, muloqot matni yaratish masalalari to‘g‘risida fikr yuritilgan. Tadqiqotchi yozma muloqotda taraflar matndan (yozishmalardan) foydalanishlarini ta’kidlab, muloqotning ana shu keyingi turi, ya’ni muloqot matni yaratishni o‘quvchilarga o‘rgatish metodikasi

ustida izlangan. Bu ishda ijodiy yozma ishlar, jumladan, bayon, insholar ham qamrab olingan [167]. Shunday bo'lgach, biz tadqiqot ishimizni og'zaki nutqiy muloqot doirasi bilan chegaralashimiz to'g'ri bo'ladi.

Tilshunoslikka doir adabiyotlarda muloqotning so'z yordamida, shuningdek, imo-ishoralar tarzida amalga oshirilishi ta'kidlanadi [45], [135]. So'z vositasida amalga oshadigan muloqot *nutqiy muloqot* sanaladi. Ikkinchi tilni o'qitish metodikasida nutqiy muloqot verbal muloqot deb atalsa, nutqiy bo'lmagani esa (imo-ishoralar va b. yordamidagi) noverbal muloqot (G.G.Vinokur bo'yicha) deb yuritiladi.

Ba'zan ikki kishining muloqoti uchinchi shaxsning vositachiligidida amalga oshadi. Shunga ko'ra ***bevosita va bavosita muloqot*** ajratiladi. Bunday vaziyat ko'proq bir-biri bilan arazlashib qolgan kishilar o'rtasida yuz beradi. Masalan, er-xotin janjallashib qolsa, o'rtaga farzand aralashtiriladi: er farzandga aytadi, u onasiga yetkazadi va, aksincha, xotin farzandiga aytadi, u otasiga yetkazadi.

Yuqorida sanalgan muloqot turlari ichida eng keng tarqalgani va eng muhimi ***fatik muloqotdir***. Fatik muloqot muloqotni boshlash va davom ettirish uchun suhbatdoshni gapga solish, rag'batlantirib, gaplariga munosabat bildirib turish kabilarni anglatadi. Masalan, ***Xo'sh-xo'sh, yana nima deysiz! Qoyil! Ajabo! Kim ekan u alloma?*** (O.Yoqubov).

Fatik (*yoki aloqa o'rnatuvchi*) muloqot lingvistlar, sotsiolingvistlar, paralingvistlar: R.O.Yakobson, N.D.Arutyunova, T.G.Vinokur va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Ushbu termin dastlab umumiyligida munosabatlardan kelib chiqib so'zlarni oddiy, kundalik hayotdagi so'zlashuv nutqida qo'llashga nisbatan kiritilgan. Fatik muloqot muloqotning (fikr almashuvning) o'zi emas, balki qobig'idir. Boshqacha aytganda muloqotni fatik deb hisoblash uchun asos bo'lgan narsa uni boshlash, davom ettirish, to'xtatish uchun ishlatiladigan replikalardir. Ularni ***muloqotning tashkiliy omillari*** yoki ***muloqotga munosabat shakllari*** deb atash mumkin. Bunday replikalar nutqiy etiketlar, qoliplar (qolip gaplar), shtamplar deb ham ataladi. Ular muloqotning jamiyat tomonidan shakllantirilgan,

suhbatdoshlarning tanlangan vaziyatlardagi nutqiy munosabatini ma’qullovchi, bir-birlariga nisbatan rasmiy va norasmiy sharoitda ularning ijtimoiy vazifalariga mos o‘zgarmas formulalar (qoliplar, shakllar) tizimidan tashkil topadi.

Fatik muloqot tushunish, qo’llash, his qilish, umuman, muloqot qilish ehtiyojini qondirishga mo’ljallanadi. Bu turga oddiy **maishiy nutq, ezmalik** va boshqa ko‘rinishdagi nutqiy etiketlar kiradi: ***Oh, marvarid tomchilar! Bahor yomg‘irlari. Qaniydi hamma yomg‘irlar sizdayin hayotbaxsh bo‘lsa!*** (J.Razzoqov).

Odamlar hayotida maishiy muloqot katta o‘rin tutadi. U eng keng tarqalgan muloqot turidir. Nafaqat uyda, oila davrasida, balki ishda ham, ko‘chada ham, ayniqsa, shahar transportida agar yo‘l uzoq bo‘lsa, ko‘pincha nima haqidadir so‘rash, bilish, maslahatlashish, gapirib berish, ko‘nglini ochish, ruhini ko‘tarish uchun, umuman vaqtini xush o‘tkazish niyatida atrofdagilar bilan aloqaga kirishiladi. Lekin bunga mukammal holda erishish qiyin.

Asosan ikki turli gaplar: mustaqil tuziladigan gaplar va qolip gaplar nutqiy muloqot maqsadini tavsiflaydi, uning mazmunini ifoda etadi: 1) asl fikr (axborot) almashinushi, 2) muloqotning tashkiliy omillari.

“**Assalomu alaykum**”, “**Xayr**”, “**Xush kelibsiz**” kabi qolip so‘z-gaplar va qolip gaplar muloqotning tashkiliy omillarini ifoda etadi. Bevosita axborot olish yoki xabar berish bilan bog‘liq replikalar asl fikr almashinuvni bildiradi, ya’ni axborot bilan bog‘liq muloqot asl muloqotni anglatadi. **Axborot bilan bog‘liq muloqot**, avvalambor, oddiy (maishiy muammolar yuzasidan) o‘tadigan muloqot (maishiy muloqot), qolaversa, kasbiy sanaladi. Shunga ko‘ra ham ish (faoliyat) sohasidagi so‘zlashuv rasmiy va norasmiy, professional (kasbiy) va maishiy muloqot shaklida bo‘ladi. X.A.Qodirovaning nomzodlik dissertatsiyasida rahbar xodimning ishxonada va oiladagi muloqot xususiyatlari, gender farqlari, mushtarak jihatlari haqida so‘z yuritiladi, rahbarning muomala odobi ko‘proq kasbiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lishi ta’kidlanadi [97].

So‘zlashuv do‘stona suhbat va biror tashkilotda tashkil etiladigan rasmiy (idoraviy) muloqot tarzida o‘tishi mumkin. Biror tashkilotga borgan odam u yerdagи biror xodim bilan gapplashadigan bo‘lsa, oldindan “Men shaxsiy masalada suhbatlashmoqchiman” deb aytib qo‘yadi. Ba’zan suhbatdoshlardan biri ikkinchisiga: “Kel, ish haqida gapplashmaylik!” –, deb taklif qilishi mumkin. Bundagi suhbat maishiy muloqot tarzida kechadi.

Muloqotning kontakt va distant muloqot turlari farqlanadi. Ikki kishining o‘zaro yuzma-yuz so‘zlashuvi kontakt muloqot sanaladi. Telefondagi so‘zlashuv distant (uzoq masofada turib) muloqotda bo‘lishni bildiradi.

N.D.Desyayeva, T.A.Lebedeva, L.V.Assuirovalarning “Культура речи педагога” о‘quv qo‘llanmasida pedagogik muloqot ayni vaqtda shaxslararo, guruhli, ommaviy shakllarda bo‘lib, unda rasmiy va norasmiy muloqot aspektlari, dialogik va monologik, yozma va og‘zaki shakllarini bir-biridan ajratib qo‘yib bo‘lmasligi aytiladi [93;16-b.]. O‘qituvchi kasbiy mahoratining o‘ziga xosligi: 1) **o‘quvchilarga olgan axborotimni yetkazaman;** 2) **o‘qigan axborotimni o‘rganiladigan mavzular tizimiga joylashtiraman;** 3) **metodikaga oid bilimlarimni yangicha usullarda yetkazaman** kabi modul mo‘ljallarida namoyon bo‘ladi. Pedagogik muloqot shunga o‘xshash strategik modellardan tashkil topib, mental funksiyani – original yechimlarni topish orqali ifoda etiladi.

Ommaviy, guruhlararo va shaxslararo muloqotlar ham *kontakt muloqot* (hamma qatnashchilar bevosita qatnashgan vaziyat (*Kelinglar, bir qaror qabul qilaylik*), ham **distant** (suhbatdoshlarning bevosita bo‘lmasligi) kechishi mumkin. Distant holatda so‘zlashuv yozma nutq, telefon, televiedeniye, radio, kompyuter kabi qo‘shimcha vositalar yordamida amalga oshiriladi. Masalan, xat vositasida. Bunda ko‘pincha shaxsiy munosabat xat oxirida ayon qilinadi: *Xatimning oxirida sizga minnatdorchilik bildiraman.*

Ijtimoiy psixologiyadagi an'anaga asosan ommaviy muloqotning o‘z yo‘nalishiga ko‘ra quyidagi uch xil turi ajratiladi: *imperiativ, manipulyativ va dialogik muloqot* [36].

Manbalarda tushuntirilishiga ko‘ra *imperiativ muloqot* – bu muloqot ishtirokchilaridan birining boshliq, ikkinchisining unga tobe sifatidagi o‘zaro nutqiy ta’siri sanalib, bunda buyruq yoki ko‘rsatma beruvchi, biror ishga tayinlovchi yoki talablar qo‘yuvchi shaxs o‘ziga tobe xodim bilan avtoritar, direktiv shaklda gaplashishi, birining ikkinchisiga shu tarzda gapishti nazarda tutiladi. Bunday muloqot natijasi birining ikkinchisiga o‘z hukmini o‘tkazishi bo‘ladi. Imperiativ muloqot yetarli darajada samarali qo‘llaniladigan sohalar sifatida “boshliq – xodim munosabatlari”, “harbiy ustavli munosabatlar”, “favqulodda ekstremal sharoitdagi ishlar”ni ko‘rsatish maqsadga muvofiq. Bunday muloqot teng mavqedagi odamlar, oila a’zolari o‘rtasida deyarli qo‘llanmaydi.

Manipulyativ muloqot – bu o‘zining yashirin niyatlarini amalga oshirish maqsadida suhbatdoshiga pinhona ta’sir ko‘rsatishni anglatadi. Bunday muloqot suhbatdoshlarning bir-biriga firib berishida namoyon bo‘ladi. Suhbatdoshlardan biri ikkinchisining o‘z qarorini o‘zgartirishiga olib keladigan tarzda unga sezdirmagan holda hulqi va fikrlari ustidan nazorat o‘rnatishni maqsad qilib qo‘yadi: soxta mehribonchilik ko‘rsatadi. Lekin boshqa kishilarga munosabatning aynan shu turini tanlagan shaxs o‘zi ba’zan shunday muloqot qurbaniga aylanib qolishi mumkin. Boshqalarga manipulyativ munosabat (aniqrog‘i, firibgarlik) yaqinlarining o‘zini undan olib qochishiga, odamlar o‘rtasidagi ishonchli aloqalarning buzilishiga olib keladi.

Ishbilarmonlik sohasida odamlarga manipulyativ ta’sir vositalarini o‘tkazish va ishlatish, qoida bo‘yicha kishi uchun o‘zaro ta’sirning boshqa sohalariga ham shunday ko‘nikmalarni ko‘chirish bilan yakunlanadi. Munosabatlardagi manipulyasiyadan hammadan ko‘ra insoflilik, muhabbat, do‘stlik va o‘zaro yaqinlik tamoyillari asosida qurilgan munosabatlar buziladi. O‘z navbatida dialogik muloqot – bu muloqot yuzasidan sheriklarning bir-birini tushunishi maqsadiga ega bo‘lgan teng huquqli sub’yekt-sub’yektli o‘zaro ta’siridir.

Imperiativ va manipulyativ muloqot turlarida shaxs boshqalarga o‘zining ta’sir qilish ob’yekti sifatida qarovchi kishi aslida suhbatdoshini pisand etmay, uni

nazariga ilmaydi. Umuman, ushbu muloqot turlari ishbilarmonlar olamidagi muloqotga yaqin kelib, keyingisida uning hamma qatnashchilari bo‘ysunadigan ma’lum etiket qoidalari mavjud. Ishbilarmonlik etiketi ikki yo‘nalishda – vertikal va gorizontal shaklda namoyon bo‘ladi: Vertikal yo‘nalish – rahbar va uning qo‘l ostidagilarning munosabati darajasini aniqlaydigan xulq me’yorlari. Gorizontal yo‘nalish – maqomi teng jamoa a’zolari o‘rtasidagi muloqot sohasida amal qiladigan xulq me’yorlari.

Lekin birinchi va ikkinchi yo‘nalishga umumiylab – shaxsiy simpatiya va antipatiyalarga qaramay ish bo‘yicha hamkasblar, sheriklarga xayrixoh va ogohlantiruvchi munosabat ilgari suriladi.

Muloqot suhbatdoshlar miqdoriga, suhbatda ishtirok etish shakliga ko‘ra uch turli bo‘ladi: **1) shaxslararo, 2) guruhlararo, 3) rolli muloqot.**

Shaxslararo muloqotda asosan ikki (yoki undan ortiq) suhbatdosh ishtirok etib, muomalada ulardan har biri muloqotning teng huquqli qatnashchisi sifatida o‘zining individual kommunikativ vazifasini bajaradi. Masalan: o‘tkazilgan tadbirning, dars jarayoni yoki yig‘ilishning o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi muhokamasini shunday muloqot namunasi sifatida ko‘rsatish mumkin. Shaxslararo muloqot yakunida har kim o‘z munosabatini bildirishi mumkin: **Xullas, darsda, tadbirda faol qatnashganingizdan minnatdorman.**

Guruhlararo muloqotda bir yoki bir necha kishi – muloqot qatnashchilari o‘zaro ta’sir ob’yektlari bo‘lib, har bir guruhda qatnashchilarning biri yetakchi (lider) sifatida tanlanadi. Guruhlararo muloqot o‘qituvchining darsda yangi materialni tushuntirishidagi pedagogik nutqidan iborat bo‘ladi. Masalan:

– **Demak, haqiqatdan ham, aytilgan fikrlar o‘z isbotiga ega bo‘ldi.**

Shuningdek, **rolli muloqotni** ham ko‘rsatib o‘tish zarur. Rolli kommunikatsiya vaziyatida uning qatnashchilari alohida rollarning (xaridor-sotuvchi, o‘qituvchi-o‘quvchi, boshliq-xizmatchi) ijrochilari sifatida maydonga chiqadilar. Rolli muloqotda inson o‘z xulqining erkinlik xususiyatidan mahrum bo‘ladi, uning ma’lum harakat va qadamlari u o‘ynaydigan rol bilan belgilanadi.

Bunday muloqot jarayonida kishi endi nafaqat o‘zini individuallik, balki ma’lum funksiyalarni bajaruvchi ijtimoiy birlik sifatida ko‘rsatadi.

Muloqot, odatda, ikki va undan ortiq suhbatdoshlar o‘rtasida o‘tganidek, uning *ommaviy* turi ham mavjud. ***Rolli muloqotlarda*** ham ma’lum ma’noda tinglovchi, tomoshabin sifatida omma qatnashadi.

Jamiyat a’zolari o‘rtasida ommaviy axborot vositalari: radio, televideniye va kompyuter asosida amalga oshiriladigan muloqot ommaviy muloqotdir. Mazkur vositalarning har biri o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lishidan qat’i nazar vaziyatga muvofiq keladigan muloqot shakllari muayyan uslublarda qo‘llanadi.

Televideniyeda, ayniqsa, efirdan uzatiladigan har bir so‘zga hassoslik, alohida tayyorgarlik talab qilinsa-da, ba’zan jonli efir tarzida ham tashkil etiladi. Unda ko‘p hollarda *Aziz, teletomoshabinlar! Aziz, ota-onalar! Hurmatli, kasbdoshlar!* kabi murojaat shakllaridan foydalaniлади.

Teletomoshabinlar doim ham nofaol tinglovchi bo‘lmashiklari, ya’ni ayrim masalalar bo‘yicha telestudiya qo‘ng‘iroq qilishlari mumkin.

Gazeta tilida publitsistik uslub, badiiy uslub yetakchilik qilib, o‘quvchilar ommasida yozilayotgan axborotni bilish bilan tug‘iladigan fikr va mulohazalarning ular ma’naviy va ma’rifiy, ruhiy tomonlariga ta’sir etishiga muhim ahamiyat beriladi.

Biz ushbu tushunchalarga berilgan talqinlar asosida “og‘zaki nutqiy muloqot madaniyati” tushunchasiga oydinlik kiritib oldik.

Maktab ta’limida o‘quvchilarga “muloqotni o‘rgatish” emas, balki “dialogik nutq o‘stirish” tushunchasi ishlataladi. Xorijiy tillarni o‘qitishga doir mavjud metodik adabiyotlarda “muloqot” va “dialog” tushunchasi farqlangan bo‘lsa-da, aslida dialogning ta’rifi muloqot tushunchasiga berilgan ta’rifga yaqin keladi. E.M.Rozenbaum dialogni L.V.Shcherba bergen quyidagi ta’rifdan kelib chiqqan holda o‘zaro muloqotga kirishgan ikki shaxs o‘rtasidagi tasodifan yuz beradigan o‘zaro nutqiy ta’sir deb, unda aks etgan mazmun nutqiy vaziyat yoki suhbatdoshlarning so‘zlari orqali belgilab beriladi, deb tushuntiradi [158; 14-b.].

O‘quvchilarda nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish mazmuni dialogik nutq o‘stirish mazmunini ifoda etibgina qolmay, aslida undan ham kengroq tushuncha sanaladi.

Metodist olima F.Aminova maktab ta’limi nuqtai nazaridan muloqot tushunchasiga bergen ta’rif dialog tushunchasining talqiniga juda yaqin keladi: “Muloqot – ikki yoki undan ortiq shaxsning bir-biriga qaratilgan og‘zaki yoki yozma nutqi. Og‘zaki hamda yozma nutq og‘zaki yoki yozma matn shaklida ifodalanadi. Muloqot shaxslararo o‘zaro fikr almashinish vositasidir. Muloqot matni esa ikki yoki undan ortiq shaxsning matn vositasida o‘zaro fikr almashish shaklidir” [167; 4-b.]. Olimaning ta’rifi va izohidan muloqotning og‘zaki va yozma (matn) shaklda bo‘lishi ham anglashiladi.

Professor V.I.Andriyanova o‘zaro muloqotga kirishgan shaxslarning o‘zaro munosabati jamoaviylik bilan bog‘liq holda amalga oshuvini alohida ta’kidlaydi. [139; 96-b.]. Bundan shuni anglash mumkinki, suhbatdoshlar shunchaki fikr almashmaydilar – ular replika tanlashda ijtimoiy munosabatlarni ham hisobga oladilar. Zero, hayotiy munosabatlarda odamlar ko‘proq *o‘zaro muloqotdan* foydalanadilar. Bu narsa kishilar o‘rtasida vaqtı-vaqtı bilan sodir bo‘ladigan murakkab o‘zaro ta’sir jarayonidir. Muloqotsiz hayotni tasavvur qilib bo‘lmaydi. Odamlar fikr almashadilar, o‘z tuyg‘ularini ifodalaydilar va h.k. To‘g‘ri, “Insonning asosiy ehtiyojlaridan biri o‘zaro muloqot qilishdir. Har bir shaxs o‘z fikrlarini bayon qilish, yon atrofdagilarning fikr-mulohazalariga javob qaytarish, birovdan yordam so‘rash, xohishini izhor qilish uchun ular bilan muloqotga kirisha bilishi kerak” [167; 14-b.]. So‘zshunoslik san’atini, og‘zaki va yozma nutq madaniyatini, shu jumladan, muloqot madaniyatini o‘zlashtirish har bir kishi uchun u qanday faoliyat bilan shug‘ullanishidan qat’i nazar juda zarur [139].

Shu narsa ma’lumki, o‘quvchilarni yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga har tomonlama tayyorlash, jumladan, ularning kasbiy nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish nihoyatda zarur. “U, xususan, kundalik-maishiy, ma’muriy sohalarda, ishga joylashishda va zamonaviy mehnat bozori ehtiyojlarini hisobga olgan holda

ish yuzasidan bo‘ladigan muloqotning nutqiy etiketlarini egallahda kommunikativ layoqatni shakllantirishga qaratilgan” bo‘ladi [139; 66-b.].

Demak, “muloqot” tushunchasi “gapisish”, “gapolisish” tushunchalaridan ancha kengdir. Suhbatdoshlar so‘zdangina emas, balki ba’zan imo-ishoralardan ham foydalanadilar. Imo-ishoralar ham fikr bayon qilish va almashish vositasi sanaladi. Bu o‘rinda ***nutqiy va nutqiy bo‘lmagan (noverbal) muloqot*** turlari o‘zaro farqlanishi mumkin.

Tilshunos olim O‘.H.Islamov o‘z tadqiqot ishida Alisher Navoiy nutq (til) madaniyati tushunchasiga yaqin ma’noda *fasohat* so‘zini ishlatganligi, bu so‘z “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “Chiroyli va yoqimli so‘zlash qobiliyati, nutqning aniq va ravonligi” deb talqin qilingani, Alisher Navoiy nutq madaniyati masalasiga uch nuqtai nazardan: a) oddiy so‘zlashuv (kundalik) nutqiy faoliyat nuqtai nazaridan; b) badiiy til, badiiy asar tili, yozuvchi (shoirlar)ning nutqi ma’nosida; v) notiqlik va notiqlar oldiga qo‘yiladigan talablar sifatida yondashganligi ta’kidlanadi, nihoyat, muallif fasohatli madaniy nutqni yuzaga chiqaruvchi lisoniy va nolisoniy omillarni bayon qiladi [179; 80-81].

Bu o‘rinda har birimiz Rasululloh sollallohu alallohu vasallamning bizga aytgan: “***Qayerda bo‘lsang ham, odamlarga chiroyli xulq ila muomala qil***”, – degan so‘zlariga amal qilishimiz zarur.

Kishi suhbatga qo‘shilganda ko‘ngilni xira qiladigan replikalarni aytishdan o‘zini tiyishi kerak. “Til yarasi bitar, dil yarasi bitmaydi” degan naqlni esga olaylik. Suhbatdoshining so‘zidan o‘zaro muomala darz ketsa, uni tiklash qiyin. So‘z zargari Hazrat Alisher Navoiy kishilar nutqining ma’nosи juda ham keng, yanada serhikmat bo‘lishi kerakligini quyidagicha ta’kidlaydi:

Necha buyuk aylasang so‘zingni,
Ondin buyuk etgaysen o‘zingni.

Uning yaxshi so‘z inson ruhiyatini ko‘tarishi, dag‘al, qo‘pol so‘zlar esa inson dilini xufton qilishi to‘g‘risidagi purhikmat so‘zlari bugun ham o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q.

Qadimda bizning o‘tmish allomalarimiz oqil insonni tarbiyalashda undagi muomala madaniyatini yuksaltirishga zo‘r e’tibor bilan yondashganlar. Masalan, Alisher Navoiy bobomiz hamisha har bir kishining so‘zi mayin, shirin bo‘lishiga katta ahamiyat berib borgan. Demak, xushmuomalalik buyuk mutafakkirlarimiz fikrlaricha, insoniylik madaniyatining negizidir.

Allomai jahon Yusuf Xos Hojib “Qutadg“u bilig” asarida bu haqda shunday deydi:

Erkim so‘z vajidan taxtga egadir,
So‘z kim er boshini erga egadir.

Ya’ni kishi so‘zi tufayli taxtga o‘tirishga loyiq bo‘ladi yoki malomatga qolib boshini quyi egadi.

Nutq o‘sirish nuqtai nazaridan muloqot ilgaridan tanish mazmundan iborat replikalar bilan fikr almashishdangina iborat bo‘lmasligi kerak. Fikr almashish deganda suhbatdoshlarning o‘z bilimlari, tajribalari, hayotiy muammolari bilan o‘rtoqlashishlari ham tushuniladi. O‘zaro so‘zlashuvchilar o‘zlarini bilmagan narsalarni bir-birlaridan so‘rab biladilar, bir-birlarining quvonchu shodligi sabablaridan voqif bo‘ladilar. Boshqacha aytganda, fikr almashish jarayonida suhbatdoshlar o‘z his-tuyg‘ulari haqida ham so‘z yuritadilar. Zero, tuyg‘u ifodalash jarayoni kishining o‘z shodligi, g‘am-tashvishlari, taassurotlarini emotsional-ekspresiv vositalar yordamida bildirishlarini anglatadi. Masalan: “*O, qanday yaxshi, men qanday omadliman-a!?*”, “*Qoyil, bopladiimmi sizni!?*”

Birinchi gapda so‘zlovchi o‘z hayajonini anglatayotgan bo‘lsa, ikkinchi gapda o‘z munosabati natijasini muhokama qilish niyatini anglatadi.

O‘quvchilarning hayotiy tajribasi ortgan, muomala odobi qoidalari boyigan sayin ijtimoiy munosabatlar ham chuqurroq anglanib boradi.

Muloqotning yuzaga kelishi uchun kishida boshqalarga yetkazish uchun fikr tug‘ilishi, ya’ni suhbatdoshlardan birida kimgadir aytmasa bo‘lmaydigan fikr paydo bo‘lishi va bir-biri bilan muloqot qilish uchun mavzu topilishi lozim. Ayni paytda so‘zlovchida suhbatdoshining o‘zidagi ushbu fikrlarga munosabatini bilish

istagi paydo bo‘lishi zarur. Tabiiyki, bularning barchasi ro‘yobga chiqishi uchun ikkala suhbatdosh o‘zлari so‘zlashayotgan tilni muayyan darajada egallagan bo‘lmog‘i darkor. “Faqat shundagina gapiruvchining fikrlari va tuyg‘ulari boshqalarga tushunarli bo‘ladi”[111].

Demak, muloqotni amalga oshirish uchun sub’yekt, adresat, ular uchun umumiy va tanish bo‘lgan til, nutqiy vaziyat, ya’ni, uni amalga oshirishda lisoniy BKMLar bilan birga so‘zlashish istagini uyg‘otadigan muddao (motiv), ijtimoiy munosabatlar va suhbat mavzusi mavjud bo‘lishi zarur. Ayni shu tarkibiy qismlarning hammasi mujassam bo‘lgan taqdirdagina muloqot davomli bo‘ladi.

Odamda fikr tug‘ilsa, uni boshqa biror kishiga yetkazish istagi paydo bo‘lsa, tildan nutqiy muloqot maqsadida foydalanish uni nutqiy harakatga undaydi. Bu harakat so‘z (replika) tanlash, ularni tegishli ohangda talaffuz qilib aytishda o‘z ifodasini topadi. “...inson ovozi ta’sirida paydo bo‘lgan akustik to‘lqin vositasida o‘zidagi fikr va tuyg‘ularni ifodalaydi hamda boshqa insonning sezgisiga (eshitishiga) yetib boradi va natijada jamiki fikr hamda kechinmalar o‘sha insonga tushunarli bo‘ladi, u ularning yashirin mazmun va mohiyatini anglaydi” [85].

E.A.A’zamxo‘jayeva muomala maqsadini quyidagi tarzda tasnif qiladi: 1) o‘quvchilarning o‘zaro aloqaga kirishishidan ko‘zlaydigan muloqot maqsadi; 2) axborot uzatish maqsadi; 3) undovchi maqsad; 4) shaxslararo munosabatni muvofiqlashtirishga qaratilgan muloqoti maqsadi; 5) o‘qituvchi bilan o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlik faoliyati hosilasini tushuntirishga qaratilgan muloqot maqsadi; 6) muomalada tuyg‘u ifodalash emotiv maqsadi; 7) muomala jarayonida shaxslararo munosabat o‘rnatish maqsadi; 8) muomala ishtirokchilarining o‘zaro ta’sir o‘tkazish maqsadi [141; 9–10-b.].

R.O.Nabiyeva muloqot maqsadini tasniflashda nutq ehtiyojlariga monand quyidagi asosiy vazifalarni hisobga oladi:

- 1) muloqot vazifasi;
- 2) ekspressiv (yoki emotiv) vazifasi;
- 3) murojaat vazifasi;

- 4) aloqa o‘rnatuvchilik vazifasi;
- 5) metalingvistik vazifasi (tekshirish vazifasi) [154; 32-b.].

O‘quvchining shaxsiy hayot tajribasi, fikr-mushohada kengligi, ijodiy qobiliyatlari, aqliy imkoniyatlari, suhbatdoshining so‘zlaridan uning ruhiyatini ilg‘ay olishi, o‘zaro o‘xhash jihatlari bilan bog‘lab suhbatni davom ettira olishi muloqot olib borish layoqati sanaladi. Hazrati Rumiyning “So‘z haqiqatning soyasi, parchasidir. U bahonadir. Bir insonni boshqa bir insonga tortgan narsa so‘z emas, balki *ularning ikkalasida mavjud bo‘lgan ruhiy birlikdan bir parchadir*”, – degan fikri muloqotga kirishgan odamlarning holatini yaqqol ifoda etadi.

Demak, muloqot, bir tomondan, suhbatdoshlar o‘rtasida sodir bo‘lib, ulardan muayyan aqliy va ruhiy safarbarlikni, lisoniy bilim, ko‘nikma va malakalarni, hayotiy tajribani, muayyan axborotga ega bo‘lishni talab etadi, ikkinchi tomondan, ijtimoiy munosabatlar bilan shartlanadigan muomala odobini, so‘zlovchining shaxsiy fazilatlarini hisobga oladigan biror nutqiy vaziyatga mos aloqa jarayonini ko‘zda tutadi.

M.Yu.Mahkamova muloqot tushunchasi o‘rnida *muomala* so‘zini ishlatadi [150; 5-b.]. Lekin, bizningcha, muloqot muomalaga nisbatan kengroq ma’noli tushuncha. Suhbatdoshlar o‘rtasidagi fikr almashuv jamiyatda belgilangan, ijtimoiy shartlangan odob-axloq doirasida olib borilishi kerak ekan, bunda suhbatdoshlarning muomala odobi qoidalariga rioya etishlari ko‘zda tutiladi. Xalq tilida “Muomalangni to‘g‘rilab ol”, “Muomalangni yaxshi qil”, “Muomalani bilmaydi” degan ifodalar ishlatiladi. Bu o‘rinda **muomala** tushunchasi muomala odobi tushunchasi o‘rnida qo‘llanadi.

Muloqot tushunchasiga berilgan ta’riflardan ma’lum bo‘lishicha, u so‘z vositasida yoki imo-ishoralar yordamida sodir bo‘lishi mumkin. So‘z vositasidagi muloqot nutqiy muloqot sanaladi. O‘z navbatida nutqiy muloqot og‘zaki va yozma ravishda amalga oshishi mumkin. Og‘zaki nutqiy muloqotda ishtirokchilardan biri gapiradi, ikkinchisi uning gaplarini tinglab, mazmunini tushunishga harakat qiladi,

javob qaytarishni o‘ylaydi. Yozma muloqotda esa fikr almashuvchilardan biri yozadi, ikkinchisi uni o‘qiydi, zarur bo‘lganda, yozma javob qaytaradi.

Og‘zaki nutqiy muloqot o‘zaro fikr almashishgina emas, balki muomala odobini ham namoyon etishdir. Shunga ko‘ra ham “nutqiy muloqot madaniyati” tushunchasi ishlataladi. “Muomala odobi” tushunchasi xorijiy adabiyotlarda “nutqiy etiket” ifodasi bilan qo‘llanadi. N.B.Sheshko o‘zining “Риторика” degan o‘quv qo‘llanmasida o‘zaro muloqotning samarali kechishi haqida shunday yozadi: “Boshqa odamning fikriga quloq sola bilish, unga nisbatan xushmuomalali bo‘lish – jamiyat a’zolarining birqalikdagi samarali harakatining asosi” [120. 96-b.]. Muallifning fikricha, “Xushmuomalalilik tamoyili – bu inson hayotining istagan sohasida etiket vositalaridan foydalanishning umumiy tamoyilidir. So‘zlovchi nechog‘lik xushmuomala bo‘lsa, uning fikrlaridagi keskinlik shunchalik kam bo‘ladi” [120. 96-b.]. N.I.Formanovskayaning ta’riflashicha, “Nutqiy etiket suhbatsoshiga e’tiborli bo‘lishni, xushmuomalalilikning so‘z bilan ifodalananadigan shakllari yig‘indisini anglatadi...” [118; 4-b.].

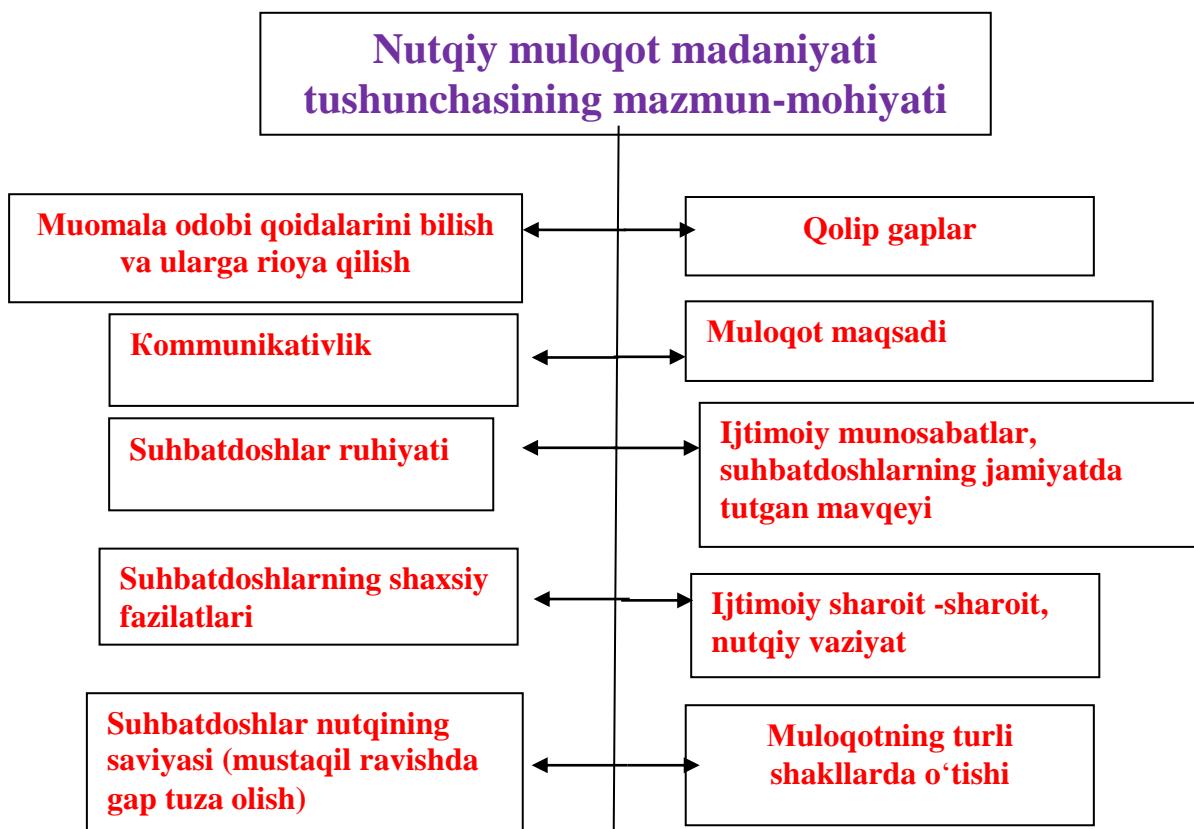
“Avesto”, “Qobusnoma”, “Xotamnoma”, “Kutadg‘u bilig” singari asarlarda, buyuk allomalarimiz Abu Nasr al-Forobiy, Umar Hayyom, Alisher Navoiy kabi allomalarimizning muomala mohiyati, shuningdek, ustoz va shogird o‘rtasidagi munosabatlar haqidagi mushohadalarida muomala odobi, so‘zlash qoidalari va muloqot yo‘sinlarinipg shaxs kamolotiga ta’siri ba’zan misollar asosida, ba’zan hikmatli so‘zlar keltirish yo‘li bilan bayon qilinadi.

Musulmon ilmi olimlaridan Shayx Sodiq Muhammad Yusuf o‘zining “Ruhiy tarbiya” kitobining 1-juzdida musulmon nafsi poklash va axloqini sayqallashdagi uch maqsaddan biri uning “**o‘zgalar bilan aloqasini isloh qilishidir**”—, deb ta’kidlaydi. “Bunday isloh qilishni quyidagilar tashkil etadi: **Bandaning boshqalarga nisbatan kengbag‘ir, go‘zal muomalada bo‘lishini, rozi bo‘lishini, tavozuli, kechirimli bo‘lishini o‘rganish va boshqalar**”. [133; 24-b.].

Quyida nutqiy muloqot madaniyatining mazmun-mohiyatini (strukturasini) sxematik tasvirlab ko'rsatamiz (1.2-rasmga qarang):

N.B.Sheshko o'zaro so'zlashuvchilarning muloqot chog'idagi xulq-atvorini nutqiy etiket deb ataydi. "Nutqiy etiket – yordamida muloqot juftligini tanlash amalga oshadigan xulq-atvorning maxsus usullari va belgilari majmuasi, bu jamiyat tomonidan qabul qilingan belgilar tizimi, bu ijtimoiy xulq-atvorni tartibga solishning o'ziga xos shakli" [120. 96-b.].

Muallif nutqiy etiketni umumlashtirgan holda shunday izohlaydi: "Nutqiy etiket deganda biz nutqiy xulq-atvorning jamiyat tomonidan yuzaga keltirilgan, jamiyat a'zolari uchun majburiy, milliy o'ziga xos, nutqiy formulalarda barqaror qaydlangan, ayni paytda tarixan o'zgaruvchan qoidalarini tushunamiz" [163; 4-b.].



1.2-rasm. Nutqiy muloqot madaniyatining mazmun-mohiyati.

Tilshunos Q.A.Rasulovning nomzodlik ishida o'zbek muloqot xulqi so'zlashuvchilarning jamiyatdagi ijtimoiy holati, turli kasblar, jumladan, o'qituvchi

kasbi nuqtai nazaridan sotsiolingvistika asnosida talqin qilinadi. Muallifning fikricha, “Sotsiumning qaysi davrga, qaysi ijtimoiy sohaga oid ekanligi uning faqat nutqidan yoki qanday leksik birliklardan foydalanishi bilan emas, balki dunyoqarashi, o‘zini tutishi (kinestika holati), tashqi ko‘rinishi, nutqining shakli (ritmi), talaffuz me’yori (ton) kabi o‘ziga xos xususiyatlari, ya’ni ramziy ijtimoiy markerlari bilan ham ajralib turadi” [157; 18-b.].

Ayon bo‘ladiki, o‘zbek tilida nutqiy muloqotni o‘rganuvchilar tegishli hajmdagi lisoniy bilimlar (jumladan, qolip gaplar) boyligini egallashdan tashqari, murakkab ijtimoiy munosabatlarni ifoda etuvchi lisoniy bilimlar bilan tanishib, ularni o‘zlashtirib bormog‘i lozim.

Dialogik nutq tarkibida so‘roq olmoshlari, muomala odobiga oid so‘z va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish so‘zlar keng qo‘llanadi. Gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi, sodda gaplarning bir tarkibli turlari, to‘liqsiz gaplar, so‘z-gaplar faol ishlatiladi [35; 65-b.].

Bu kabi lisoniy bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni til egalarining o‘ziga xos lisoniy madaniyatidan (lingvokulturologiyadan) xabardor bo‘lishi lozimligi bilan yanada murakkablashadi. Yuqorida ko‘rsatilgan ma’lumotlar doirasi o‘zbek tilida dialogik nutq o‘sirish ko‘lamini ifoda etadi. Ushbu ko‘lamni O.G.Birdinaning dialog turlariga doir tasnifi yanada kengaytiradi. U dialogning quyidagi turlariga e’tiborni qaratadi: ma’naviy dialog, refleksiv (nutqiy vaziyatga mos) dialog, o‘z-o‘zini joriy etuvchi dialog, ish yuzasidan so‘zlashuv, intervyu, bahs-munozara, polemika [170; 23–24-b.]. Lekin dialogning biror narsani muhokama qilish, yangi bilim olish dialogi kabi turlari ham bor.

N.B.Sheshko nutqiy etiket (muomala odobi) qoidalari o‘zaro muloqotga kirganlarning ijtimoiy mavqeyi teng bo‘lmagan, farq qiladigan, yoshida tafovut bo‘lgan holatlarda ko‘proq namoyon bo‘lib, qat’iy tus olganlik sifatini kasb etishiga e’tiborni qaratadi [120. 96-b.]. Tabiiyki, sharqona muomala odobi qoidalari maktabda sinfdoshlar, o‘quvchi bilan o‘qituvchi o‘rtasidagi muloqotda

ma'lum darajada jo'nroq bo'ladi. Ijtimoiy munosabatlar murakkablashgan sayin muomala odobi qoidalari ham murakkablashib boradi.

N.I.Formanovskayaning ta'rifidan ham muomala odobi anglanadi: "Etiket bizning xulq-atvorimizni belgilab beradi. Bu biz stolda yoki mehmondorchilikda o'tirganimizda rioya qiladigan qoidalargina emas, balki umuman bizning barcha o'zaro munosabatlarimiz me'yorlaridir" [118; 7-b.].

Etika tarbiyali shaxs bo'lishni xohlaganlar uchun yaxshi ton (ohang) qoidalari aniqlovchi, tavsiya qiluvchi maxsus bir fandir. *Etos* (yunon tilida to'g'ri, ishonchli degan ma'nolarni bildiradi), tilshunoslik fanida ishlab chiqilgan savodli xulq qoidalari asosida gapirish – bu *etiket* deb nomланади.

Muomala odobi qoidalari turli muloqot vaziyatlarida (salomlashish, tanishish, iltimos qilish, kechirim so'rash, tabriklash va boshqa vaziyatlarda) qolip gaplardan to'g'ri foydalanishdir. Qolip gaplar ("Assalomu alaykum", "Kechiring", "Xizmat bo'lmasa", "Iltimos" va b.) muayyan nutqiy vaziyatlarda ishlatiladi, shu vaziyatlarga variativlik asosida qaydlangan bo'ladi.

Har bir millatning, jumladan, o'zbek xalqining o'ziga xos etiket shakllari mavjud bo'lib, unda xalqimizning an'anaviy odatlari ham o'z aksini topgan. Salom berishning turli shakllaridan (qo'llari ko'ksida, egilib ta'zim qilib, qo'llarini yelkaga qoqib, achoqlashib,...) o'rinali foydalaniladi. Ko'pchilik sharq xalqlari tilida foydalaniladigan "Assalomu alaykum" o'zbek va rus tillarida ham sihat-salomatlik tilash bilan boshlanadi.

Ayrim tadqiqot ishlarida qolip gaplarni ajratib ko'rsatishga harakat qilingan, Masalan, M.M.Bazarovaning nomzodlik ishida ijobiy istak mazmunidagi birliklarning leksik, morfologik va sintaktik shakllanish jihatlari yoritilgan. Chunonchi, undalma vazifasida keluvchi "ollohim", "yo rabbim" kabi so'zlar, "baraka topgur", "onaginang aylangur", "bo'yginingga qoqindiq bo'lay" kabi birliklar talqin qilinadi [142;17-b.].

Mashhur tilshunos olim S.I.Ojegov o'zining keyingi ishlaridan birida yozishicha: "Yuksak nutq madaniyati – bu o'z fikrlarini til vositalari bilan to'g'ri,

aniq va ta'sirchan yetkaza olish malakasidir. Lekin yuqori nutq madaniyati uchun til me'yorlariga amal qilish, o'z fikrlari uchun aniq ifoda vositalarini topish yetarli emas, bu o'rinda aniqlangan va ma'lum vaziyatga eng to'g'ri keluvchi, uslubiy jihatdan eng ma'qulini tanlashdan ham iborat", – deydi.

Xullas, nutqiy muloqot madaniyati ifodasining asosini **lingvistik va nutqiy layoqatni rivojlantiruvchi lisoniy bilim, ko'nikma va malakalar hamda muomala odobi qoidalarini egallahash, bunda ijtimoiy munosabatlarni hisobga olish tashkil qiladi**. Lisoniy bilimlar, bir tomondan, so'z boyligini toplash, gap tuzish malakalarini egallahash, muayyan qolip gaplarni, qolip-so'z-gaplarni o'zlashtirishda o'z ifodasini topsa, ikkinchi tomondan, ulardan (dialog replikalari, qolip gaplardan) nutqiy vaziyatlarga mos ravishda foydalanishni o'rganishni bildiradi. Muomala odobi so'z tanlashdan tashqari, xushmuomala bo'lish, zarur bo'lganda, tegishli mulozamat ko'rsata olish va boshqa shu kabi fazilatlarni ham o'z ichiga oladi:

– *Mayli, men roziman, fikrlaringiz menga yoqdi.*

Ana shunday muloqot madaniyati uni o'ziga jo etgan farzandning shaxs sifatida kamol topib borishida muhim rol o'ynaydi. Yuksak madaniyatli kishilar doim xushmuomala bo'lishgan, suhbat qurbanlarida doim hurmat saqlab, mulozamat bilan chiroqli xulq va axloqiy madaniyat chegarasida, yoqimli ohangda muomala qilishgan.

Lingvistik, pragmatik tadqiqotlarda uch turdag'i muloqot ajratib ko'rsatiladi: nutqiy hodisa, nutqiy vaziyat, diskurs, ya'ni mantiqiy fikrlashga asoslangan muloqot. Diskurs shunday matnki, unda muloqotning barcha ekstralingvistik tavsiflari pragmatik, sotsiomadaniy, psixologik jihatdan mujassamlangan bo'ladi.

Yuqorida "nutqiy muloqot madaniyati", "og'zaki nutqiy muloqot madaniyati" tushunchalari talqinlarida (keltirilgan izohlar, ta'riflarda) muloqot turlari ham tilga olingani ayon bo'ldi, muloqot tushunchasining mazmun-mohiyati oydinlashdi. Endi muloqot turlari haqidagi talqinlarga o'tish mumkin.

Yuqorida amalga oshirilgan talqin va tahlillardan og‘zaki nutqiy muloqot madaniyati, uning muloqot turlari sirasida tutgan o‘rni, ular bilan nisbatini ko‘zda tutish lozimligi oydinlashdi. Ushbu materiallar asosida o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘sirish qay holatda ekanligi xususida fikr yuritish imkoniyati tug‘ildi.

1.2-§. O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishning hozirgi holati

Rusiyabon o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi dialogik nutqini o‘sirish, shu jarayonda nutq madaniyatini rivojlantirishning bugungi holati ma’lum darajada o‘qituvchilarning metodik jihatdan tayyorgarligiga, mavjud ta’lim vositalariga, asosan “O‘zbek tili” davlat ta’lim standarti, o‘quv dasturlari, darsliklari materiallariga bog‘liq.

O‘zbek tili o‘qituvchilarining qo‘lida metodik ishlar juda oz. Bular, yuqorida ta’kidlaganimizdek, “O‘qituvchi” nashriyoti orqali 5000 nusxada nashr qilingan “O‘zbek tili darslarida o‘quvchilar nutqini o‘sirish (III –VIII sinflar)” metodik qo‘llanmasi [27], oz adadda chop etilgan bir nechta monografiya [28], [29], [44]. Oz adadli metodik ishlar tor doirada tarqatilgan.

R.A.Yo‘ldoshev 2015-yilgi monografiyasining “1.4. O‘quvchilarning o‘zbekcha dialogik nutqini o‘sirish” qismida [29; 64–83-b.] nutqiy muloqot madaniyatiga ishora qiluvchi quyidagi fikrni alohida ta’kidlaydi: “O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga dialogik shaklda o‘zaro so‘zlashishni o‘rgatish ishlari tayyor savol-javoblarni yod oldirishdan iborat bo‘lmasligi kerak. Chunki turg‘un iboraday bo‘lib qolgan qolip gaplarni mustasno etganda aksariyat luqmalar mustaqil ravishda gap tuzib aytish imkonini beradi. O‘qituvchi ana shu imkoniyatdan unumli foydalanib, darsning ta’limiy jihatini oshirishi lozim. Yod olingan savol-javoblar asosida “suhbatlashish” bilan mustaqil ravishda gap tuzib suhbatlashish orasida juda katta farq bor. Tayyor savol, unga qaytarilgan javob

suhbatdoshlarda fikr uyg‘otmaydi, ularni munosabat bildirishga undamaydi. Shuning uchun suhbat bir xilda, his-tuyg‘u, shaxsiy munosabat aralashmagan holda o‘tadi. Vaholanki, darak gaplar xabar ohangidan tashqari, sevinch, tashvish, g‘azab, kinoya kabi turli his-tuyg‘u ifodalagan holda mos ohangi bilan ham aytiladi” [29; 64-b.]. “O‘zaro so‘zlashuvda unda ishtirok etish tartibidan tashqari, *muloqotning jonliliginini ta’minlash zarur*. Buning uchun o‘quvchilardan o‘z suhbatdoshiga qaragan holda (ba’zan ismini aytib) savol berish va javob qaytarishni talab etish ma’qul” [29;72-b.].

G.Tirova, A.Zaripovalarning “Xayrlashish – nutqiy muloqotning xotimasi” nomli maqolasida [195] nutqiy muloqot, uning bosqichlari (salomlashishdan xayrlashishgacha), ushbu jarayonda qo‘llanilgan til birliklari badiiy asarlardan keltirilgan misollar asosida yoritiladi. Lekin ushbu jarayonda ishlatiladigan gaplar orasidan qolip gaplar ajratilmaydi.

Ko‘rinadiki, o‘qituvchilarning rusiy zabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish metodikasi bilan tanishish imkoniyatlari ko‘p emas. Biz maktablarda o‘zbek tili o‘qituvchilari bilan suhbatlar jarayonida bunga ko‘p marta ishonch hosil qilganmiz.

Davlat ta’lim standartlarining “O‘zbek tili” (Ta’lim boshqa tilarda olib boriladigan maktablar uchun)”qismida [18, 246–261-b.] quyidagi talablar bayon qilingan: boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha “Ta’lim mazmunining majburiy minimumi” qismida: “Milliy an’analar. Mehmon kutish. Kattalar bilan salomlashish odobi” (252-bet), “Boshlang‘ich ta’lim bitiruvchilarining tayyorgarlik darajasiga qo‘yiladigan minimal talablar” qismida “So‘zlash (og‘zaki nutq)” bo‘yicha: “Kundalik muloqot doirasida 3-5 luqma bilan kerakli o‘rinlarda qolip gaplardan foydalanib (dialogik nutq shaklida) o‘zaro fikr almasha bilishlari” (243-bet). Umumiy ta’lim bo‘yicha “Bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo‘yiladigan minimal talablar” qismida “So‘zlash (og‘zaki nutq)” ga doir: “O‘rganilgan mavzu doirasida 7-10 luqma bilan kerakli o‘rinlarda qolip gaplardan foydalanib (dialogik nutq shaklida) o‘zbek tilida mustaqil ravishda o‘z fikrlarini asoslangan,

izohlangan, umumlashtirilgan tarzda turli nutqiy vaziyatlarda so‘zlasha bilishlari” (260-bet).

O‘zbek tilidan tasdiqlangan Davlat ta’lim standarti talabiga ko‘ra qolip gaplarni o‘rgatish zarurligi ayon bo‘ldi.

1999-yili ta’lim boshqa tilarda olib boriladigan maktablar uchun o‘zbek tilidan tasdiqlangan “Umumiy o‘rta ta’limning o‘quv dasturi” ning [18; 262–302-b.] “Uqtirish xati” da nutqiy muloqot haqida shunday izoh beriladi: “Dasturda o‘zbekcha mulozamat va nutq etiketi bo‘yicha bilimlar berish, shuningdek, davlat tilida ish yuritish hamda bahs-munozara olib borishga o‘rgatish ham ko‘zda tutilgan” (264–bet); “5-sinfda nutqiy ko‘nikmalar bo‘yicha qo‘yilgan talablar” esa quyidagicha belgilangan: “Berilgan mavzu doirasida 5-6-ta gapdan uning yuzasidan iborat matnning mazmunini tushunib, o‘z fikrini og‘zaki bayon qilib, o‘zaro fikr almasha olish. Murojaat etish, iltimos qilish, iltimosga javob kabi muomala odobiga oid iboralarni qo‘llay olish” (265–bet).

Mazkur dasturdagi o‘zbekcha mulozamat va nutq etiketi bo‘yicha bilimlar berish, murojaat etish, iltimos qilish, iltimosga javob kabi muomala odobiga oid iboralarni qo‘llay olish talablaridan ma’lum bo‘ladiki, unda o‘zbek tili darslarida muomala odobi qoidalari va qolip gaplarni o‘rgatish ko‘zda tutilgan, faqat muomala odobi qoidalari nutq etiketi, qolip gaplar esa iboralar deb nomlangan. O‘zbek tilshunosligida iboralar frazeologizmlarni anglatadi. Etiket atamasi esa odob-axloq tartibi, qoidalari ma’nolarini bildiradi.

O‘qituvchi darslarni tashkil etishda birinchi navbatda “O‘zbek tili” darsliklariga tayanadi, shuni nazarda tutib, ularni mavzu nuqtai nazaridan tahlil qildik. Tahlilda quyidagi materiallarga alohida e’tibor berdik:

- 1) qolip gaplar;
- 2) muomala odobiga oid qoidalari;
- 3) dialogik nutq o‘stirish yuzasidan mashq va topshiriq turlari.

Qolip gaplar og‘zaki nutqiy muloqotning tashkiliy omillarini ifoda etib, dialogik nutq o‘stirishning yangi so‘zlar qatori yod olib o‘rganiladigan qismi

sanaladi. “O‘zbek tili” darsliklari materiallari orasida qolip gaplar alohida bir yo‘nalishni tashkil etib, o‘quvchilarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Zero, o‘zaro so‘zlashuvda muomala odobiga ko‘ra ulardan farqlab foydalanish ustida ish olib borilar ekan, bu ishlar mavzuviylik asosida u yoki bu nutqiy vaziyat bilan bog‘lanadi, shular doirasida amalga oshiriladi. Shunga ko‘ra ham o‘zbek tili amaliyotida qaysi va qancha qolip gaplar o‘rgatilayotganligi, ular qay tarzda taqdim etilganligi, qanday mashq va topshiriqlar havola qilinganini aniqlashda darslik materiallari asosiy mavqeda bo‘ladi.

“O‘zbek tili” darsliklarida qolip gaplarning berilishini o‘rganib, tahlil qilishga va xulosalar chiqarishga harakat qilamiz.

So‘zlashuv nutqida ishlatiladigan replikalar, yuqorida ta’kidlaganimizdek, ikki xil gaplardan: 1) mustaqil ravishda tuziladigan gaplar va 2) bevosita qolip gaplardan (jumladan, shablon so‘zlar, shablon so‘z-gaplardan) iborat bo‘ladi. O‘zbek tilini o‘rganuvchilar so‘z boyligini oshirishdan tashqari, ana shu materiallar bilan darsdan darsga, sinfdan sinfga qarab tanishib, ularni o‘zlashtirib boradilar. Birinchi xildagi materiallar asta murakkablashib boruvchi gaplar tuzishga doir bilim, ko‘nikma va malakalar ustidagi ishlar orqali o‘rganiladi. Ikkinci xil materiallar “O‘zbek tili” darsliklarida turli mashqlar sifatida (ro‘yxatlar, lug‘atlar orqali, matnlar tarkibida) taqdim etilib, o‘quvchilar ularni yod oladilar. Ushbu materiallar leksika qatori ta’limiy birliliklarni ifoda etib, dialogik nutq o‘stirishning lingvovidaktik asoslari bo‘lib xizmat qiladi.

Qolip gaplar turg‘un iboralarday qotma holga kelgan gaplar sanalib, o‘quvchilar ularni anglash uchun yo rus tiliga qanday tarjima qilinishini, yoki rus tilidagi qaysi adekvat muqobili qolip gap mazmunini bildirishini, to‘g‘ri qo‘llashlari uchun esa qaysi nutqiy vaziyatlarda ishlatilishini bilishlari, bu haqdagi izohlarni o‘zlashtirishlari, ular bilan bog‘liq muomala odobi qoidalaridan voqif bo‘lishlari kerak. Shu bois darsliklar tahlilida quyidagi masalalarga e’tibor qaratildi:

- darslik sahifalarida qolip gaplarning berilishi (miqdoriy ko‘rsatkichlar);
- qolip gaplarning tarkiban o‘rganish mumkin bo‘lgan gap turlarini ifoda etuvchi so‘zlashuv replikalaridan ajratilgan-ajratilmaganligi;
- qolip gaplarning rus tilidagi tarjimasi bor yoki yo‘qligi;
- ayrim qolip gaplarning qaysi nutqiy vaziyatlarda qo‘llanishini ochib beruvchi izohlarning mavjudligi;
- qolip gaplarning o‘quvchilar bilim saviyasi va yosh xususiyatlariga mosligi, anglash va o‘zlashtirish uchun oson yoki qiyinligi;
- qolip gaplarni mustahkamlashga doir mashqlarning yoki ayrim topshiriqlarning mavjudligi;
- muomala odobiga doir ma’lumotlarning bor yoki yo‘qligi;
- muomala odobiga doir qoidalarni mustahkamlashga doir mashq yoki ayrim topshiriqlarning berilishi.

Istiqlolning dastlabki davridan boshlab o‘zbek tili o‘quv fanidan darsliklar avval 4–11-sinflar, so‘ng 2–11-sinflar uchun mo‘ljallab yaratila boshlandi. Bunda avval 1987-yil, so‘ng 1990-, 1993-yillarda nashr qilingan “O‘zbek tili”, “O‘zbek tili va adabiyoti” o‘quv dasturlariga [17] asoslanildi. Avval 4-, 5-, 6-, 8-sinflar uchun “O‘zbek tili” darsliklari yaratildi [31]; [32]; [33]. **2000-yilga qadar** yaratilgan ushbu darsliklarda qolip gaplar tilimizda mavjudlaridan kamroq berildi.

R.Yo‘ldoshev, A.Saidniyozovalar muallifligidagi 5-sinf uchun yaratilgan “O‘zbek tili” darsligida [33] “Yani yil bayramida” matni so‘zlashuv nutqiga juda yaqin bo‘lib, unda sahna asari ko‘rinishida Qorbobo, Qorqiz, Yalmog‘iz kampir, doktor Voyjonim, Ayiq o‘rtasidagi so‘zlashuv orqali 10 ga yaqin qolip gap qo‘llangan. 78-betda “Прочтайте выразительно, используя в разговоре” degan topshiriq bilan yana 10 dan ortiq eng faol qolip gaplar berilgan.

R.Yo‘ldoshev, M.Rixsiyeva, V.Usmonova, M.Ergashevalar tomonidan yaratilgan **6-sinf** “O‘zbek tili” darsligida [32] muloqotning tashkiliy omillarini ifoda etuvchi qolip gaplar rus tilidagi tarjimasi bilan (lekin izohsiz) havola qilingan

(77-mashq). Bunday qolip gaplar (qolip so‘z-gaplar) 49-betda “O‘qing. O‘z nutqingizda foydalaning” topshiriq sharti bilan ham berilgan.

R.Yo‘ldoshev, M.To‘xtamirzayev, M.Rixsiyeva, R.Niyozmetovalar hammuallifligida yozilgan 8-sinf “O‘zbek tili” darsligida [34] muloqotning tashkiliy omillari bo‘lmish qolip gaplardan tuzilgan mashq materiallari deyarli uchramaydi. O‘quvchilar bunday gaplar bilan badiiy asarlardan keltirilgan parchalar orqali qisman tanishib borishlari mumkin.

Xalq ta’limi Vazirligi topshirig‘i bilan I–IX sinflar uchun o‘zbek tilidan o‘quv dasturi yaratishga kirishildi. Nihoyat, 1997-yili e’lon qilingan o‘quv rejasiga ko‘ra “O‘zbek tili” o‘quv fani 2-sinfdan boshlab o‘qitiladigan bo‘ldi. Dastur 2–9-sinflar uchun mo‘ljallab qayta ishlandi va nashr qilindi. Ushbu dastur asosida 2–4-sinflar uchun darsliklar yaratildi va bosmadan chiqarildi [21].

Mualliflar R.Yo‘ldoshev, R.Polvonovalar tomonidan **2-sinf** uchun yaratilgan “O‘zbek tili” darsligida [30] birgina 72-mashqda “Составьте вопросы и ответы по образцу. Произнесите вслед за учителем и постарайтесь употреблять эти выражения в речи” deb qolip gaplar tarjimasi bilan keltirilgan (44-§). Masalan: *Marhamat (Пожалуйста)*.

72-mashqda havola qilingan ifodalarni o‘qituvchidan keyin talaffuz qilib ko‘rishi topshiriladi, ularni mustahkamlash, nutqda ishlatish talab etiladi. Ushbu qolip gaplar qanday vaziyatlarda, qaysi holatlarda qo‘llanishi kerakligi haqida izoh berish zaruriyati sezilmaydi.

Mualliflar R.Yo‘ldoshev, M.Rixsiyevalar tomonidan 4-sinf uchun yaratilgan “O‘zbek tili” darsligida [31] tavsiya etilgan qolip gaplar ko‘p emas.

Ko‘rinadiki, yuqorida tilga olingan darsliklarda sanoqli qolip gaplar aksariyat holatlarda rus tilidagi tarjimasi bilan taqdim etilgan, ular so‘zlashuv replikalaridan ajratilgan, mustahkamlashga doir bir-ikki topshiriq berilib, mashq shartida “nutqingizda foydalaning” tarzida o‘z ifodasini topgan. Badiiy asarlardan olingan matnlarda ishlatilgan qolip gaplar qo‘shimcha material sifatida o‘qituvchining tashabbusi bilan tushuntirilishi mumkin. Tahlil jarayonida shu ham ma’lum

bo‘ldiki, *rahmat*, *marhamat* kabi ayrim qolip gaplar ularni qaysi nutqiy vaziyatlarda qo‘llash lozimligi haqidagi izohlarga muhtoj emas. Qolip gaplarning deyarli hammasi o‘quvchilar bilim saviyasi va yosh xususiyatlariga mos tanlangan. Darsliklarda muomala odobiga doir ma’lumotlar deyarli keltirilmagan, tabiiyki mustahkamlashga doir mashq yoki ayrim topshiriqlar ham berilmagan.

2000-yildan 2010-yilgacha bo‘lgan davrda yaratilgan darsliklarda [58], [59], [54], [50], [63], [64], [38], [49] rusiyabon o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘sirish uchun xizmat qiluvchi qolip gaplar birida oz, birida ko‘p bo‘lsa-da, ma’lum darajada ajratib berilgan. Yuqorida aniqlash uchun mo‘ljallangan masalalarga va savollarga javob topish uchun darsliklarni birma-bir emas, tasavvur hosil qilish uchun yetarli ma’lumot beradigan tarzda ayrimlarini ko‘rib chiqamiz.

Professor R.Tolipova, F.Qodirova, N.Ikromova va M.Ishoqovalar tomonidan **2-sinf** uchun yaratilgan “O‘zbek tili” darsligining [58] suhbat matnlarida qolip gaplar rus tiliga tarjima qilinmay berilgan bo‘lib, ular sanoqli: 28-betda “*Xo‘p bo‘ladi, opa*”, 47-betda “*Navro‘z bayramingiz muborak bo‘lsin,...*” gaplari keltirilgan, xolos. Tabiiyki, darslikda muomala odobiga doir ma’lumotlar yo‘q.

R.Tolipova, M.Ishoqovalarning **3-sinf** uchun yaratgan “O‘zbek tili” darsligida [59] so‘zlashuv replikalari va qolip gaplar (aralash holda) **“Muomala odobi”** ruknida berilgan. Masalan, darslikning 8-betidagi 8-mashqda “*O‘qituvchi va o‘quvchi dialogi*” keltirilgan: o‘qituvchining so‘zлari sifatida “*Tur*”, “*Javob ber*”, “*Mumkin*”, “*Joyingga o‘tir*”, o‘quvchining so‘zida “*Xo‘p*”, “*Yaxshi*”, “*Rahmat*”, “*Mumkinmi?*” so‘zлari ishlatilgan. Bu yerdagi “*tur*”, “*javob ber*”, “*joyingga o‘tir*” kabi ifodalar so‘zlashuv replikalariga xosdir. 25-betidagi 5-mashqda “*Oziq-ovqat do‘konida*” sarlavhali suhbatda “*Marhamat*”, “*Jonim bilan*”, “*Arzimaydi*” degan qolip gaplar berilgan. Suhbatlarda ishlatilgan replikalarni o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, ularda ushbu 3-sinf ta’lim bosqichida nazariy tanishilmagan so‘z shakllari uchraydi: *joyingga*, *jonim bilan*. Umuman, darslikda berilgan jami so‘zlashuv replikalari va 30 dan ziyod qolip gaplarni o‘quvchilarning yoshiga,

bilim saviyasiga mos ravishda saralash va ta’lim bosqichlari bo‘yicha taqsimlash zaruriyati seziladi.

A.Rafiyev, G.Muhammadjonovalar tomonidan yaratilgan **4-sinf** “O‘zbek tili” darsligida [54] *marhamat, rahmat, mayli* so‘zlari savollarga javob berish, suhbatlashish talab etilgan mashqlarda ishlatilgan, “Muomala odobiga oid so‘zlarni yodda saqlang” degan topshiriq bilan so‘zlashuv replikalari orasida “Xush kelibsiz!” qolip gapi rus tiliga o‘girilmagan holda keltirilgan, taqdim etishga va mustahkamlashga oid maxsus mashqlar yo‘q. Qolip gap “Muomala odobiga oid so‘zlar” ro‘yxatida berilgan. Muomala odobiga doir ma’lumotlar esa bayon qilinmagan.

Ushbu 4-sinf darslining 2020-yildagi 8-nashrida o‘quvchilarning rasm (ikki faslni qiyoslash) yoki mavzu (so‘zlar, she’r, maktabda o‘tgan tadbir, Navro‘z bayramida qayerga borganligi) asosida, rollarga bo‘linib savollarga (“Charxpalak”, “Intervyu”, “Mazayka” texnologiyasi asosida) javob berish, javoblar mazmunidan kelib chiqib savollar tuzish, savol va javoblardagi nuqtalar o‘rniga (bo‘sh o‘rinlarni) mos so‘zlarni (son va hisobni bildiradigan so‘zlarni) qo‘yib rasmni kuzatish, namuna asosida (kiyimlarning rangi, kiyim do‘konidan nimalar olgani, bozordagi meva, sabzavot va boshqa mahsulotlar haqida o‘rtog‘ingiz bilan (partadoshingiz bilan) suhbatni davom ettirish, o‘z fikrini bildirish, gap, matn tuzish shaklidagi mashqlar anchagina. “Bilib oling!” ruknida “Kishi nomlari va qarindoshlikni anglatuvchi so‘zlarga **-jon** qo‘srimchasi qo‘silsa, hurmat va erkalash ma’nosini ifodalashi”, “-sh, -ish qo‘srimchali so‘zlar ko‘pincha kerak, mumkin, kerak emas, mumkin emas kabi so‘zlar bilan birga ishlatilishi, “Eslab qoling!” ruknida buyruq maylidagi fe’llar ish-harakatni bajarish haqidagi buyruq, istak, maslahat kabi ma’nolarni bildirishi xotiraga solinadi. 134-betda “*Muomala olobi*” ruknida “*Marhamat!*”, “*Yaxshi dam olinglar!*”, “*Xush kelibsiz!*” so‘zlarni nutqda qo‘llashlari nutqiy muloqot madaniyatini oshirishga xizmat qiladi.

Bu mualliflar tomonidan 2020-yilda yaratilgan “O‘zbek tili”: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 5-sinf uchun darsligida

boshqalariga qaraganda “*Muomala odobi*” ruknida “*So ‘rasam maylimi?*”, “*Salom do ‘stim*” va “*Kechirim so ‘rash*”, “*Kechirim so ‘rashga oid so ‘z va jumlalar*”, “*E’tiroz bildirish*”, “*Murojaatga javob*”, “*Kattalarga murojaat qilish shakllari*” kabi mavzularda dialog luqmalari ko‘paytirilgan. Rasm asosida (ularni taqqoslab) tayanch so‘z va so‘z birikmalaridan foydalanib kichik matn tuzish, rivoyatni (suhbatni, dialogni) rollarga bo‘lib o‘qish va javoblarni tushuntirib berish, tayanch so‘zlarni topib, lug‘at tuzish, berilgan so‘z va namunadan foydalanib rasm asosida suhbatlashish (suhbatni davom ettirish), partadoshi bilan murojaatga javob so‘zlaridan foydalanib, qiziqishlari haqida suhbatlashish, suhbat matnini tuzish, oilaviy rasm asosida do‘stilarini oila a’zolari bilan tanishtirish mazmunidagi, 208-betda 4-topshiriqda “Suhbatni rollarga bo‘lib o‘qish, muomala odobiga oid so‘z va gaplarni ko‘chirib yozish”, “Berilgan qoidalardan ko‘cha qoidalariiga to‘g‘ri kelmaydiganini topish: 1) kattalarga qo‘pol muomala qilish mumkin emas” kabi topshiriqlar rusiyabon o‘quvchilarining nutqiy muloqot madaniyatini o‘stirishga yordam beradi.

R.Tolipova, H.Yo‘ldosheva, D.Qosimxo‘jayevalar tomonidan **5-sinf** uchun yaratilgan “O‘zbek tili” darsligida [61] o‘quvchilarining dialogik nutqini o‘stirish ko‘zda tutilgan so‘zlashuv replikalari va qolip gaplar (aralash) “*Murojaat qilish*”(7-bet; 12-bet), “*Hol-ahvol so ‘rash*” (33-bet), “*Tanishish*”, “*Rozilik javobi*”, “*Rad javobi*”, “*Ruxsat so ‘rash*”, “*Istak bildirish*”, “*Kechirim so ‘rash*”, “*Tabriklash*”, “*Telefonda murojaat qilish*” ruknlari ostida kichik-kichik ro‘yxatlar tarzida rus tiliga tarjimasiz joylashtirilgan bo‘lib, ushbu so‘zlashuv replikalari va ularga qaytariladigan javoblar sirasida asosan quyidagi kabi 50 dan ortiq kolip gaplar qo‘llanganligi e’tiborga loyiq: *Labbay! Eshitaman! Qulog‘im sizda!* *Bemalol! Hechqisi yo‘q!* *Arzimaydi!* *Yaxshi yuribsanmi?* va b.

“*Qulog‘im sizda*”, “*Ixtiyor o‘zingizda*” kabi qolip gaplari tushunish uchun qiyin sanaladi. “O‘zimni tanishtirishga ruxsat eting” gapi esa yoshlar o‘rtasidagi so‘zlashuvga xos emas. Demak, qolip gaplarni saralash, bunda o‘quvchilarining bilim saviyasini, yosh xususiyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Muomala odobi deb keltirilgan ruknlar so‘zlashuv sohalarini yetarli qamrab ololmaydi: “*Murojaat qilish*”(7-bet; 12-bet), “*Hol-ahvol so‘rash*” (33-bet), “*Tanishish*”, “*Rozilik javobi*”, “*Rad javobi*”, “*Ruxsat so‘rash*”, “*Istak bildirish*”, “*Kechirim so‘rash*”, “*Tabriklash*”, “*Telefonda murojaat qilish*” ruknlaridan boshqa yana ko‘plab ruknlarni (qolip gaplarning mavzuviy guruhlarini) hisobga olish lozim.

Darslikda tanishilgan so‘zlashuv replikalarini, ular sirasida qolip gaplarni mustahkamlash maqsadida mashqlar berilgan bo‘lib, tegishli replikalarni dialogik matndan ko‘rsatish, dialogni ular bilan to‘ldirish xarakterida. Ayrim matnlar savol yoki javob bilan to‘ldirish topshirig‘iga ega. Bizningcha, so‘zlashuv replikalari tarkibi o‘rganiladigan gap turlarini ifoda etib, darslarda izchil tanishiladigan va faollashtiriladigan til materiallari sirasiga kiradi. Shu bois so‘zlashuv replikalarini o‘rganish mazmuni, metodlari, mashqlar tizimi o‘ziga xos bo‘lmog‘i, ***qolip gaplarni o‘rgatishga doir*** ta’lim mazmuni va metodlari, mashqlar tizimi ulardan farqlanishi, dars jarayonida ustuvorlik kasb etishi darkor. Ta’kidlash joizki, bu darslikda ham muomala odobiga doir ma’lumotlar ko‘zga tashlanmaydi.

5-sinf darsligida [61] o‘quvchilarning bilim saviyasi va yosh xususiyatlari hisobga olinmay tanlangan qolip gaplar anchagina. Masalan, “*Kechirim so‘rash*” (59-bet) sarlavhasi ostida so‘zlashuv uslubida o‘quvchilar yoshiga mos kelmaydigan quyidagi gaplar berilgan: *Uzr. Aybdorman. Gunohkorman. Aybimga iqrorman. Aybimni tan olaman. Gunohimni bo‘ynimga olaman. Gunohimdan o‘ting.*

Darslikda “Muomala odobi” rukni ostida berilgan materiallardan qanday foydalanish kerakligi haqida aniq topshiriqlar yo‘q darajada. Qolip gaplarni mustahkamlash, faollashtirishga doir mashqlar ham yo‘q darajada. Aslida ushbu materiallar muomala odobini ifodalovchi materiallar emas. Ularni boshqacha ifodalash lozim ko‘rinadi. Muomala odobi o‘ziga xos ma’lumotlar (qidalar) shaklida alohida bayon qilinmog‘i maqsadga muvofiqdir.

R.Tolipova, M.Ochilovalarning **7-sinf** uchun yaratgan “O‘zbek tili” darsligida [64] “Muomala” sarlavhasi ostida muloqot mavzulariga oid har gal bittadan so‘z izohi berilgan. Masalan, **minnatdorchilik** – *rahmat, tashakkur, qulluq*. Shu tarzda quyidagi kabi bir qator so‘z va so‘z birikmali tushuntirilgan: *haqiqatni tasdiqlash, yetarli, do’stga murojaat, afsuslanish, taxmin qilish, o’xshatish* va boshqalar. Darslikning dastlabki nashrida 80-betdagи 8-mashqda o‘quvchilarning o‘z ota-onalari, katta yoshdagilar, o‘qituvchilar va qariyalar bilan muloqotda o‘zlarini qanday tutishlari haqida gapirib berish so‘ralgan. Bunday topshiriqlar muomala odobi qoidalarini so‘rab bilish va ularni o‘zlashtirishga yordam beradi.

Mualliflar X.Muxiddinova, M.Yusupova, N.Ikromova, G.Akromovalar tomonidan **8-sinf uchun** yaratilgan “O‘zbek tili” darsligida [38] “Siz ham, sen ham bir og‘izdan chiqadi” matni muomala odobi haqidagi nazariy ma’lumotni ifoda etadi. Bu va boshqa matnlar yuzasidan quyidagi topshiriqlar havola qilingan:

1. Maqolaga o‘z munosabatingizni bildiring. 2. Sharqona odob-axloq haqida so‘zlab bering. Ushbu materiallar 8-sinf darsligini quyi sinflar darsliklaridan ijobiy tomonga farqlantirgan. Matnda nutqiy muomalada sizlash va senlashning farqli jihatlari ochiladi. Kishining shirinso‘zligi uning madaniyatidan dalolat berishi, muomala madaniyati kishining kimligini ko‘rsatib turuvchi mezon ekanligi ta’kidlanadi. Mazkur matn sharqona muloqot madaniyati haqida tushuncha hosil qiladi. Topshiriq shartlari ham o‘quvchilarni muloqot madaniyati haqida kengroq fikrlashga undaydi.

Ma’lum bo‘ladiki, 2000-yildan 2010-yilga qadar davrda yaratilgan “O‘zbek tili” darsliklarida qolip gaplarning berilishi birida ko‘p, ya’ni 50 dan ortiq, ayrimlarida [38], [31] yo‘q darajada, yana birida [64] bir o‘rindagina qolip gaplarning ruscha tarjimasi ko‘rsatilgan, boshqa o‘rinlarda tarjimasiz havola qilingan. Birida u yoki bu qolip gap (asosan tushuntirish talab etiladiganlari) qaysi nutqiy vaziyatlarda qo‘llanishi nuqtai nazaridan izohlanmagan.

Qolip gaplar qay tarzda bo‘lmisin, ko‘rib chiqilgan. Deyarli barcha darsliklarda aksariyat holatlarda tarkiban o‘rganish mumkin bo‘lgan gap turlarini

ifoda etuvchi so‘zlashuv replikalaridan ajratilmagan. Qolip gaplar ko‘proq berilgan ayrim darsliklarda ularni tanlashda va taqdim etishda o‘quvchilar bilim saviyasi va yosh xususiyatlariga mosligi, anglash va o‘zlashtirish uchun oson yoki qiyinligi yetarlicha hisobga olinmagan.

Darsliklarda qolip gaplarni mustahkamlash va faollashtirishga qaratilgan maxsus mashq turlari deyarli uchramaydi. So‘zlashuv replikalari sirasida tegishli replikalarni dialogik matndan ko‘rsatish, dialogni ular bilan to‘ldirish xarakteridagi mashqlar orqali ayrim qolip gaplar mustahkamlangan holatlar mavjud.

2010-yildan keyin yaratilgan darsliklarining ba’zilarida [50], [34], [41], [38] qolip gaplarga e’tibor yana ham ortgan.

A.Rafiyev, G.Muhammadjonova, N.Alovuddinovalar muallifligidagi 5-sinf “O‘zbek tili” darsligida [50] “**Muomala odobi**” sarlavhasi ostida turli vaziyatlarda so‘rashda va javob qaytarishda ishlatiladigan so‘zlashuv replikalari va qolip gaplar (ayrimlarida aralash holda) berilgan. Ushbu materiallar hol-ahvol so‘rash, tabriklash, murojaat qilish, rad javobi berish, istak bildirish, tasdiqlash, telefon orqali so‘zlashish, taklif qilish, kechirim so‘rash kabi mazmunni ifoda etadi. Har bir mashqda uch-to‘rttadan qolip gap, shablon so‘z va ibora kiritiladi. Lekin ular orasida jonli so‘zlashuvga xos bo‘lmagan, 5-sinf o‘quvchilarining bilim saviyasi va yosh xususiyatlariga mos kelmaydiganlari, murakkabroqlari ham bor. Masalan: *Menga ma’qul emas. Mutlaqo noto‘g‘ri. Aslo xafa bo‘lmayman. Sira bezovta bo‘lmang. Aytganing kelsin. Aslida shunday. Qutlayman. Tashakkur. Uzr.*

Qolip gaplar, shablon so‘z va iboralarni mustahkamlash maqsadida u yoki bu mazmunda boshlanishi berilgan dialogni davom ettirish [50;153-b.] yoki shu mazmunda dialog tuzish uchun [50; 164-b.] talab etilgan bir nechtagina topshiriq berilgan. Boshqacha aytganda, BKMLarni o‘zlashtirish uchun yetarli mashqlar tizimi shakllantirilmagan.

Darslikda bunday materiallarning berilishi (50 dan ortiq qolip gaplar va dialog replikalari) dialogik nutq o‘sirish asnosida muloqot odobini egallashning muhim omili hisoblanib, bu ishda ushbu materiallar katta rol o‘ynaydi. Ammo ularning rus

tilidagi tarjimasi, zarur o‘rinlarda, qay vaziyatlarda ishlatilishi haqidagi qisqa izohlarning ifoda topmaganligi ushbu muhim omilning amalga oshuvini qiyinlashtiradigan salbiy holatdir.

2010-yildan keyin yaratilgan darsliklarining ayrimlarida avvalgilariga nisbatan qolip gaplarga katta ahamiyat berilgan bo‘lsa-da, ular asosan dialogik matnlarda uchrashiga qarab ajratilgan, ba’zan “Muomala odobi” sarlavhasi ostida eslab qolish topshirig‘i bilan lug‘at shaklida berilgan, o‘quvchilarning yoshi, hayot tajribasi va bilim saviyasi yetarlicha hisobga olinmay, faol va nofaollariga qaramay kiritilgan. Qolip gaplarni o‘rgatish va faollashtirish uchun xizmat qiladigan maxsus mashqlar keltirilmagan.

Amaldagi dasturda “O‘zbek tili” Davlat ta’lim standarti talablaridan chetga chiqilgan hamda unda ta’kidlangan muloqot shakllarining ba’zilari dasturga kiritilmagan. Bu dastur asosida yaratilgan darsliklarda qolip gaplar miqdori ko‘paytirilgan bo‘lsa-da, ular bilan keyingi bosqichlarda asosan leksik xarakterdagи mashqlar tavsiya qilingan: qolip gaplarni ruscha tajimasiga asoslanib, uslubiy jihatdan qo‘llanilish xususiyatlarini farqlagan holda mustahkamlash, etikelarni nutqiy vaziyatlar bilan bog‘lab qo‘llash kabi. Ular tarkibini o‘rganish mumkin bo‘lgan replikalar orasida keltirilgan.

5-sinf darsligida [64] tavsiya etilganidek, axborot olish uchun mo‘ljallab beriladigan savollardan foydalanib suhbat tashkil etish mumkin, lekin ular dialogik nutqqa deyarli o‘rgatmaydi. Ayrim savollar jonli so‘zlashuv nutqida shu holda ishlatilmaydi ham.

O‘zaro suhbatlashish so‘ralgan dialoglar tayyor savol-javoblar asosida suhbat uyushtirish uchun mo‘ljallangan, aslida bunday suhbatlar dialog emas.

Suhbatni rollarga bo‘lib o‘qish va davom ettirish tarzidagi topshiriqlar savollarni eslab aytish yoki ularga javoblar berish tarzida bajariladi.

Rasmda tasvirlangan narsa-buyum, belgi, miqdor yoki harakatni atash mazmunidagi gaplar (savollar va javoblar)ning ta’limiy jihat ustuvor bo‘lishi mumkin, lekin bu ish turi dialogik nutqni o‘stirmaydi.

Darslikda suhbat uchun berilgan savol va javoblarni o‘qish va ularni yod olgan holatda o‘zaro so‘zlashish talab etilgan, lekin bunday suhbatlar o‘quvchilarni mustaqil ravishda savol-javob qilishga tayyorlamaydi.

2013-, 2014- yillardagi 6–8-sinf “O‘zbek tili” darsliklarida [41], [37], [43] o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘stirishda foydalanish mumkin bo‘lgan quyidagi mashq turlari berilgan:

1.3-jadval.

2013-, 2014- yillardagi 6–8-sinf “O‘zbek tili” darsliklarida dialogik nutqni o‘stirishga doir berilgan mashq turlari.

Mashq turiga ko‘ra sharti	6-sinf	7-sinf	8-sinf
Rasmni kuzating va berilgan savollar asosida suhbatlashing.	3-, 14-, 15-, 29-, 48-betlar.		
Suhbat matnnini o‘qing va uni davom ettiring.	7-, 17-, 12-, 78-, 99- betlar.		
Berilgan tayanch so‘zlar va so‘z birikmalaridan foydalanib, rasm asosida suhbatlashing.	16-, - 20-, 31- betlar.		
Berilgan tayanch so‘zlar va so‘z birikmalari yordamida gaplar tuzing va (...haqida) suhbatlashing.	96-bet.	30-, 107- betlar.	52-, 103-, 108- betlar.
Suhbat (matni)ni rollarga bo‘lib o‘qing, ... (o‘tilayotgan til hodisasiiga e’tibor bering).	22-, 26-, ,27-bet, 3- top-q, 44-, 60-, 62-, 72-, 93-, 110-, 121-betlar.	12-, 31-, 44-, 49-, 53-, 65-, , 76-, 81-, 87-, 97-, 99-betlar.	
Matnni o‘qing va o‘zaro suhbatlashing.	25-bet.		
Rasm(lar) (savollar) asosida (...haqida) suhbatlashing.	10-,19-, , 34-, 70-, 78-betlar.	15-, 24-, 35-, 47-, 58-, 73-, 84-, 101-, 125-betlar.	31-, 89-, , 103-, 118- betlar.
Rasm(lar) asosida gaplar tuzib, savollarga javob berib, o‘zaro suhbatlashing.		63-bet.	
Suhbatni (dialogik matnni)	21-b,6-	5-, 6-, 9-,	1-, 6-,

(rollarga bo‘lib) o‘qing va (berilgan rasm asosida) davom ettiring.	top-q, 22-b, 7-top-q, 42-, 67-, 75-, 115-betlar.	11-, 33-, 42-, 69-, 92-, 103-, 105-, 115-, 131-, 134-betlar.	19-, 41-, 50-, 52-, 68-, 74-, 79-, 83-betlar.
...matnni o‘qing. So‘ng bir-biringizga savollar berib (savollar tuzib), suhbatni davom ettiring.	16-bet, 27-bet, 2-top-q.		
...matnni o‘qing. Savollar tuzib, o‘zaro suhbatlashing.		50-bet.	
...so‘zлari yordamida (rasm asosida) savollarga javob bering.	50-, 56-, 65-, 68-betlar. (yozma).		
Rasmlarni kuzating (olgan taassurotlaringiz, ...so‘zлari yordamida ... ishlar haqida suhbatlashing.	25-bet, 7-top-q, 91-bet.		
...bunyodkorliklar haqida suhbatlashing	114-bet.		
Suhbat matnidagi (berilgan) javoblarga mos savollar tuzing.	83-b, 111-, 116-, 128-betlar.	56-bet.	
Quyidagi savollarga javob bering (bergan holda) va suhbatlashing (suhbatni davom ettiring).	86-, 109-, 124-betlar.	3-, 12-, 109-betlar.	
Matn mazmuni asosida o‘zaro suhbatlashing.		104-bet.	
Matn mazmuni asosida savollar tuzing.		116-bet.	
Savollarga javob bering.	35-bet, 2-top-q, 92-, 95-, 97-, 104-, 114-, 127-, 133-betlar.	26-, 33-, 41-, 48-, 60-, 65-, 71-, 80-, 101-, 103-, 113-, 118-, 120-, 128-, 130-, 132-betlar.	
Insonning axloq-odobiga oid so‘zlarni bilib oling.		Sifatlar 12 ta, 25-bet.	66-bet.
Matnni o‘qing, muomala odo-biga oid jumalalarga e’tibor bering.		59-bet.	

Ko‘rinadiki, 6-sinf “O‘zbek tili” darsligida o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘stirishga qaratilgan mashq turlari ko‘paygan. Ulardagi dialogik mashqlar 2 turli bo‘lib, 1-turi leksik-grammatik mashqlarni ifoda etib, shaklan dialoglarga o‘xshaydi, lekin aslida bular dialoglar emas. Chunonchi: Suhbat (matni)ni rollarga bo‘lib o‘qing va ...ga (o‘tilayotgan til hodisasiga) e’tibor bering”, “...matnni o‘qing. Savollar tuzib, o‘zaro suhbatlashing”, “Matn mazmuni asosida savollar tuzing”, “Savollarga javob bering”, “Insonning axloq-odobiga oid so‘zlarni bilib oling”.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, o‘zaro suhbatlashish uchun berilgan savollarning aksariyat qismi informativ bo‘lib, o‘quv materiali mazmunini (matnni) o‘zlashtirish maqsadini ko‘zda tutadi.

Darsda o‘qilgan matndan olingan yoki o‘qilajak matnni nazarda tutib tuzilgan savollar mazmunini tushunish qiyinchiligi yengib o‘tilgan taqdirdagina sun’iy so‘zlashuv vaziyatini keltirib chiqarishi mumkin: “Savollar asosida suhbatlashing”, “Suhbat matnnini o‘qing va uni davom ettiring”, “...savollar asosida (...haqida) suhbatlashing”. “Suhbat matnidagi (berilgan) javoblarga mos savollar tuzing”, “Quyidagi savollarga javob bering va suhbatlashing (suhbatni davom ettiring)”.

O‘quvchilar bunday suhbatlarni avval tushunib o‘qishlari, zarur bo‘lgan holatlarda lug‘at ishini amalga oshirishlari kerak bo‘ladi. Ayniqsa, berilgan ikki-uchta informativ savol-javobdan so‘ng “Suhbat”ni davom ettirish mushkul ish sanaladi.

Boshlanishi berilgan tanishuv matni namunasi asosida dialogni davom ettirish uchun nimalar haqida so‘rash mumkinligi ko‘lam jihatdan o‘quvchilarga ma’lum bo‘lishi kerak. Aks holda yoshlar bir-biriga beradigan savollar yo‘qligini aytib, nima qilish kerakligi haqidagi o‘qituvchining ko‘rsatmasini kutib turadilar.

Matn mazmuni yuzasidan suhbatlashish ham leksik-grammatik qiyinchiliklar bartaraf etilgandan keyingina tashkil etilishi mumkin. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, darsning ko‘p vaqtin matn mazmunini anglashga sarflanadi.

Darslikda savollarga javob berish talab etiladigan mashqlar o‘qilgan matn mazmuni bilan bog‘lanadi, shu mazmun doirasida muhokama yuritishni taqozo etadi. Buning ham o‘z qiyinchiliklari bor. Masalan: “Jasurning xatti-harakatlarini qanday baholaysiz?”. Savol dialogik nutqni muhokama asosida davom ettirishga undashi mumkin: Jasurning xatti-harakatlariga shaxsiy munosabatini bildirish, tabiatni, jumladan, jonivorlarni asrash haqidagi o‘z mustaqil fikrlarini aytish. Lekin bular hali tegishli so‘zlar o‘zlashmasdan turib, ya’ni tashkil qilinish paytiga ko‘ra leksik-grammatik mashq sanaladi.

2017-yili “Umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi”¹ e’lon qilindi. Standartda ta’lim bosqichlarini bitiruvchilarda “so‘zlay oladi”, “erkin suhbatlasha oladi” degan talablar qo‘yilgan: “o‘rganilayotgan tilda muloqot malakasini egallash (nutqiy kommunikativ malaka)”.

Ushbu Davlat ta’lim standarti”da “O‘zbek tili fani bo‘yicha umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’lim muassasalari o‘quvchilariga qo‘yiladigan malaka talablari”da nutqiy muloqot madaniyatiga doir quyidagi talablar belgilangan [18; 149-150-b.];

suhbat jarayonida murojaat etish shakllarini, muomala odobi (etiket) elementlarini to‘g‘ri qo‘llay oladi va fikrga munosabat bildira oladi;

suhbatdoshining gapini bo‘lish, suhbatga qo‘shilish va unga aniqlik kiritish, nutqini sekinlashtirishga undash vositalaridan foydalana oladi (A 2 daraja).

Talablarda ishlatilgan ma’noga ko‘ra muomala odobi (etiket] elementlari deyilganda muomala odobi qoidalarini tushunish mumkin. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da etiket so‘zi shunday tushuntirilgan: “ETIKET I [fr. Etiquette – odob-axloq, marosim tartibi], biror jamiyatda, ijtimoiy guruh va shu kabilarda qabul qilingan o‘zaro muomala, odob-axloq, marosim tartibi, qoidalari” [131;

¹ Umumiy o‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturi. O‘zbek tili. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2020.

61-b.]. Ayon bo‘ladiki, muomala odobi elementlari deganda faqat qoidalar anglanishi lozim...

2017-yili e’lon qilingan “O‘zbek tili fani o‘quv dasturi” da [17] 2-sinfning 1-darsi uchun “Lug‘at” ruknida o‘zbek tilida salomlashish va xayrlashishga oid so‘zlar ko‘rsatilgan [17; 6-b.]. 5-sinf dasturiga ayrim darslar yuzasidan beriladigan bilimlar sirasiga “Muomala odobi” rukni kiritilgan. Bu yerda bir qator darslarning ta’lim mazmunida tabrikka (minnatdorchilikka, kechirim so‘rashga va b.) oid va tabrikka javob berishga doir so‘zlar va jumlalar degan umumiy talab aks ettirilgan. 6–9-sinflar dasturida uch rukn (“**Leksika**”, “**Grammatika**”, “**Adabiy o‘qish**”) berilgan. Tabiiyki, bu yerda nutqiy muloqot madaniyatiga oid bilimlar o‘z ifodasini topmagan.

4-sinf dasturining oxirida “O‘quvchilarda shakllangan fanga oid kompetensiyalar sifatida nutqiy kompetensiyaga oid talablar berilgan. Dialogga oid quyidagi birgina talabni o‘qish mumkin: sodda savollarga javob bera oladi, ma’lumot so‘ray oladi (A 1 daraja) [167; 33–34-b.]; 9-sinf oxirida “o‘rganilgan mavzularda suhbatlasha oladi va bahslarda ishtirok eta oladi”, “suhbat jarayonida murojaat etish shakllarini, muomala odobi (etiket) elementlarini to‘g‘ri qo‘llay oladi va fikrga munosabat bildira oladi”, “suhbatdoshning gapini bo‘lish, suhbatga qo‘shilish va unga aniqlik kiritish, nutqni sekinlashtirishga undash vositalaridan foydalana oladi” (A 2) [17;66–67-b.].

2017-yili 6-sinf darsligi qayta ishlangan holda, 7-sinf darsligi 2-nashr sifatida bosilib chiqdi. 2019-yilda 8-sinf darsligining 4-nashri qayta ishlangan holda nashr qilindi.

X.S.Muxitdinova, Ya.I.Avloqulov, D.A.Nuritdinovalar muallifligida 2017-yilda nashr etilgan 6-sinfi uchun “O‘zbek tili” darsligida [36] sharqona milliy muomala odobini o‘zida ifodalovchi “Navro‘z” bayrami va milliy taomlarni tayyorlash bilan bog‘liq 2 vazifa beriladi, ularni bajarishda o‘qituvchi o‘zbek xalqiga oid bo‘lgan qadimiylar odatlar va an'analar hamda ularga doir muomala odobini eslatishi mumkin. Darslikda “berilgan tayanch so‘zlar va so‘z

birikmalaridan foydalanib savollarga javob berish”, “javoblarga mos savollar qo‘yish”, “dialogni, she’rni o‘qish”, “rasmni ko‘rib, rollarga bo‘linib”, “suhbatni davom ettirish”, “tabiat manzarasi, suratni tasvirlash”, “gap, so‘z birikmasi, dialog, matn tuzish”, “o‘zaro suhbatlashish, munosabat bildirish” kabi topshiriqlar uchraydi, 1 ta vaziyatli topshiriq keltirilgan. Ushbu topshiriqlardan ko‘rinadiki, o‘quvchilarga mustaqil dialogik matn tuzishni talab qiluvchi, rasmlarni tasvirlab, rollarga (guruhlarga) bo‘linib bajariladigan topshiriqlar ta’lim jarayonida nutqiy etikelarni, muomala odobi qoidalarini namuna asosida talaffuz qilib ijro etish ko‘nikmasini singdiradi. Aksariyat ish turlari asosida nutqiy muloqot madaniyatini o‘quvchiga ma’lum ketma-ketlikda izchil o‘rganishni amalga oshirish qiyin.

X.S.Muxitdinova, Ya.I.Avloqulov, D.A.Nuritdinovalar muallifligida 2017-yilda nashr etilgan 7-sinf uchun “O‘zbek tili” darsligida [95] “Milliy urfodatlarimiz” ruknidagi 86-betdagи 4-topshiriqda “Salomlashish odobi” va 89-betdagи 6-mashqda “Xushmuomalalik nima?” kabi matnlarida o‘zbekona salomlashish, kundalik turmushimizdagи xushmuomalalik qoidalari haqida mulohaza yuritiladi. Bu darslik sahifalarida 6-sinf darsligiga qaraganda dialogik matnlar, jadval tuzib, qo‘llanilishini tushuntirish, matnni rollarga (guruhlarga) bo‘lib, dialoglarda faol qatnashish tavsifidagi topshiriqlar sal ko‘paygan. Lekin topshiriqlarning aksariyati muayyan mavzu doirasida fikr yuritish, namuna asosida takrorlash, dialogni davom ettirish, suhbatlashish, yangi matn tuzish imkonini beradi. Muomala odobini o‘zlashtirish, gaplarni qo‘sishimcha ma’lumotlar bilan to‘ldirib fikr yuritishni talab etuvchi topshiriqlar bir nechtagina.

X.S.Muxitdinova muallifligida 2019-yilda nashr etilgan 8-sinf uchun “O‘zbek tili” [43] darsligida o‘zbekcha nutqiy muloqot madaniyatini o‘rganishga “Tilni qanday organish kerak?” matni xizmat qiladi. Darslik materiallarida reproduktiv va yarim ijodiy xarakterdagи topshiriqlar ancha ko‘paygan, masalan: 119-betdagи 4-topshiriqda undov so‘zlarning qo‘llanilishiga ko‘ra jadvalda 2 ustunga ajratib aytish so‘raladi. Modal so‘zlarning qo‘llanilishi bilan bog‘liq mashqlar shu tarzda berilgan. Topshiriq shartlarida avvalgi yillardagi (2010- yilgacha bo‘lgan davrdagi)

darsliklardagiga nisbatan rasmlar, tayanch so‘z, savollar, rollar, vaziyatlar, berilgan ma’lumotlar asosida fikr yuritish, munosabat bildirish, gap, matn tuzishga xizmat qiluvchi topshiriqlar ko‘paygan bo‘lsa-da, ularning o‘quvchilarning muomala odobi va xulqini singdirishga, dialoglarni faollashtirishga ta’siri yetarli emas.

2017-, 2018-, 2019-yillardagi “O‘zbek tili” darsliklarida [36], [43], [37] o‘quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirish uchun qo‘llash mumkin bo‘lgan quyidagi mashq turlari berilgan:

1.4-jadval.

2017-, 2018-, 2019-yillardagi 6–8-sinf “O‘zbek tili” darsliklarida berilgan dialogik nutqni o‘stirishga doir mashq turlari

Mashq turiga ko‘ra sharti	6-sinf	7-sinf	8-sinf
Berilgan savollar asosida (rasmdan foydalanib) shu mavzuda o‘zaro suhbatlashing, berilgan javoblarga mos savollar qo‘ying va o‘zaro suhbatlashing.	56-bet, 1-top-q, 59-bet, 67-bet, 2-top-q, 3-top-q, 78-bet, 3-top-q, 116-bet, 3-top-q, 126-bet, 7-top-q, 130-bet, 1-top-q, 133-bet, 3-mashq.	5-bet, 3-top-q, 9-bet, 1-top-q, 17-bet, 5-top-q, 23-bet, 2-top-q, 110-bet, 1-top-q, 115-bet, 5-top-q, 117-bet, 1-top-q.	70-bet, 3-top-q, 81-bet, 3-top-q, 6-bet, 5-top-q, 16-bet 2 top-q. 63-bet, 3-top-q, 106-bet, 4-top-q.
Suhbatni (dialogni, she’rni, matnni) o‘qing va rasmlar asosida, qo‘srimcha ma’lumotlar bilan suhbatni davom ettiring, gapirib bering (tabiat manzarasini tasvirlab bering).	17-, 39-bet, 1-top-q, 78-, 79-bet, 1-top-q, 99-betlar, 112-bet, 1-top-q.	12-bet, 4-top-q, 39-bet, 1-top-q, 55-bet, 1-top-q, 58-bet, 9-mashq, 65-bet, 1-top-q, 72-bet, 2-top-q, 106-bet, 5-top-q.	49-bet, 2-top-q, 110-bet 1-top-q, 103-bet, 2-top-q.
Berilgan tayanch so‘zlar va so‘z birikmalaridan foydalanib, rasm asosida suhbatlashing, savollarga javob bering,	31-bet, 44-bet, 1-top-q, 48-bet, 3-top-q, 64-	3-bet, 1-top-q, 37-bet, 6-mashq, 41-bet, 4-top-q,	3-bet, 1-top-q, 15-bet 1-top-q, 62-bet, 1-top-q,

javoblarda foydalaning.	raqamlardan bet, 1-top-q, 72-bet 4-top- q, 86-bet.	119-bet, 1-top- q.	91-bet.
Berilgan tayanch so‘zlar va so‘z birikmalari yordamida gaplar tuzing va ketma-ketlikda joylashtiring, suhbatlashing, birinchi ustozingizni ta’riflab bering.	50-bet, 1-top-q, 121- bet, 1-top-q.	4-bet, 2- mash-q, 5-bet, 4-mashq, 14- bet, 1-top-q, 93-bet, 1-top- q, 102-bet, 1- top-q.	68-bet, 1-top-q, 128- bet 1-top-q, 75-bet, 6-top- q.
Suhbat (matni, she’rni)ni rollarga bo‘lib o‘qing, (sodda) so‘zlarning qo‘llanishiga e’tibor bering, shular haqida suhbatlashing.	26-bet, 7-top-q, 33- bet, 5-top-q, 35-bet, 1-top- q, 43-, 5-top- q, 48-bet, 4- top-q, 57-bet, 3-top-q, 62- bet, 69-bet, 4- top-q, 5-top- q, 76-bet, 3- top-q, 122- bet, 4-top-q, 132-bet, 7- top-q.	4-bet, 3- top-q, 24-bet, 3- top-q, 43-bet, 4- top-q, 81-bet, 5- top-q, 127-bet, 3-top-q.	5-bet, 4- top-q, 70-bet, 4-top-q .
Matn mazmuni asosida partadoshingiz (sinfdoshingiz) bilan dialog (jadval) tuzing va o‘zaro suhbatlashing.		87-bet, 6- top-q, 126-bet, 2-top-q.	53-bet, 4-top-q.
Rasm(lar)ni diqqat bilan kuzating, dialogik matnni o‘qing va suhbatni davom ettiring, (til, Navro‘z bayrami, taassurotlari, haykallar haqida) o‘zaro suhbatlashing, hikoya tuzing.	75-bet 2-top-q, 115- bet 3-top-q, 58-bet 5-top- q.	22-bet, 1- top-q, 53-bet, 1-top-q, 71-bet, 1-top-q, 83-bet, 1-top-q.	51-bet 3-top-q, 36- bet, 1-top-q, 55-bet, 1-top- q, 78-bet, 5- top-q, 92-bet, 1-top-q, 98- bet, 1-top-q, 110-bet, 1- top-q, 117- bet, 1-top-q.
Suhbatni (dialogik matnni) (rollarga, guruhlarga bo‘lib) o‘qing va (berilgan rasm,	42-bet, 3-top-q, 82- bet, 4-top-q,	25-bet, 5- top-q, 30-bet, 1-top-q, 60-bet,	10-bet, 3-top-q, 59- bet, 5-top-q,

O‘zbekiston xaritasi asosida) sinfdoshlaringiz bilan suhbatni davom ettiring, suratlarni tasvirlab bering, matn(gap) tuzing.	88-bet, 3-top-q, 92-bet, 6-top-q, 95-bet, 1-top-q, 98-bet, 2-top-q, 109-bet, 2-top-q.	1-top-q, 69-bet, 3-top-q, 78-bet, 3-top-q, 96-bet, 3-top-q, 112-bet, 4-top-q, 125-bet, 1-top-q.	37-bet, 2-top-q, 48-bet, 1-top-q, 52-bet, 4-top-q, 75-bet, 1-top-q, 88-bet, 5-top-q, 90-bet, 7-top-q, 95-bet, 4-top-q, 103-bet, 1-top-q.
...matnni (rollarga bo‘lib) o‘qing. So‘ng bir-biringizga savollar berib (savollar tuzib,) suhbatni davom ettiring, munosabat bildiring.	41-bet, 4-top-q, 68-bet, 3-top-q.	32-bet, 1-top-q, 34-bet, 3-top-q, 56-bet, 4-top-q, 57-bet, 4-top-q, 85-bet, 2-top-q, 86-bet, 4-top-q, 87-bet, 7-top-q, 99-bet, 1-top-q.	57-bet, 1-top-q, 59-bet, 6-top-q, 29-bet, 1-top-q, 33-bet, 5-top-q, 72-bet, 6-top-q, 80-bet, 8-top-q, 83-bet, 1-top-q, 101-bet, 5-top-q, 107-bet, 7-top-q, 114-bet, 5-top-q, 119-bet, 3-top-q.
Berilgan dialoglarni (rollarga bo‘lib) o‘qing, suhbat davomida ishlataladigan muomala odobiga oid so‘zlar (odob-axloqqa oid qoidalar mazmunini) va his-hayajonni ifodalovchi vositalarni ko‘rsating(tushuntiring).		9-bet, 3-top-q, 87-bet, 5-top-q.	26-bet, 7-top-q, 32-bet, 4-top-q, 76-bet, 3-top-q.
Ikki vaziyatni bajaring: 1) ko‘chada bolalar daraxt shoxlarini sindirib, gullarni uzib, bir-biriga otib ketishyapti? Siz qanday yo‘l tutasiz, 2) ularga daraxtlar sindirib, gullarni uzish mumkin emasligini qanday tushuntirasiz?	46-bet, 1-top-q.		58-bet 5-top-q.

Ko‘rinadiki, bu darsliklarda rollarni ijro etish, dialogik matndagi gaplarni faollashtirish, nutqiy vaziyatlar bilan bog‘liq mashqlar oldingi darsliklardagidan ancha ko‘paygan.

Darsliklardi o‘quvchilarning o‘zbekcha dialogik nutqini o‘stirishga qaratilgan materiallarni o‘rganish va tahlil qilish asosida bu materiallarning quyidagilardan iborat ekanligi ma’lum bo‘ldi:

- 1) mashq turlari, ularning dialogik nutq o‘stirish uchun ahamiyati;
 - a) dialogik matnlarning o‘ziga xosligi;
 - b) berilgan dialogik matnlarning namuna asosida o‘zaro so‘zlashishni tashkil etish imkoniyatlari;
 - v) erkin muloqot sari yo‘naltirilgan nutqiy vaziyatli mashqlar;
- 2) muloqotning tashqi omillarini ifoda etuvchi qolip gaplar, qolip so‘z-gaplar, shablon so‘z va iboralarning berilish tartibi, izchilligi, ularni o‘rgatishga doir mashq turlari;
- 3) qolip gaplar, qolip so‘z-gaplar, shablon so‘z va iboralar tematikasi;
- 4) muomala odobiga doir izoh va ma’lumotlar ko‘lami;
- 5) dialogda asl (asosiy, fikr almashuv, informativ) muloqot bilan bog‘liq replikalarni o‘rgatish usullari;
- 6) dialogik nutqni o‘stirishga doir mashqlarning o‘quvchilardagi mustaqil ravishda gap tuzish ko‘nikma va malakalariga asoslanish darajasi.

2020-yili¹ “Umumiyl o‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturi. O‘zbek tili” e’lon qilindi. Dasturdagi “O‘zbek tili bo‘yicha umumiyl o‘rta ta’lim maktablari bitiruvchilariga qo‘yiladigan talablar” qismida [19; 17-24-b.] nutqiy muloqot madaniyatiga oid talablar quyidagilar:

muomala odobiga oid qolip gaplarni qo‘llab, mavzu doirasidagi suhbatlarga qo‘shiladi;

² Балабайко М.С. Номи кўрсатилган мақола, [169;28-б].

tanish mavzularda (masalan: maktab, musiqa, kino, sport, televideniye, moda, tashqi ko‘rinish va hokazo) o‘z nuqtai nazarini bildiradi va birovning nuqtai nazarini so‘raydi (16-bet).

Sinflar dasturi qismida har bir sinf yuzasidan quyidagi malakalar belgilangan:

o‘rganilgan mavzu doirasida 2-3 luqma bilan, kerakli o‘rinlarda qolip gaplardan foydalanib (dialogik nutq shaklida) o‘zaro fikr almashadi;

3-4 replikali dialogik matnlarni mustaqil yozadi.

Milliy dasturda dialogik nutqqa xos malakalar kengroq bayon qilingan. Bu yerda *qolip gap, luqma, replika* tushunchalaridan foydalanilgan.

2-sinf darsligida *assalom alaykum, voalaykum assalom, marhamat, rahmat* so‘zlari qo‘llangan.

3-sinf dasrligida salom berish shakllari: *assalom alaykum, xayrli tong, xayrli kun, xayrli tun, xayrli kech, yoqimli ishtaha, so‘zlari qo‘llangan*. Mashq materiallarida mustaqil ishlash uchun berilgan topshiriqda salomlashishdagi so‘z shakllarini 3 xil tilda: o‘zbek, rus va ingliz tillarida ifodalash so‘ralgan.

D.Xidoyatova, I.Bakirova, F.Raxmatova, N.Rasulov, N.Yuldashevalar muallifligida 2021-yilda nashr etilgan 2-sinf uchun O‘zbek tili darsligida [74] salomlashish, xayrashish, minnatdorchilik bildirish mazmunidagi qolip gaplar sirasida o‘quvchilar bilim saviyasiga mos kelmaydiganlari ham (“Salom, yaxshmisan?”, “Xayr ko‘rishguncha”, “Xaridingiz uchun rahmat!”) berilgan. Darslikda ayrim muloqot vaziyatlari rasmlar asosida keltirilgan. Lekin foydalanilgan qolip gaplar juda oz. Darslik oxirida 3 tilda: o‘zbek, rus va ingliz tilida lug‘at berilgani o‘quvchiga so‘zlarni tarjima asosida tushunishni osonlashtirgan.

D.Xidoyatova, I.Bakirova, F.Raxmatova, N.Rasulovlar muallifligidagi 2021-yilda nashr qilingan 3-sinf uchun “O‘zbek tili” darsligida [75] matnlarda salomlashish, xayrashish, tilak tilashga doir qolip gaplar (“Xayrli tong”, “Xayrli kun”, “Xayrli kech”, “Xayrli tun”, “Yoqimli ishtaha” kabi) qo‘llangan. Muomala

odobi qoidalari sifatida “Yuvinmasdan salom berdi” kabi gaplar keltirilgan. Lekin ular ko‘p emas. Darslikda mustaqil ish sifatida salomlashish, xayrlashish, tilak tilashga oid “Xayrli kech”, “Xayrli tun” kabi qolip gaplarni 3 tilda yozish talab etilgan shart bilan topshiriq berilgan. Shunga qaramay, qolip gaplar, muomala odobi qoidalari etarli emas.

D. Xidoyatova, M.Tulasheva, N. Rasulov, N.Matlatipova va boshq. muallifligida 2022-yil nashr qilingan 7-sinf uchun “O‘zbek tili” [Matn] darsligidagi matn va topshiriqlarda “Assalom alaykum”, “Xush ko‘rdik”, “Xush kelibsiz”, “Ismingiz nima?”, “Salom” kabi qolip gaplar qo‘llangan. 119-betdagi “Mehmondo‘stlik” haqidagi matnda “Mezbonlik qilganda nimalarga e’tibor berish kerak?”, “Qanday mehmondorchilik odoblarini bilasiz?” kabi savollar o‘quvchiga mehmon kutishdagi sharqona axloq-odob qoidalari haqida mulohaza yuritishga undaydi. Lekin darslikdagi topshiriqlardan oldin keltirilgan yangi so‘zlar lug‘atlari tarjimasiz berilgan. Rasmda tasvirgan nutqiy vaziyatlar yoki dialoglar asosidagi topshiriqlar avvalgi darsliklardagidan ko‘proq, lekin ularda qolip gaplarni qo‘llash so‘ralmagan.

O‘quvchilarning biror mavzuda o‘zaro so‘zlashish uchun yetarli so‘z boyligi oshirilib, ularda shu mavzuda faol ishlatiladigan grammatik vositalar ishtirokida mustaqil ravishda gap tuzish ko‘nikma va malakalari hosil qilina boshlagach, qolip gaplar bilan tanishtirilib, ma’lum darajada mustahkamlangach, dialogik nutq o‘stirish mashqlari mazmunan boyiydi. Bunda dastavval amaldagi “O‘zbek tili” darsliklaridan ushbu vazifalarni ro‘yobga chiqarish uchun quyidagilarni aniqlab olish zarur:

- 1) shu mavzuda muloqotni amalga oshirishda tayanish mumkin bo‘lgan nazariy bilimlar beradigan imkoniyatlar;
- 2) berilgan dialogik matn o‘xhash vaziyatlarda replikalarini o‘zgartirib so‘zlashish uchun namuna bo‘la olish-olmasligi;
- 3) o‘quvchilarning innovatsion faoliyati.

Ma'lumki, o'quvchilarning dialogik nutqini o'stirish uchun xizmat qiladigan nazariy bilimlarga doir mashq turlari darslikda bir-ikki martagina uchraganda, u yoki bu mashq turi orqali egallanmoqchi bo'lgan nutqiy harakat usuli o'zlashmaydi, kutilgan nutqiy ko'nikmalar hosil bo'lmaydi. Masalan, "javoblarda sifatlarni ishlatish", "savollarning har biriga uchtadan so'z bilan javob berish", "o'z dialogini tuzish, bir-biri bilan telefonda biror narsa haqida gaplashish", "Siz uzoq vaqt ko'rmagan odamni uchratsangiz, qanday so'rashasiz va hol-ahvol so'raysiz?" topshiriqli nutqiy vaziyat, ko'rsatilgan gap shaklini hosil qilish (qolip gap, shablon so'z ishtirokida), "rasm asosida unda tasvirlangan narsa-buyumlar, kasb egalari haqida bahslashish, narsa-buyumlar, kasb egalariga, ularning faoliyatiga baho berish", "nima uchun u yoki bu so'zlar (*obbo, ehe* kabi) qo'llanganini izohlash", "do'stiga ba'zi shartlarni qo'yish va suhbatlashish, bu suhbatni dialog tarzida yozish".

Ushbu mashq turlari orasida o'quvchilarning erkin dialogik shaklda so'zlashuvini tashkil etishda ahamiyati katta bo'lganlari ham bor. Masalan, o'z dialogini tuzish, bir-biri bilan telefonda biror narsa haqida gaplashish, rasm asosida unda tasvirlangan narsa-buyumlar, kasb egalari haqida bahslashish.

Mashq turlari tegishli nutqiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirish uchun beradigan imkoniyatlari nuqtai nazaridan tahlil qilinsa, mavjud manzara yana ham ravshanlashadi. Bu imkoniyatlar mashq turlarining uzlucksiz ta'lim tamoyiliga amal qilinmay berilishida, takroriylikning har xilligida namoyon bo'ladi. Chunonchi: 1) bor-yo'g'i bir-ikki marta uchraydigan mashq turlari; 2) ko'p uchraydigan mashq turlari.

Bir darslik doirasida bajariladigan mashq turlari o'quvchilarning ushbu mashq turlariga odatlanishi borasida hosil qilgan ko'nikmalari keyingi sinflarda davom etmasligi tufayli ish bermay qo'yadi. Bunday mashqlar quyidagilardan iborat: "Oshxonada" (va boshqalar) matni asosida dilogni qayta yuzaga keltirish, mashq shartida foydalanish uchun berilgan so'zlarni ishlatish [33]; berilgan qolip gaplar, shablon so'z va iboralarni ifodali o'qish va o'z nutqida ulardan o'rinli foydalanish

[33]; berilgan so‘zlar (so‘roq so‘zlar, fe’llar va b.) asosida savollar tuzib o‘zaro so‘zlashish [32]; savollarga javob topib, matnni to‘ldirish [63]; sotuvchining (o‘qituvchining) savollariga xaridor (o‘quvchi) nimalar deganini topib, suhbat matnni to‘ldirish [63]; suhbatni e’tiroz ma’nosidagi gaplar bilan to‘ldirish [63]; “Oziq-ovqat do‘konida” mavzusida suhbatlashish [63]; “Murojaat qilish”, “Holahvol so‘rash”, “Tanishish” va b. [61]; berilgan so‘zlardan foydalanib matnni to‘ldirish [63]; matn asosida savollarga javob berish [64].

Uzluksiz ta’lim tamoyili mashq turlarining bir-ikki darslikdagina emas, balki barcha darsliklarda izchil berilishini taqozo etadi. Ba’zi mashqlar bir darslikdagina uchrasa, ba’zilari ikki, uch yoki to‘rt darslikda murakkablashtirilib keltiriladi.

Ikki darslik doirasida berilgan mashq turlari quyidagilardir: rasm asosida savollar tuzib, o‘zaro so‘zlashish (suhbatlashish, bir-biriga savol berib, javob qaytarish) [33; [65], berilgan so‘zning shaklini o‘zgartirgan holda unga so‘roq berib savol tuzish va o‘zaro so‘zlashish [67; 26], (qolip gaplar, qolip-so‘z-gaplarni) o‘qish, (o‘qituvchiga taqlidan talaffuz qilish), o‘z nutqida foydalanish [67]; [65], savollarga javob berish [61], [40].

Uch va undan ortiq darslik doirasida berilgan mashq turlari quyidagilardan iborat: “dialogik matnni (suhbat matnnini) rollarga bo‘lib (ifodali) o‘qish” [61]; [63]; [40]; “Oziq-ovqat do‘konida” (“Bozorda” va b.) matni asosida suhbat” [59]; [60; 38]; “namuna asosida savol-javoblar tuzish (va o‘zaro so‘zlashish)” [67]; [69]; [65]; [66]; “tasdiq gaplar tuzish va ularga e’tiroz bildirish (inkor ma’nosini bildiruvchi so‘zlar bilan javob berish; suhbatni e’tiroz ma’nosidagi gaplar bilan to‘ldirish” [33]; [64]; “berilgan savollarning javobini topish” [59]; [60]; [63]; “javoblarga qarab qanday savollar berilganligini topish” [59]; [60]; [63]; savollarga qanday javoblar bo‘lishi mumkin?” [59]; [60]; [63]; “Muomala (odobi)” (“Sovg‘a berish odobi”) [59]; [63; 34]; “dialogik matnni (suhbat matnnini) rollarga bo‘lib (ifodali) o‘qish” [61]; [63]; [40].

Darsliklarda foydalanilgan mashq turlari sirasida namuna asosida savol-javoblar tuzib, o‘zaro so‘zlashish (matn asosida dialogni qayta yuzaga keltirish),

berilgan mavzuda o‘zaro suhbatlashish, rasm asosida bir-biriga savollar berib, o‘zaro suhbatlashish talab etiladigan mashqlarni imkon qadar barcha sinf o‘quv qo‘llanmalariga kiritish, ularni ko‘paytirish maqsadga muvofiq.

Bir avlod darsliklarida asosiy mavqeda bo‘lgan mashq turlarining keyingi avlod darsliklarida uchramasligi esa dialogni mashq qilishning tajribada orttirilgan usulidan ta’lim oluvchilarning voqif bo‘lmasligiga olib keladi. Masalan, 2000-yilga qadar yaratilgan 2-, 4-, 5-, 6-, 8-sinf “O‘zbek tili” darsliklarida dialogik nutq o‘stirishning asosiy samarali mashq turlari (matn asosida dilogni qayta yuzaga keltirish [33], berilgan so‘roq so‘zlar, fe’llar va boshqalar asosida savollar tuzib, o‘zaro so‘zlashish [67]; namuna asosida o‘z dialogini tuzish [65] kabi 2010-yilga qadar va undan keyin yaratilgan darsliklarga kirmagan.

Ma’lum mashq turining bir sinfdagina emas, balki bir necha sinfda (hatto barcha sinflarda) berib borilishi kerakligi bir sinfda egallangan ko‘nikmalardan navbatdagi sinflarda ham foydalanish, yangilari bilan boyitish imkonini beradi, navbatdagi bosqichda murakkabroq muloqot shakllariga oson o‘tish uchun zamin yaratadi, uzluksizlik esa ta’lim samaradorligini ta’minlaydi.

O‘quvchi biror mavzuda dialogik matn tuzish yoki o‘zaro so‘zlashish uchun shu mavzuda nima haqda so‘rash, xabar berish, fikr almashish mumkinligi haqida bilishi kerak. Masalan, “Taksida” mavzusida aytiladigan gaplar chegarasi hammaga ma’lum:

—Taksi bo‘shmi?

—Vokzalga bormoqchiman va hokazo.

Mashq nutqiy harakat usulini yoki til amalini bajarish yo‘sini egallah uchun xizmat qiladi. Masalan, R.Yo‘ldoshev o‘quvchilarda kelishik shaklidagi so‘zni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishga doir bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish uchun quyidagi til amallarini bajartirish zarurligini ilmiy va amaliy asoslagan [28], [29]: qo‘shimchasi ajratib ko‘rsatilgan so‘z shakli → shu qo‘shimchali so‘roq so‘z → o‘zbekcha so‘roq so‘zning ruscha tarjimasi → ruscha so‘roqqa javob beradigan tarjima-so‘z shakli (**ustozga** → **kimga?** → **komu?** →

nastavniku). Bu usul nutqni tinglab tushunish, matnni o‘qib anglashning asosiy vositasi sanalsa, aks tarjima o‘zbek tilida to‘g‘ri va erkin so‘zlashning mustahkam poydevori sanaladi.

Metodik adabiyotlarda mashqlarni idrok etish va nutqiy ko‘nikmalarini hosil qilish nuqtai nazaridan uch turga (retseptiv, reproduktiv va mahsuldor) ajratish odat tusiga kirgan. Retseptiv mashqlar retsepsiya (passiv, ya’ni og‘zaki nutq ishtirokisiz idrok etish) jarayonini ifoda etadi. Reproduksiyada o‘quvchi til hodisasini ovoz chiqarib o‘qiydi, yoddan aytadi, ya’ni o‘qib turib, yozuvga qarab olib yoki yodga keltirib takrorlaydi, lekin bu narsa uning o‘z so‘zi (nutqi) sanalmaydi. Produktiv (mahsuldor) mashq turlari yoshlarning o‘z nutqiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Yuqorida ko‘rsatilgan mashq turlarini endi ana shu nuqtai nazardan bo‘lib chiqamiz.

O‘qish yoki nutqni tinglash bilan kifoyalaniladigan mashqlar retseptiv mashq turlariga kiradi. Masalan, sahna asari qahramonlari ishlatgan qolip gaplarga e’tibor berish retseptiv faoliyatni taqozo qiladi. Bir qator mashqlar o‘qilgan matn asosida bajariladigan bo‘lsa, shu matnga tayanib javoblar o‘rni bo‘sh qoldirilgan matnni savollarga javob topish yoki javoblarga qarab savollarni topish yo‘li bilan to‘ldirish so‘ralgan mashqlar ma’lum darajada retsepsiya asoslanadi. Ushbu mashqlar og‘zaki mashq sifatida bajarilsa, ular retseptiv-qisman reproduktiv hisoblanadi. Reproduktiv mashq turlari dialogni qayta yuzaga keltirish tavsifida bo‘ladi. “Suhbat” matni asosida o‘zaro so‘zlashish ham reproduktiv faoliyat bilan bog‘lanadi. Savollarga matndan foydalanib, lekin uni o‘qimay javob qaytarish ham reproduksiya sanaladi.

Shu o‘rinda darsliklardagi o‘quvchilarga o‘zbek tilida o‘zaro muloqot qilishni o‘rgatish uchun mo‘ljallangan “Suhbat” matnlari bilan dialogik matnlarning (dialoglarning) matniy ma’nodoshlari sifatida ishlatilganiga e’tiborni qaratmoqchimiz. Nazarimizda, birinchisi orqali nazarda tutilgan suhbat boshqa, ikkinchisida ifoda topgan dialog boshqa. “Suhbat” matnida ohang jihatdan neytrallik ustun turadi. Til materialini o‘zlashtirishga qaratilganligi aniq bo‘lib

turadigan suhbatlar ba'zan o'qituvchining o'quvchilar bilan o'tkazadigan frontal suhbat shaklida ham bo'ladi. Bunday "so'zlashuv"ni dialog deb atash qiyin. Chunki bunda o'qituvchi savol beradi, o'quvchilar javob qaytaradilar. O'qituvchi yoshlardan o'zaro savol-javob qilishni talab etganda ham, ushbu jarayonda bolalar bir-birlari bilan muloqotda bo'lmaydilar, ularning bir-birlariga savol berishlari va javob qaytarishlari o'qituvchining aralashuvi hamda qat'iy nazorati ostida o'tadi. Bir necha o'quvchining o'zaro erkin so'zlashuvi boshqa gap. Bunday so'zlashuv savol-javob bilan chegaralanib qolmasligi aniq. Shu jihat bilan ayni shu usul, ya'ni o'quvchilarning o'zaro so'zlashuvi quruq frontal suhbatdan afzal sanaladi. Zero, o'quvchilarning o'zaro muloqoti orqaligina dialogik nutqni to'laqonli muloqot darajasiga yetkazib tashkil etish imkoniyati tug'iladi.

Dialogda vaziyatga qarab shodlanish, hayajon, taajjub singari intonatsion (ohangdor) rang-baranglik mavjud bo'ladi. Shunga ko'ra "Suhbat" ni o'quv matni deb hisoblash to'g'ri bo'ladi. Bunday matnlar leksik va grammatik materiallar ustida ishslash uchun qulay bo'lsa, ikkinchi xili (dialoglar) til o'rganuvchilarni real muloqot vaziyatiga tayyorlash vazifasini ado etish uchun mos sanaladi. Aytmoqchimizki, ***muomala odobi qoidalari bilan yo'g'rilgan mashqlar uchun mos materiallar sifatida dialoglar tanlanmog'i zarur***. Shuni ham eslatish joizki, badiiy asarlardan olingan dialogli parchalar asar qahramonlarining gapirish ohangi, xarakter xususiyatlari hisobiga ohang boyligiga ega matnlar sirasiga kiradi.

Mahsuldor mashq turlari o'quvchilarning mustaqil ravishda gap tuzish, nutqida qolip gaplar, shablon-so'z va iboralarni ishlatishlarini talab etadi. Bunday mashqlar sirasiga quyidagilar kiradi: rasm asosida savollar tuzib, o'zaro so'zlashish, so'roq so'zlar, fe'llar va boshqalar asosida savollar tuzib o'zaro so'zlashish, namuna asosida savol-javoblar tuzish (shu asosda o'zaro so'zlashish), so'zning shaklini o'zgartirgan holda unga so'roq berib savol tuzish va o'zaro so'zlashish, o'z dialogini tuzish, bir-biri bilan telefonda biror narsa haqida gaplashish, uzoq vaqt ko'rmagan odamini uchratganda, qanday so'rashishini aytish, nima deb hol-ahvol so'rashini aytish, rasm asosida unda tasvirlangan narsa-

buyumlar, kasb egalari haqida bahslashish, narsa-buyumlar, kasb egalariga, ularning faoliyatiga baho berish, do'stiga ba'zi shartlarni qo'yib suhbatlashish, suhbatni dialog tarzida yozish.

Mahsuldor mashqlarning asosiy qismi 2000-yilgacha iste'molda bo'lgan darsliklarda uchraydi, undan keyingi yillardagi darsliklarda bunday mashq turlari sanoqli. Mahsuldor mashq turlarining ozligi dialogik nutq o'stirish ishlarini kutilgan samarani beruvchi yakuniy bosqichlarga olib chiqish qiyinchiligin yuzaga keltiradi, ko'pincha ta'limiy tadbirlar shungacha etib bormasligiga sabab bo'ladi. Bunday vaziyatning oldini olish uchun amaldagi barcha sinflar darsliklarida ularga ko'proq e'tibor qaratish, turlarini ko'paytirish, rolli o'yin bilan bog'liq mashq turlarini joriy etish zaruriyat sanaladi.

Til materialining aynan xotirada saqlanishi, ayrim o'zgartirishlar kiritilishi, yangidan yaratilishi nuqtai nazaridan mashqlar bir-biridan o'zaro farqlanadi. Cunonchi: o'zgarishsiz bajariladigan mashqlar, yarim ijodiy mashqlar, ijodiy mashqlar.

O'zgarishsiz bajariladigan (mexanik) mashqlar retseptiv yoki reproduktiv bo'lishidan qat'i nazar, to'lig'icha bog'lanishli matn va suhbatlar asosida bajariladi, ulardan chetga chiqilmaydi, gap tuzilishlari aynan saqlanadi. Masalan, deyarli barcha darsliklarda ko'p uchraydigan quyidagi topshiriqlarni o'zgarishsiz bajariladi: berilgan savollarning javobini topish, javoblarga qarab qanday savollar berilganligini topish, javoblarga qarab savollar tuzish, qolip gaplarni eslab aytish va b.

Darsliklardagi **yarim ijodiy mashqlar** savollar yoki javoblarga qisman tuzatishlar kiritish, ularni ijodiy savollar yoki ijodiy javoblarga yaqinlashtirishni ko'zda tutadi. Masalan, quyidagi kabi topshiriqlar shu tarzda bajariladi: namuna asosida savol-javoblar tuzish (va o'zaro so'zlashish), berilgan so'zlearning shaklini o'zgartirgan holda unga so'roq berib savol tuzish va o'zaro so'zlashish, namunadan foydalanib o'z dialogini tuzish, savollarning har biriga uchtadan so'z

bilan javob berish, savollarga inkor ma’nosini bildiruvchi so‘zlar bilan javob berish va b.

Darsliklardagi **ijodiy mashqlar** o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi muloqotga to‘liq mustaqillik asosida kirishishlarini ifoda etadi. Bunday mashqlar sirasiga quyidagilar kiradi: rasm asosida savollar tuzib, o‘zaro so‘zlashish (suhbatlashish, bir-biriga savol berib, javob qaytarish), bir-biri bilan telefonda biror narsa haqida gaplashish, rasm asosida unda tasvirlangan narsa-buyumlar, kasb egalari haqida bahslashish, narsa-buyumlar, kasb egalariga, ularning faoliyatiga baho berish, do‘stiga ba’zi shartlarni qo‘yib suhbatlashish, uni dialog tarzida yozish.

Umuman, darsliklarda o‘tilayotgan mavzular bo‘yicha nutqiy muloqot madaniyatiga doir ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan quyidagi mashq turlarini ajratish mumkin:

1. Dialog namunasini o‘zlashtirishga qaratilgan mashqlar.
2. Dialog namunasini to‘ldirish orqali ayrim replikalarni o‘zlashtirishga qaratilgan mashqlar.
3. Boshlanishi berilgan dialogni davom ettirish talab etiladigan mashqlar.
4. Nutqiy vaziyat asosida dialog tuzishga oid mashqlar.
5. Rasmlar asosida dialog tuzishga doir mashqlar.

4-mashq turi o‘rganilayotgan replikalarni nutqiy vaziyatlar bilan bog‘lash, nutqiy vaziyatga tayanib, ularni yodga keltirish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki nutqiy vaziyatlar namunadan foydalanmagan holda dialog tuzish uchun o‘quvchiga turtki beradi.

Nutqiy vaziyatlar qaysi tilda ifodalanishiga qarab oson yoki qiyin anglanadi. Agar ular rus tilida ta’riflansa, o‘quvchilardan o‘zbekcha replikalarni mustaqil ravishda tuzish, yodga keltirish kabi yumushlarni ado etish so‘raladi. Agar ular o‘zbek tilida aytilsa, yoshlar avval ta’rifni anglash bilan bog‘liq qiyinchilikni yengib o‘tishlari kerak. Shundan keyingina tegishli gapni aytish zaruriyati bilan bog‘liq amallar bajariladi.

Bir mavzudagi nutqiy vaziyatlar shu mavzuda o‘zaro so‘zlashish mundarijasiga ishora qiladi. U yoki bu mavzuda nimalar haqida suhbatlashish, kimdandir so‘rash kerakligi ana shu mundarijani ifoda etadi. Ma’lumki, o‘quvchilardan suhbatdoshiga savol berish so‘ralganda, u o‘zida savol yo‘qligini aytadi. Shuning uchun nutqiy vaziyatlar ko‘lami bir mavzuda bo‘ladigan so‘zlashuv mazmuniga ham ishora qilishini nazarda tutib, mavzular doirasini keskin emas, balki asta-sekin kengaytirib borish darkor.

5-mashq turida rasm nutqiy vaziyatni anglatish va dialogni yuzaga keltirish uchun qudratli omil sanaladi. Rasm nutqiy vaziyatni ko‘rsatmali tarzda anglatib, o‘quvchi shu tayanch asosida muloqotga kirish tartibini va mazmunini eslatib turadi, kommunikativ niyatni yuzaga keltiradi, muloqotda ongli ravishda ishtirok etishga undaydi.

Xullas, ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablar uchun o‘zbek tilidan yaratilgan darsliklarni o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, ularda o‘quvchilarning mustaqil dialogik nutqini o‘sirishga xizmat qiladigan mahsuldor, ijodiy mashq turlariga ko‘proq o‘rin ajratish, ayni shu turdagи mashqlarni ta’lim bosqichlariaro uzluksizlik, uzviylik va izchillik asosida murakkablashtirib borish maqsadga muvofiqdir.

O‘quvchilarning o‘zbek tilidagi dialogik nutqi qanday saviyada ekanligini aniqlash maqsad qilib qo‘yildiki, ushbu ma’lumotlar ko‘rilishi kerak bo‘lgan ta’limiy tadbirdarning mazmuni, usullari, foydalaniladigan mashqlar tizimini takomillashtirish imkonini beradi. Yoshlar dialogik nutqning quyidagi komponentlarini egallashlari nazorat qilindi:

- 1) o‘zbekcha qolip gaplarning mazmunini bilishlari;
- 2) ularni rus tilidagi analoglari orqali eslay olishlari;
- 3) ayrim qiyin qolip gaplarni qay vaziyatda qo‘llash mumkinligini izohlay bilishlari;
- 4) o‘tilgan muomala odobi qoidalarini eslay olishlari va nutqda ularga amal qilishlari;

5) berilgan nutqiy vaziyatga ko‘ra o‘zbek tilida o‘zaro so‘zlasha olishlari (dialog tuza bilishlari).

Qolip gaplarni egallash yo‘lidagi birinchi qadam ularning mazmunini tushunishdir. Shuni aniqlash niyatida o‘zbek tilida berilgan qolip gaplarni rus tilida ifodalash talab etilgan nazorat ishi o‘tkazildi. Nazorat ishlari ta’lim rus tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarining 4–9-sinf o‘quvchilari orasida (240 o‘quvchi), oliy o‘quv yurtlarining rus guruhlarida tashkil etildi. Nazorat uchun quyidagi qolip gaplar tavsiya etildi: *Xush kelibsiz. Omon bo‘ling. Baraka toping. Xo‘s, qulog‘im sizda. Tuzukmisiz? Bezoval qilmadimmi? Tinchmisiz? Hormang. Xo‘p bo‘ladi. Yo‘q bo‘lib ketmang. Rahmat, nima desangiz shu. Obbo, sen-ey. Qanday bo‘larkin? Demak, masala hal. Barakalla. Bor bo‘ling.*

Natija jadvalda aks ettirildi (4.2-jadvalga qarang).

Tarjimalar shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilar aksariyat o‘zbekcha qolip gaplarni to‘g‘ri tushuna oladilar. Ayni paytda “*Xush kelibsiz*” gapini inobatga olmaganda (bu gap 100 foiz to‘g‘ri anglangan), qolganlarining hammasida (birida oz, birida ko‘p) xato o‘girmalarga yo‘l qo‘yadilar. Xato tarjimalar ko‘proq qolip gap mazmunini quyidagi kabi noto‘g‘ri anglash natijasida yuzaga keladi:

– Bir qolip gapning ruscha o‘girmasida boshqa qolip gapning tarjimasi keltiriladi. Masalan, o‘quvchi “*Omon bo‘ling*” qolip gapini “*Sog‘ bo‘ling*” ma’nosida rus tilida ifodalagan. “*Baraka toping*” gapi “*Hormang*” qolip gapi mazmunida o‘girilgan va h.k.

– Ba’zan xatolar o‘zbekcha qolip gapni rus tilida so‘zma-so‘z ifodalashga harakat qilish oqibatida yuzaga keladi. Masalan, “*Tinchmisiz?*” gapini ayrim o‘quvchilar “Спокойны ли вы?” deb tarjima qilishgan, ya’ni ruscha ekvivalent o‘girmasini topa olishmagan. “*Bor bo‘ling*” qolip gapini ba’zi yoshlar “*Yo‘q bo‘lib ketmang*” ma’nosida tushunishgan.

– O‘zbekcha qolip gapning rus tilidagi muqobil tarjimasi topilmagan holatlar ham uchradi. Bu holat ko‘proq “*Omon bo‘ling*”, “*Tinchmisiz?*”, “*Bor bo‘ling*” kabi gaplarda kuzatildi.

Miqdoriy ko'rsatkichlar bilan gapirganda, bir kursda 13 talaba qatnashgan bo'lsa, 3-qolip gapni 5 kishi, 4-gapni 2 kishi, 5- va 6-, 14-gaplarni 8 kishi, 7-, 8- va 10-gaplarni 9 kishi, 9- va 12-gaplarni 7 kishi, 16-gapni 10 kishi xato tarjima qilgan. Faqat 1-, 2- va 11-gaplar xatosiz o'girilgan.

Tushunish ayrim holatlarda so'zma-so'z tarjima qilish tarzida, ba'zi holatlarda muqobil shaklini ko'rsatish yo'li bilan amalga oshirilgan: birinchi holatda o'quvchi qolip gapdagi so'zlar ma'nosidan kelib chiqib, tag ma'noni anglamagan, ikkinchi holatda o'quvchilar o'zbek tilidagi qolip gapning rus tilidagi muqobilini tanlab, tag ma'noni anglab yetganliklarini namoyon etganlar, ikkala variantda tarjima usulini qo'llashda ilojini topmaganlar javobni ochiq qoldirganlar. Demak, ta'lim jarayonida birinchi navbatda *qolip gaplarning anglatgan tag ma'nosidan kelib chiqqan holda muqobilini ko'rsatish usulini* qo'llash zarur bo'ladi.

Ko'rindiki, o'quvchi va talabalar retseptiv nutq sanalmish qolip gaplarni o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, ya'ni qolip gaplar mazmunini tushunishning o'zida katta qiyinchiliklar his etadilar. Bunday vaziyatda o'quvchilarning dialogik nutqini o'stirish mashqlarini tashkil etish jarayoni ham qiyinlashadi, yoshlari o'zlarini tushunmagan gaplarni nutqda qo'llay olmasliklari tayin.

Ta'lim oluvchilarning o'zbekcha qolip gaplarni qay darajada bilishlarini zarur paytda xotiraga tushira bilishlari, ularni nutqda ishlata olishlarini o'rganish orqali aniqlash mumkin. Shu maqsadda Toshkent Pediatriya tibbiyat instituti litseyida, Toshkent shahar M.Ulug'bek tumanidagi 225-, Yunusobod tumanidagi 98-, 247-sonli va Toshkent viloyati Yangiyo'l shahridagi 10-sonli, Yuqori Chirchiq tumanidagi 16-sonli va Andijon viloyati Buloqboshi tumanidagi 4-sonli hamda Farg'ona viloyati Qo'qon shahridagi 20-sonli, Nukus shahridagi 6-sonli umumta'lim maktablarida nazorat yozma ishlaridan biri sanalgan qolip gaplarni ruschadan o'zbekchaga tarjima qilishdan iborat tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Quyidagi holatlar aniqlandi:

1. Agar qolip gapning muqobilini eslash qiyin bo‘lsa, so‘zma-so‘z tarjima qilishga intilish yuzaga keladi. Masalan: *Как ваше здоровье? – Qanday sizning sog‘lig‘ingiz? – Как дела? – Qanday ishlar?*

2. Birinchi qolip gapning muqobili o‘rnida o‘xshash bo‘lsa, ikkinchisini ishlatish. Masalan: *Как ваше здоровье? – Sog‘lig‘ingiz yaxshimi? – До встречи. – Xayr.*

3. So‘z tartibiga oid xatolar (so‘zlar tartibini o‘zgartirib qo‘llash). Masalan: *Rozি bo‘ling o‘rnida Bo‘ling rozi, Xush ko‘rdik o‘rnida Ko‘rdik xush* kabi.

4. Orfografik va imloviy xatolarga yo‘l qo‘yiladi.

Qolip gaplar mazmunini tushunishda tag ma’nosiga ko‘ra ularni bir-biridan farqlash ham muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilarning bu boradagi bilimlarini aniqlash maqsadida nazorat tipidagi testlar o‘tkazilgan va tahlil qilingan.

Chunonchi:

1. Salomlashganda ishlataladigan shakllar:

- | | |
|----------------------|--------------------------|
| A. Assalomu alaykum. | B. Kel, momig‘im. |
| G. Xush kelibsan. | D. Yo‘l bo‘lsin, otaxon. |
| V. Salomatmisan? | |

2. Tashakkur bildirish:

- | | |
|-------------------------------|-----------------------------|
| A. Og‘zingga qarab gapir. | B. Senga nima bo‘ldi? |
| G. Rahmat, sizga. | D. Bu nima deganing, qizim? |
| V. E’tiboringiz uchun rahmat. | |

3. Iltimosga rad javobi berish:

- | | |
|---------------------------|------------------------|
| A. Og‘zingga qarab gapir! | B. Demak, masala hal. |
| G. Men rozi emasman! | D. Bilmasam, nima dey? |
| V. Sizga rahmat, do‘stim. | |

- S. Barakalla, bu ishing chakki emas!
E. Xo‘p bo‘ladi, albatta bajaramiz.

4. Ma’qullash ma’nosini bildirish:

- | | |
|-------------------------------------|-------------------------|
| A. Uzr, sizga yordam bera olmayman! | B. Xo‘p bo‘ladi, mayli. |
|-------------------------------------|-------------------------|

G. Mendan xafa bo‘lmang.

D. Siz aytganday bo‘lsin!

V. Xudo xayringizni bersin!

5. Kasallardan hol-ahvol so‘rash:

A. Mayli, siz aytgancha bo‘la qolsin!

B. Bardammisiz? Qalaysiz?

G. Tuzukmisiz?

D. Yaxshi borib kel!

V. O‘zingizdan so‘rasak?

1-testda 8 o‘quvchi “Assalomu alaykum” degan qolip gapni to‘g‘ri belgilagan. **2-testda** 6 o‘quvchi “Rahmat, sizga” “E’tiboringiz uchun rahmat”, 1 o‘quvchi “Rahmat, sizga”, “Otangga rahmat, barakalla” deb hamma qolip gapni belgilagan, 1 o‘quvchi faqat “Rahmat, sizga”ni tashakkur bildirishdagi qolip gap deb tushungan. **3-testda** 4 o‘quvchi “Uzr, sizga yordam bera olmayman”, “Mendan xafa bo‘lmang”, 2 o‘quvchi “Uzr, sizga yordam bera olmayman”ni belgilagan. **4-testda** 10 o‘quvchi “Xo‘p bo‘ladi, albatta bajaramiz”ni tanlagan. **5-testda** 4 o‘quvchi “Bardammisiz? Qalaysiz?”, “Tuzukmisiz?”, 2 o‘quvchi “Bardammisiz? Qalaysiz?”, “Tuzukmisiz?”ni, 5 o‘quvchigina nutqida bitta “Tuzukmisiz?”ni ishlatishini ko‘rsatgan.

Bir nechta test qolip gapga qarab tegishli izohni ko‘rsata olish bilan bog‘landi:

1. Qanday odamdan “Tuzukmisan?” (“Tuzukmisiz?”) deb so‘raladi? Tegishli izohni ko‘rsating.

A. Sog‘lom yurgan odamdan so‘raladi.

B. Og‘ir kasal yotgan bemordan so‘raladi.

G. Kasallikdan tuzalib, ko‘chaga chiqqan odamdan shunday deb so‘raladi.

2. Xushmuomalalik bilan o‘zaro so‘zlashish uchun qaysi qolip gap shaklidan foydadaniš kerak? Shu gapni ko‘rsating.

A. Hechqisi yo‘q. B. Hech narsa qilgani yo‘q. G. E’tibor berma!

Ilmiy tadqiqot ishida o‘quvchi va talabalar orasida o‘tkazilgan nazorat ishlari asosida bir qator xulosalar chiqarildi. Kuzatishlar va nazorat ishlari shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning dialogik nutq ko‘nikmalari talab darajasida

rivojlanmagan. Ko‘pincha ular suhbatni davom ettirish uchun ham, muloqotga kirish, suhbatdoshni muloqotga tortish uchun ham gap topolmay turadilar.

O‘quvchilarning qolip gaplarni qanchalik tushuna olishlari, bilishlari, nutqda qo‘llashlarini aniqlash maqsadida o‘tkazilgan nazorat ishlari asosida quyidagi yutuq va kamchiliklar aniqlandi:

1. O‘quvchilar nutqiy etiketlarni rus tiliga tayanib turib xotiraga keltirishda qiynaladilar:

1) ba’zi ta’lim oluvchilar faqat bir so‘zdan iborat qolip gaplarni (*Salom, Bo‘pti, Mayli, Xayr, Rahmatni*) yaxshi biladilar va shu so‘zlar yordamidagina so‘zlashadilar;

2) ayrim qolip gaplarni rus tilidagi muqobilini topa olmaganliklaridan mazmunini aniq bilmagan holda qiynalib, so‘zma-so‘z tarjima qiladilar: – **Приветствую вас – Sizni olqishlayman – Sizga salomlar bo‘lsin!**

3) ko‘pincha ular nutqiy vaziyatlarga mos keladigan qolip gaplarni topolmaydilar: Masalan, o‘quvchilarga quyidagi kabi nutqiy vaziyatlar ma’lum qilinsa, kerakli qolip gapni topib aytishga qiynaladilar:

F.Umarova quyidagilardan saqlanish kerak deb maslahat beradi:

- savollarni eshitmaganlikka olib, ularga javob bermaslik;
- savolni o‘rinsiz deb hisoblash;
- savollarni noto‘g‘ri talqin qilish;
- mavzudan chetlanish;
- bir necha savolga birdaniga javob qaytarish;
- o‘quvchilarni o‘zini himoyalash holatiga qo‘yadigan savollar berish;
- “ha”, “yo‘q” degan javobni talab qiluvchi savollarni qo‘llash. [196; 119-b.]

Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning dialogik nutq ko‘nikmalari bugunga qadar talab darajasida rivojlanmagan. Ular suhbatni davom ettirish uchun ham, muloqotga kirish, suhbatdoshni muloqotga tortish uchun ham gap topolmay turadilar, ularning so‘z zahiralari kam, matnlar dalillarga boy emas, axborot bazasi nochor, kuzatuvchanlik, nutq odobi yetarlicha rivojlanmagan.

I BOB YUZASIDAN XULOSALAR

Rusiyabon o‘quvchilarda nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqot quyidagi natijalar asosida xulosalar chiqarish imkonini berdi:

1. “Nutqiy muloqot madaniyati” ifodasining ma’no-mazmun ko‘lamini oddiy savol-javoblar emas, balki muomala odobi qoidalariga rioya qilish, bunda ijtimoiy munosabatlar, suhbatdoshlarning shaxsiy xususiyatlari, real fikr almashish bilan shartlanuvchi dialogik nutq – o‘zaro so‘zlashuv mujassam holda tashkil etadi.
2. Nutqiy muloqot madaniyati deganda odamlarning o‘zbek xalqining uzoq tarixiy taraqqiyot davri davomida shakllangan muomala odobi qoidalariga rioya qilib, ijtimoiy shart-sharoit, ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqib, shuningdek, shaxsning o‘zligini va o‘zgalarning (suhbatdoshlarning) shaxsini, ruhiyatini, jamiyatda tutgan mavqeyini anglash asosida, nutqning kommunikativligiga e’tibor bergen holda muloqotda ishtirok etishi tushuniladi.
3. Dialogik nutq replikalari tuzilishi jihatidan ikki guruhgaga ajratiladi: 1) qolip gaplar; 2) tarkibini o‘rganish orqali mustaqil ravishda tuzish mumkin bo‘lgan gaplar. Shuningdek, replikalar o‘zaro so‘zlashuv mazmuniga aloqador yoki aloqador emasligiga ko‘ra ham ikki turli bo‘ladi: 1) dialogni boshlash, davom ettirish, to‘xtatish uchun xizmat qiluvchi, suhbatdoshining fikrlariga munosabat ifodalovchi ***tashkiliy omillar*** yoki ***muloqotga munosabat shakkllari***; 2) axborot almashinuvi mazmunidagi replikalar.
4. Kuzatishlardan ma’lum bo‘lishicha, mavjud metodik adabiyotlarda asosan dialogik nutqni o‘sirish yuzasidan tavsiyalar berilgan, o‘zbek tili o‘qituvchilari ham shu yo‘nalishida ish olib boradilar, ular nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish masalalari bilan yetarli darajada tanish emaslar.

5. “O‘zbek tili” darsliklaridagi mashq materiallari sirasida qolip gaplar ham berib borilgan bo‘lsa-da, aksariyat dars lug‘atlarida ruscha ekvivalentlari ko‘rsatilmagan, izohtalablariga qaysi nutqiy vaziyatlarda ishlatalishi haqida tushuntirish berilmagan, amalda mavjud qolip gaplar boyligi yetarli hisobga

olinmagan. Qolip gaplarni o'rgatish metodikasi bir xil: o'quvchilarni qolip gaplar bilan tanishtirish va eslab qolib, nutqda foydalanishga undash, lingvodidaktik asoslar noaniq, mashqlar tizimi ishlab chiqilmagan.

6. Rusiyzabon o'quvchilarning nutqini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ular dialogik shakldagi so'zlashuvda ishtirok etishda qiynalishdan tashqari, suhbatdoshlariga muomala odobi doirasida gapirishga doir bilim va ko'nikmalari talab darajasida emas. Aksariyat rusiyzabon o'quvchilar o'zbek tilida mustaqil ravishda gap tuza olmaydilar, shu sababli ular dialogik replikalarini yod olish yo'lini tanlaydilar.

II BOB.

O'ZBEK TILI DARSLARIDA RUSIYZABON O'QUVCHILARGA NUTQIY MULOQOT MADANIYATINI O'RGATISHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

2.1-§. O'zbek tilida muomala odobiga oid vaziyatlar, qolip gaplarning qo'llanish xususiyatlari

Ikkinci bobning 2.1-faslini rusiyabon o'quvchilarning dialogik nutqini o'stirish uchun lingvistik asos vazifasini o'taydigan qolip gaplarni ajratish masalalarini hal etishdan boshladik. Zero, "O'zbek tili" darsliklari tahlilidan ularning oz miqdorda berilgani ma'lum bo'lgan edi. Tilimizda bunday gaplarning ko'pligiga shubha qilmasa ham bo'ladi.

O'qituvchining qo'lida qolip gaplar (50 dan ortiq) ro'yxati mavjud bo'lsa, ta'limiy tadbirlarni rejalashtirish mazmunli tashkil etilishi aniq. Shunday ekan, ushbu mavzular doirasini belgilab olish, qolip gaplarni guruhlash, ayrim muomala olobi qoidalarini ko'rsatish darkor.

N.I.Formanovskaya, X.R.Sokolovalarning "Речевой этикет: Русско-немецкие соответствия" nomli ma'lumotnoma kitobida quyidagi muloqot tushunchalariga izoh beriladi, ularning dialogik nutqda qo'llanish xususiyatlari bayon qilinadi: "*sen*" va "*siz*" kabi muomala olobi shakllari misollar asosida yoritiladi: *diqqatni jalb etish, e'tiborni qaratish (o'zi bermoqchi bo'lgan savolga e'tiborni qaratish), notanish shaxsga murojaat qilish (ayniqsa, biror ish bilan band bo'lgan yoki telefon orqali gaplashayotgan kishilarga) o'ta yumshoqlik bilan murojaat qilish, harbiylarning bir-biriga murojaat qilishlari), tanishuv (odatdagi norasmiy tanishuv, rasmiy-idoraviy tanishuv), salomlashish (odatdagi salomlashish, ko'tarinki ruhdagi salomlashish, ham salomlashish, ham taklif qilish, salomlashish va hol-ahvol so'rash), xayrlashish, tabriklash, istak bildirish, minnatdorchilik bildirish, kechirim so'rash, iltimos, rozilik bildirish, ruxsat berish, rad etish, man etish, taklif qilish, maslahat, taklif berish, maqtov so'z aytish*

(*kompliment*), *ma'qullash*, *telefon orqali so'zlashuv*, *yuqoridagilarga javob replikalari* [119].

Nutqiy muloqot madaniyati muomala odobiga rioya qilib, so'zlash ohangining suhbatdoshga ma'qul tarzda bo'lishiga intilishda o'z ifodasini topadi. Gapirishda odob va odobsizlik muomala tavsifiga bog'liq. Masalan, ikki kishi gaplashib turganda uchinchi kishi so'zlayotgan kishining gapini bo'lib suhbatga aralashishi madaniyatsizlik (odobsizlik) belgisi sanaladi. Afsuski, bunday holatlar nufuzli yig'ilishlarda ham kuzatilishi mumkin.

Yana bir ibratli misol. Telefon jiringlaydi. Fikringiz bo'linib, go'shakni ko'tarasiz. Qandaydir begona ovoz salomsiz, aliksiz:

—Kim bu? — deydi.

O'zini tanishtirmasdan nogahon sizni so'rovga tutayotgan bu kimsaga nima deyishingizni bilmay qolasiz. Har holda birdaniga unga tanbeh berishni, qo'ng'iroq qilayotgan odam avval o'zini tanishtirib, muddaosini muomala madaniyati bilan izhor etishi lozimligini pesh qilishni o'zingizga ep ko'rmaysiz [57;15-b.].

Muomala odobiga rioya etish masalalari Siddiq Mo'minning "So'zlashish san'ati" risolasida [57] ma'lum darajada yoritilgan. Ushbu risolada "Tinglashni o'rganish", "Yaxshi so'z – muxtasar", "Suhbatga tayyormisiz?", "Kim bilan gaplashyapsiz?", "Mening muhtaram o'zim...", "So'z salomdan boshlanur...", "Birini aka dedim, birini o'rtoq...", "Sen deyinmu, siz deyin?", "Eng yaxshi dori", "Sotuvchining sehrli so'zi", "Qani, meni bir maqtang!...", "Indamasdan indashni bilasizmi?", "So'zlama pardoz bilan...", "Senga tuhmat qilsalar agar...", "Boshqacha qilib ayting", "Chiroyingiz ochiq bo'lsin", "Hayo ko'zdan bilinur", "Tabassumni darig' tutmang", "Angla talaffuz qadrini", "Yoqimli va yoqimsiz ovozning inson miyasiga ta'siri", "Otang seni sotganda ham...", "Darvozamiz ochiq bo'lsin", "Siz ham bolalarni qadrlang ko'proq...", "Qizim, senga aytaman..." mavzulari doirasida ibratomuz maslahatlar bergen holda so'z yuritilgan.

Siddiq Mo'min ayol va erkaklar nutqidagi farqqa e'tiborni qaratadi: "Ayollar nutqi erkaklar nutqidan har jihatdan: tovushlar ifodasi, lug'at tarkibi, gap qurilishi

kabi tomonlardan sezilarli darajada farqlanib turadi. Erkaklar nutqi ham qisqa va lo‘ndaligi, bosiq va qat’iy ohangda aytilishi va boshqa juda ko‘p jihatlari bilan ayollar nutqidan farqlanadi” [57;16-b.].

Muallifning suhbatni salom-alikdan boshlash ham nutq madaniyati ekanligi, suhbatdoshga nima deb (ey, dono; ey, gado...) javobga ta’sir qilishi, so‘zlovchi o‘z so‘ziga ham pardoz berishi kerakligi, sotuvchining o‘zi sotayotgan narsasini qimmat demasdan, arzon emas degan yaxshi ekanligi, so‘zlovchining yuzida muloyimlik sezilib turishi zarurligi, ko‘zidan hayo ifodasi bilinib turishi lozimligi kabi maslahatlari ham muomala odobi qoidalari uchun asos bo‘lishi mumkin. Uning fikricha, “Ohang – so‘z va gapning libosi bo‘lib, bu til va nutq birliklari qanday ifoda etilishiga ko‘ra, uning ma’nolari ham o‘zgarib turadi”. Demak, dialogik nutq o‘stirishda so‘zlash ohangi ham ta’lim birligi sanalishi lozim.

A.A.Pozdnyakova so‘zni, ayniqsa, qolip gapni bilib, farqlab ishlatish kerak, deb maslahat beradi. Uning fikricha, bemordan uning kasalligi haqida so‘rashdan ko‘ra, “Sog‘liqlaringiz yaxshimi?” deb so‘ragan ma’qul. Ushbu qolip gap bilan hatto tuzalishi dargumon bo‘lgan bemorda ham sog‘ayishga bo‘lgan umid tug‘diramiz.

Muallif o‘zi o‘tkazgan suhbatlardan shuni aniqlaganki, salbiy tuyg‘u uyg‘otadigan so‘zlar aksar holatlarda quyidagicha bo‘ladi: a) o‘lim nomi, b) kasallik nomi, v) ijtimoiy isnod (qamoq va h.k.), insoniy g‘am-g‘ussalarining turli nomlari va b.) so‘kish so‘zlari [189; 34-b.].

Suhbatga qo‘silish (gapishtish)ga ruxsat (ijozat) so‘rash murojaat replikalaridan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Ikki kishi orasida bo‘lib o‘tayotgan suhbatga uchinchi kishining odob bilan aralashishi uchun u tegishli replikalarni qulay vaziyat topib ishlatishi, bunda quyidagilarga rioya etishi zarur:

- 1) suhbatdoshlardan birining gapdan to‘xtashini kutish;
- 2) quyidagi kabi replikalar bilan suhbatlashayotganlarga murojaat qilish:
 - *Kechirasizlar, bir narsa so‘rasam bo‘ladimi?*
 - *Men ham gapirsam bo‘ladimi?*

— Men ham o ‘z fikrlarimni bildirsam bo ‘ladimi?

Muomala odobiga ko‘ra suhbat davrasi kengaygandan keyin har bir ishtirokchi navbat bilan gapirishi kerakligi o‘quvchilarga beriladigan qoidalar sirasiga kiradi.

Nutqiy muloqot madaniyati ismlarni to‘g‘ri atash bilan ham bog‘lanadi. O‘quvchilar real hayotdagi muloqotga tayyorlanar ekanlar, o‘zbek xalqiga xos ismlarni to‘liq, ba’zan qisqartirib, ba’zida esa qisqa shaklda atash o‘rinlarini ham farqlay bilishlari zarur. Buning uchun esa ismni qisqartirish yoki qisqa shaklini qo‘llashga doir qoidalardan ham boxabar bo‘lishlari lozim.

Ismni qisqartirish boshqa, ismnning qisqa varianti mavjud bo‘lishi boshqa hodisa. Masalan, rus tilida aksariyat ismlarning qisqa varianti bo‘ladi: *Галя – Галина, Боря – Борис*. Lekin o‘zbek tilida ismlarning qisqa variantlari ko‘p emas. O‘zbek tilida og‘zaki nutqda ismlarni qisqartirish hodisasi bor. Masalan: *Dilorom – Dilya, Nigora – Nigor*. Demak, rus tilidagi qisqa ism bilan o‘zbek tilidagi ismlarni qisqartirish boshqa-boshqa hodisalardir. Ismlarning qisqa shakli o‘zbek tilida ham, rus tilida ham erkalash, kichraytirish, samimiylilik va iliqlik munosabatini anglatadi.

Har bir xalqning o‘ziga xos muloqot odobi, kishilarning ijtimoiy shartlangan xulq-atvor qoidalari mavjud bo‘lib, bu qoidalalar shu kishilarning egallab turgan lavozimi, mehnat faoliyati bilan shartlangan nutqiy muloqot madaniyatida o‘z ifodasini topadi. Ushbu muloqot madaniyati muayyan kommunikativ nutqiy vaziyatlarda namunaviy, boshqacha aytganda, bir tipdagi standart so‘zlashuv odatlarini ham o‘z ichiga oladi.

Rus tilida ismlarni to‘liq va qisqa aytish keng tarqalgan. O‘zbek tilida ismlarni qisqartirib aytish ko‘proq yoshlar orasida og‘zaki nutqda uchraydi. Masalan: *Guli, Baxti, Dili*. Lekin aksariyat ismlar bunday qisqartirilmaydi. Masalan: *Turg‘un, Botir, Nazira*. Ba’zi hollarda yoshlar kattalarga *amaki, xola, tog‘a* so‘zlarini qo‘shib aytganda og‘zaki nutqdagi qisqartirishlar bu holatda ham qo‘llaniladi: *Dilya xola, Mitya amaki* va boshqalar.

Ism qo'shma ot shaklida bo'lsa, ba'zan birinchi komponent aytildi: *Ali, Sulton, Bobo, To'xta*. Rus tilida to'liq ismlarga qaraganda qisqa shakli ko'proq qo'llanadi. Masalan: *Иван, Ваня, Жора, Георгий – Гриша, Валя – Валентина, Катя – Екатерина*.

Rus tilida rafiqasi eriga qisqa ism bilan murojaat qilish holatlari mavjud. Masalan: *Erik – Ermamat, Вася – Василий*. Rus tilidan farqli o'laroq o'zbek tilida xotin kishi erini boshqa ismlar bilan, masalan, vafot etgan to'ng'ich farzandining ismi bilan chaqirish holatlari yo'q emas.

Rus tilida ismlarning xilma-xil suffikslar olib kelish holatlari keng yoyilgan. Masalan: *Машенька, Ниночка, Васенька*. O'zbek tilida aksariyat holatlarda to'liq ismlarga **-xon, -jon, -bek, -boy, -begim, -bonu** suffikslarini qo'shish rasm bo'lган. Lekin rus tilidagi suffiksal shakllar asosan erkalash ma'nosida ishlatilsa, o'zbek tilida sub'yektiv baho ifodalovchi qo'shimchalarining ijtimoiy vazifasi juda keng.

O'zbek tilida o'zidan kattaga, ayniqsa, biror lavozimni egallab turgan shaxslarga nisbatan ismiga "aka" yoki "opa" so'zini qo'shib aytish odatiy hol hisoblanadi. Masalan, *Karim aka, Rahima opa*. Lekin bunday odamlarga nisbatan *amaki, xola, tog'a, amma* so'zlarini ishlatish nojoiz. Aksariyat idoralarda xodimning, ayniqsa, rahbarning ismi-sharifini aytib murojaat qilish ham rasm bo'lmoqda.

Rasmiy holatlarda 1941-yildan keyin tug'ilganlarga nisbatan ismi va otasining ismini aytib chaqirish qabul qilingan. Masalan, Nodir Rasulovich, Muhabbat Po'latovna, Gulsara Saidovna kabi. 1941-yildan avval tug'ilganlarning pasportida otasining ismi ko'rsatilmagan. Masalan: Samad Umarov, Nazira Botirova kabi. Bunday kishilarning familiyasi, otasining ismi sifatida sanalgan. Masalan: *G'ofur Jo'ravayevich (Jo'ravayev), Zafar Rashidovich (Rashidov)* kabi.

Ta'lim rus tilida olib boriladigan ta'lim muassasalarida ism-sharifini aytib murojaat etish ilgaridan rasm bo'lган. Keyingi paytlarda o'zbek tilida olib boriladigan ta'lim muassasalarida o'qituvchilarga nisbatan "ustoz", "domla"

so‘zları bilan murojaat etish odad tusiga kirdi. Rus tilida olib boriladigan maktablarda esa o‘qituvchi va tarbiyachilarga asosan ismi va otasining ismini aytib murojaat etiladi.

Tashkilot va ta’lim muassasalarida o‘zidan kichiklarga o‘zbek tilida familiyasini aytib chaqirish holatlari ko‘p uchraydi. Rus tilida ham shunday. Lekin o‘zbek tilida familiyasini aytib chaqirish salbiy ma’no bo‘yog‘iga ega. Rus tilida esa u ijobiy muomala bo‘yog‘ini beradi. O‘zbek tilida oila a’zolarining bir-biriga familiyasini aytib chaqirishi kamdan-kam holat bo‘lib, ko‘proq kinoya ma’nosida ishlatiladi. Rus tilida oila a’zolariga bir-birining familiyasini aytib murojaat etish kinoyadan tashqari kishini kamsitish maqsadini ham ko‘zda tutadi. Ikkala tilda familiyasini aytib murojaat qilish bir-biriga bepisandlikdan tashqari, ba’zan erkalash ma’nosini ham anglatishi mumkin. Rus tilida familiyaning yolg‘iz ishlatilishi umum tomonidan qabul qilingan holatni ham ifoda etadi.

O‘zbek tilida tengdoshlar tanishuv jarayonida yoki biror vaziyatdagi muloqot chog‘ida bir-biriga “*o‘rtoq*”, “*og‘ayni*”, “*do‘stim*”, “*dugonam*” kabi so‘zlar bilan murojaat qiladilar. Rus tilida asosan “*товарищ*”, “*друг*”, “*дружисище*”, “*приятель*” so‘zları ishlatiladi.

O‘zbek tilida ota-onaga “*otajon*”, “*onajon*”, “*onaginam*”, “*otaginam*” kabi murojaat qilish shakllari ko‘p qo‘llanadi: birinchisi ko‘proq, ikkinchisi kamroq. Rus tilida esa suffiksal holat keng tarqalgan. Masalan, “*мамуля*”, “*мамочка*”, “*дедуля*”, “*бабуля*” kabi.

O‘zbek tilida notanish, begona kishilarga nisbatan “*yigitcha*”, “*yaxshi qiz*”, “*xonim*”, “*jiyan*”, “*og‘ayni*”, “*kelin oyi*”, “*opoqi*”, “*ovsin*”, “*xola*”, “*aka*”, “*amaki*”, “*singil*” shakllari qo‘llanadi.

M.S.Balabayko so‘zlashuvga undash mazmunidagi dialogik replikalarni, shular sirasida qolip gaplarni ikki turga bo‘ladi: [169] 1) informativ (axborot berishga undovchi) replikalar; 2) ish-harakatga (so‘zlashga) undovchi replikalar. M.S.Balabaykoning yoyiq holda bergen tasnifini quyidagicha umumlashtirib ko‘rsatish mumkin:

Informativ replikalar:

- 1) voqea-hodisa yoki biror xatti-harakat haqidagi xabar;
- 2) narsa-buyumlarni tasvirlash;
- 3) faktlarga o‘z munosabatini bildirish;
- 4) his-tuyg‘ularini ifodalash.

So‘zlashga undovchi replikalar:

- 1) ish-harakatga undash;
- 2) ish-harakatni to‘xtatish yoki uning oldini olishga intilishni ifodalash;
- 3) axborot berishga undash.

Beriladigan xabar quyidagi javob replikalarini keltirib chiqaradi: 1) tasdiq, 2) niyatni ma’qullash, 3) to‘ldirish, 4) xulosa qilish (yakunlash).

Taklifga nisbatan yuzaga keladigan javob replikalari: 1) rad etish, 2) tuzatib qo‘yish, 3) takliflarga qo‘shilmaslik, 4) mumkin emaslikni isbotlash.

Olingan xabar munosabati bilan shaxsiy munosabatini ifodalash: 1) minnatdorchilik, 2) hayrat, 3) quvonch, 4) yaxshi ko‘rganlik, 5) qanoatlanish, 6) faxrlanish, 7) loqaydlik, 8) hayron bo‘lish, 9) afsus, 10) norozilik, 11) g‘azab, 12) qo‘rquv, 13) nafrat, 14) jahl qilish.

Ish-harakatga undash: 1) iltimos, 2) maslahat, 3) taklif, 4) talab, 5) olingan axborot bilan bog‘liq ish-harakatga ruxsat berish.

Olingan axborot bilan bog‘liq ish-harakatni to‘xtatish yoki uning oldini olishga intilishni ifodalash: 1) ta’qiqlash, 2) biror narsadan ogoh qilish, 3) ijozat bermaslik, 4) dakki berish².

Bularni umumlashtiradigan bo‘lsak, javob replikalari quyidagilardan iborat: tasdiqlash, ruxsat berish, rad etish, man etish, berilgan xabarni to‘ldirish, unga qo‘shimcha qilish, suhbatdoshining fikriga munosabat bildirish: ma’qullash, maqtash, olqish so‘zları aytish, xulosa qilish, minnatdorchilik, hayrat, quvonch, yaxshi ko‘rganlik, qanoatlanish, faxrlanish, loqaydlik, hayron bo‘lish, afsus, norozilik, g‘azab, qo‘rquv, nafrat, jahl qilish, tuzatib qo‘yish, takliflarga

qo'shilmaslik, mumkin emaslikni isbotlash, talab, ta'qiqlash, biror narsadan ogoh qilish, ijozat bermaslik, dakki berish.

Ikki kishi o'rtasidagi dialogik nutq savol-javob, buyruq-javob, xabar-e'tiroz kabi mazmunlarda bo'lib, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani ifodalaydi. Ko'p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo'lmay, o'rtaqa tashlangan savol, taklif, da'vat, biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi. [84; 65-b.]

N.I.Formanovskaya, X.R.Sokolovalar dialogik replikalarni rus va nemis tillari, M.S.Balabayko rus tili nuqtai nazaridan tasnif qilishadi, misollarni shu tillardan keltirishadi. Biz behisob dialogik replikalarni qo'shmagan holda, faqat qolip gaplar, shablon so'z va iboralarni ko'zda tutgan, shuningdek, "O'zbek tili" darsliklaridagi tasniflarni hisobga olgan, ularning mundarijasini kengaytirgan holda sharqona misollar asosida bir qadar ko'proq toplashga harakat qilamiz. Bunda so'zlashuv nutqini kuzatish, badiiy asarlardagi dialogik parchalarni o'rganish, faolroq qolip gaplarni tanlash yo'lidan boramiz. Har bir tasnifiy guruhda avval suhbatdoshlardan birining ikkinchisiga qolip gaplardan foydalanib aytadigan replikasi, so'ng uning davomida faqat suhbatdoshining replikasidan mazmunan va struktura jihatdan farqli javob replikasini keltiramiz.

Diqqatni jalb etish: *Sizni (seni) bir daqiqaga mumkinmi? Qulog'im sizda! Endi sizdan eshitsak. Qarang... Xo'sh, qulog'im sizda. Gapimga quloq sol. Yaxshilab eshit. O'zingizda gapim bor. So'rasam maylimi? Eshit(ing)! Savol bersam bo'ladimi? Ruxsat bersangiz, sizga savolim bor edi. Murojaat etishga ruxsat bering!*

Salomlashish: *Assalomu alaykum. Vaalaykum assalom. Salom. Salom sizga! Yaxshimisiz? Siz bilan salomlashay! (ruxsat eting, xursandman).*

Salomlashish – bu uchrashgan tanish va notanish kishilarga hurmat, xayriyohlik, muomaladagi muloyimlik belgisidir. Agar masalan, biz biror muassasaga kirishda rasmiy vakilga salom beramiz. Odatda, bularning barchasi "Kechirasiz", "Uzr" so'zleri bilan birga ishlataladi.

Tanishish: *Oting nima? (Sening oting nima? Sening isming nima?)* *Familiyang nima? Sen necha yoshdasan? (Yoshing nechada?) Tanishganimizdan xursandman.* *Sening /Sizing/ familiyang /iz/ nima? Siz kim bo'lasiz? Men ...ning qizlariman.* *Men o'g'illari ...man.* *Siz ...amakimisiz? Men siz (sen) bilan tanishmoqchiman.* *Kel(ing), tinishaylik! (tanishamiz)!* *O'zimni tanishtirishga ruxsat (ijozat) bering (eting)!*

Hol-ahvol so'rash: *Sog'liqlaring yaxshimi? Yaxshi, rahmat.* *O'zingning sog'liqlaring qalay?* *Sog'-salomatmisan?* *Tuzukmisan?* *O'qishlaring qalay?* *O'qishlaring yaxshimi?* *O'zingniki-chi?* *Ishlar qalay?* *Yaxshi.* (Zo'r. Mixday.) *Otang /Onang/ yaxshi yuribdimi?* *Otang /Onang/ning sog'liqlari yaxshimi?* *Shukr, rahmat.* *Yaxshi yuribsanmi?* *Oying va dadang yaxshimilar?* *Yaxshi yuribsan /siz/mi?* *Ahvollarin/iz/ qalay?* *Sog'-salomatmisan/siz/?* *Ishlaring/iz/, o'qishlaring/iz/ yaxshimi?* *Uydagilar yaxshimi /eson-omonmi/?* *Nima yangiliklar bor?* *Onang/iz/, otang/iz/ yaxshi yuribdimi?* *Yomon emas.* *Xudoga shukur, yaxshi.* *Juda soz!* *Tashakkur, o'zing/iz/-chi?* *Bir navi.* *So'ramang, yaxshi emas.* ..., *qalaysan?* *O'zing qalaysan?* *Xafa ko'rinasan.* *Voy, yana nima bo'ldi!* *O'zingizdan so'rasak.* *O'rtacha, hammasi yaxshi, hammasi joyida, menda yomon emas (hammadan zo'r (yaxshi)).* *Siz (sen) o'zingni qanday his qilyapsan?* *Siz qanday yashayapsiz?* *Sizga (senga) nima bo'ldi?* *Ha, nima bo'ldi endi?*

Xayrlashish: *Xayr. Ko'rishguncha.* *Yaxshi qol!* *Xayr! Xo'p, xayr!* *Omon bo'ling!* *Ko'rishguncha xayr!*

Istak bildirish: *Sog' bo'ling. Hormang!* *Bor bo'ling!* *Yaxshi boring!* *YAxshi qoling!* *Sizga omad tilayman!* *Yaxshi borib kelng!* *Oq yo'l!* *Omadingiz kelsin!* *Yaxshi yotib turing!* *Xayrli tun!* *Ishingiz o'ngidan kelsin!* *Sizga omad yor bo'lsin!* *Muvaffaqiyat tilayman!* *Chin dildan ... tilayman!* *Eng yaxshi tilaklarimni qabul eting!* *aytganingiz kelsin!* *Minnatdorman,* *qachon kerak bo'lsam,* *xizmatlaringizga tayyorman.* *Ishqilib, umri uzoq bo'lsin!* *Omin, oxiri baxayr bo'lsin.* *Sizga o'xshab yursin.* *Qani,sizday kelinim bo'lsa!?* *Otang /Onang/ga salom deb qo'y.* *Xo'p albatta aytib qo'yaman.*

Buyruq-istik, ya’ni biror ish-harakatga undash 3 xil shaklda ifodalanadi:

- a) implitsit (yashirin) buyruq-istik;
- b) bevosita buyruq-istik (biror holatga ishora qilish);
- v) ekspletsit buyruq-istik aniq ish-harakatga undovchi buyruq-istik.

Implitsit buyruq-istikda undashga qaratilgan gapning o‘zi buyruq-istik ma’nosini anglatmaydi, lekin bu ma’noni sub’yektning o‘zidan (gapidan) anglab olish mumkin. Masalan: bir odam ikkinchi odam bilan uchrashgisi kelmasa, uni ketishga majbur qiladigan gapni aytadi: “Kech bo‘lib qoldi”, “Soat 10 bo‘lib qoldi” replikasining o‘zi uni ketishga undaydi.

3-gapda buyruq-istik to‘liq ifodalanadi.

Suhbatdoshlardan biri nimaningdir qayerda turganini aytadi, ikkinchisi yo o‘sha narsani olib berishi kerak yoki olib ketishi lozim kabi har xil ma’nolarda tushunadi. Aniq nimaligi suhbatning boshlanish qismidan ma’lum bo‘lib turadi.

Yuqoridagi misollarda buyruq-istik mazmuni darak gap shaklida ifodalangan.

Minnatdorchilik bildirish: *Rahmat. Marhamat. Tashakkur! Ko‘p minnatdorman sizdan. Aytganingiz kelsin! Arzimaydi.*

Quvonch: *Boshim osmonga yetdi. Quvonchim bir olam.*

Kechirim so‘rash: *Kechir (iing)! Meni /bizni/kechir/ing!/ Iltimos, kechir/ing!... uchun kechir/ing!/ Kechirasan/siz/, bilmabman! Bilmayman, uzr! Meni avf eting! Siz /sen/dan uzr so‘rayman. Ming karra uzr! Tavba qildim, kechiring! Xafa qilgan bo‘lsam, kechir/ing!/ Hechqisi yo‘q! Nima ham derdim. Mayli. O‘tgan ishga salovat! Qo‘yavering! Zarari yo‘q! Bo‘pti, mayli. ...sam bo‘ladimi? Bezovalta qilganim uchun kechirasiz. Bezovalta qilmadimmi, uzr?*

Shoshirish: *Bo‘l, tezlashtir, bo‘l. Zudlik bilan ishga kirish.*

Iltimos qilish: *Malol kelmasa,... Xizmat bo‘lmasa,.. Iltimos qiyin bo‘lmasa,.. Bemalol bo‘lsa,.. (Yo‘q,) mumkin bo‘lsa. Iltimos, ..maysizmi? Xo‘p. Yo‘q. Xo‘p, mayli. (Sira) ilojim yo‘q. Yaxshi. Mumkin emas. Bo‘pti. Yo‘q, bo‘lmaydi. Hozir. Hozir chaqiraman. Haqqim yo‘q. Marhamat. Bu menga bog‘liq emas. Jonim bilan.*

Qo 'limdan kelmaydi. Bemalol. Albatta. Mayli. Iltimos, rozi bo 'ling. O 'tinaman, yordam bering. Iltimos sizdan. O 'tinaman, sizdan.

Ruxsat: *Maylimi? Xo 'p, mayli. Bemalol. Kiring, marhamat. Mayli, chiqib kelaqoling. Ixtiyor ingiz. O 'zingiz bilasiz. Ixtiyor o 'zingizda. Kirsam maylimi? Marhamat, kir. Kiravering, kiravering Sizdan bir narsani so 'rasam bo 'ladimi? So 'rayvering, bemalol. Ha, albatta mumkin. Menga ruxsatmi? Ilojim yo 'q. Yo 'q, bo 'lmaydi. Har qanaqasiga iloji yo 'q. Boraqolgin. Sen ketaver! Mumkin bo 'lsa. Bo 'pti, mayli sam bo 'ladimi? Ixtiyor ingiz.*

Taklif qilish: *Xush kelibsiz. Qayoqdan oftob chiqdi, qaysi shamol uchirdi? Keling /kiring/, marhamat. Marhamat, o 'tiring. Keling, yordamlashaman. Ha, kelaqol, yuragim sezuvdi! Marhamat, keling! Birga boraylik. Ketaylik! Yuring deyapman! Xayrlashib kelaylik. Biznikiga keling.*

Maslahat: *Darsga kech qolma Ovora bo 'lib nima qilarding? O 'zing bilasan. O 'ylab ko 'rarsan. Yo 'qolib ketmang. Kalta o 'ylama. Birga borganing yaxshi. Bo 'ladigan ishning bo 'lgani yaxshi. O 'ylab ish tut. Yetti o 'lchab, bir kes. Halol bo 'lsang, baraka keladi senga.. To 'g 'ri yur, bola, ishingni bilib qil! Gaplashib olish bizga foyda beradi.*

Maqtov so'z aytish (kompliment): olqish: *Esing kirib qolibdimi, do 'stim? Qoyil! Ko 'zimning oqu-qorasi sensan! Mazza! Muncha rohatijon bo 'lmasa! Ofarin!*

Telefon orqali so'zlashuv: *Alo! Labbay? Labbay, eshitaman!..., senmisan? Ha, menman. ...bormi(lar)? ...uydami? Nima deb qo 'yay? O 'zim kechroq qo 'ng 'iroq qilaman. (Kechirasiz,) bu ...larning uy(lar)imi? Yo 'q, boshqa joyga tushib qoldingiz. ... Yo 'q edilar. Gapi rayotgan kim? Men kim bilan gaplashyapman? Kechirasiz, siz kim bo 'lasiz? Kim qo 'ng 'iroq qildi deb qo 'yay? Hozir yo 'qlar. Sal turib qo 'ng 'iroq qiling. Albatta aytaman. Arzimaydi.*

Aniqlash: *Bu kishini taniysizmi? Ha, taniyman. Nima edi? Nima demoqchisan o 'zi? Nima qilib turibsiz? O 'zim. Kimda ishingiz bor edi? Yo 'l bo 'lsin? Maqsading nima? Nima dedingiz? Eshitaman, nima gapingiz bor,*

aytaqoling? Shu gap rostmi? Bir aniqlagin-chi. Xo 'sh-xo 'sh, yana nima deysiz? Qo 'shimchang bormi? Yana qaytaring-chi; Nima deding? Endi nima qilasan? Bu nima deganing, qizim? Qani, tushuntiribroq gapir-chi? Hurmatim yo 'qmi? O', sen o 'zingni kim deb o 'ylayapsan? Yo 'g '-ey, shunaqami? Iye-iye, hali shunaqami? (Ha), qanday (nima) yangiliklar bor? Ha, bu yog'i nima bo 'ldi? Kechirasiz, (qanday) ayta olasizmi ...? Kechirasiz, siz aytib bera olmaysizmi? Uzr, siz bilmaysizmi ...? Sizga aytish qiyin emasmi ...? (Sizdan) so 'rasam bo 'ladimi? (maylimi?) Nima gap? Xabarim bor. Qaydam? Nega endi? Nima qildi? (A ұmo?) Bilmasam?

Haydash, qarg'ash: *Yo 'qol, turqing qursin ... Ko 'zimga ko 'rinma! Ovora bo 'lasanlar! Toshingni ter! Bor, yo 'qol! Yashshamagur!*

Kelishish: *Bo 'lmasa kelishdik-a? Kelishdik. Siz haqsiz. Keling, ...kelishamiz. Ishonayzring, maslahatlashamiz.*

Zimmasiga olish: *Bu ishlarga men javobgarman. Majburman endi. Bu ishlar mening yelkama.*

Munosabat bildirish: *Bu hali holva. Buni qarangki, xudo sizni yuboribdi. Qanday qilay! Qulog'iga gap kirmaydi. Mana bu boshqa gap! O 'g'il bola degan mana bunday bo 'ldi! O 'zingizdan qolar gap yo 'q. Qotirdim-a? ko 'nglimdagiday ish bo 'ldi! Bu gaping yaxshi! Tayining bormi o 'zi? Menga baribir. Menga farqi yo 'q! Yo 'q, men bunga noroziman. Rozimasman bundan. Kim bo 'libsiz? Kimsan, sen? Yaxshi taklif. Yaxshi emas! Shu gapga nima deysiz?*

Tartibga chaqirish, tanbeh: *Jim! Mayda gap bo 'lma!*

Qarshilik qilish, ta'qiqlash: *To 'xta! Sen jim o 'tir. Sen aralashma! Yo 'q, ovora bo 'lma! Senga mumkin emas, bo 'lmaydi! To 'xtating, bo 'ldi qiling. Yo 'q, aslo! Hech qachon! Mumkin emas!*

Afsuslanish: *Afsus. Essiz-essiz. Attang! Iloj qancha?*

Imkoniyatini ma'lum qilish: *Qo 'lingdan keladi. Davlati yetadi. Qo 'ling yetadi. Kallang joyida. Yaxshi mutaxassissan. Qo 'limdan kelmaydi!*

Tuyg'ularini ifodalash: *Yaxshi ko 'raman sizni.*

Harakatga undash: *Buyruqni bajar! Ishni boshla! Bir ko 'rib chiqing. Yana bir bor ko 'rib chiqing bo 'lmasa.*

Harakatni chegaralash: *Oshirvorma. Haddingdan oshma! O 'zingdan ketma.*

Ma'qullash: *Ha, xuddi shunday. To 'ppa-to 'g 'ri! To 'g 'ri emas. To 'g 'ri kelmaydi! Bo 'lar-bo 'lmas narsa-ku!*

Rad etish: *Yo 'q, bo 'lmaydi. Yo 'q, o 'ylama ham!*

Aybiga iqrorlik: *Aybdorsan. Gunohkorman.*

Yordam so'rash: *Bir savob qiling. Yordamim tegsin. Yordam beraqoling.*

Ikkilanish: *Qanday bo 'larkin? Nima desam bo 'ladi? Rost ayt-yapsanmi? Aytganlaring rostmi? Rostmikan? To 'g 'ri, deb o 'ylaysizmi?*

Ishontirish: *Rost gap, do 'stim, rost. To 'g 'ri yo 'l shu-da. Albatta, kelaman; Ishonaver, men doim yoningdaman. Harakat qilaman. To 'g 'risi, shu. Ayni haqiqat. Gaping rost. Bor umidim sizdan. Ishonmayman. Shubham bor. Kafolati bormi? Sevganim sen. Shubhasiz, to 'g 'ri. Gaplarining yuz foizga to 'g 'ri. Hali hammasi oldinda.*

Zarurlagini ta'kidlash: *Ha, yaxshiyam sen borsan. Men sen bilanman. Baxtimga sen bor bo 'l! Borligingizga shukur!*

Rozi bo'lish (itoat): *Mayli, men roziman. Xo 'p, deyman, men sen tomondaman. Xo 'p bo 'ladi, albatta bajaramiz. Bo 'pti, mayli. Men rozi. Mayli, yo 'q demayman. Xo 'p bo 'ladi.. Yo 'q, rozimasiz. Qarshiman! Agar rozi bo 'lsang, menda bir taklif bor. Ishonsam, rozi bo 'lardim. Aldamasang, o 'zim yordamlashardim. Nima desangiz shu bo 'ladi. Maqsadim shu. Yo 'q, bo 'lmaydi. Yo 'q dedimmi, yo 'q! Xo 'p, deng. Yo 'q demang. Maylimi?*

Hayrat: *Zap yangi model! Buncha go 'zal bo 'lmasang, Toshkanim onam! Qanchalar chiroyli joylar! Munchalar so 'lim maskan! Bahri-diling ochiladi. Ajabo! Voy-bo '! O 'x-xo '!*

Holat: *Tomog 'im quridi. Yuragim sezuvdi. Yuragim toshdi. Rangim so 'ldi. Sog 'intirvordingiz-ku! Xafa qilding. Xafaman. Xavotirdaman. Qo 'rqib ketdim.*

Ogohlantirish, tanbeh: *Bu gaplarni unutma! Saratonday qovjirama!*
Izg'irinday izzillatma!

Xulosa chiqarish: *Bundan chiqdi,... Demak, ...*

Biror xabarni etkazish: *...salom aytib yubordi. Demak, ...*

O‘.P.Lafasov tilshunoslikka oid manbalarga tayangan holda atagan frazeologik shtamplar (“Ziyoratingiz qabul bo‘lsin!”, “Murodingiz hosil bo‘lsin!”) qolip gaplarini eslatadi. Muallifning ta’kidlashicha, ushbu birliklar faqat dialogik nutqqa xos [149; 97-b.]. Ayon bo‘ladiki, qolip gaplar (речевые клише, штампы) dialogik nutqning ta’limiy lisoniy birligi bo‘lish bilan birga frazeologizmga ham borib taqaladi, o‘zaro muloqotda istak ma’nosini anglatish uchun xizmat qiladigan qismlari bilan o‘xshashlik kasb etadi. Masalan, “Yo‘lingiz bexatar bo‘lsin” ifodasini qolip gap deb hisoblash mumkin bo‘lganidek, uni, O‘.P.Lafasov aytganidek, frazeologik shtamp deyish ham mumkin. Biz bularni dialoglarga xos bo‘lgani uchun qolip gaplar sirasida ko‘rishimiz mumkin.

Istak ma’nosidagi bunday qolip gaplar (yoki iboralar) nutqimizda talaygina. Masalan: *Sadag‘ang ketay! Gиргиттинг бойла! Baraka topgur!*

Qolip gaplarning ma’lum bir qismi og‘zaki nutqda, ayniqsa, yoshlar tilida kam qo‘llanadi. Bular retseptiv planda o‘rgatiladi. Asosiy ko‘pchiligi mahsuldor planda kirttiladi.

Ma’lumki, birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganlaridek, “ma’naviyat insonga ona suti, ona namunasi, ajdodlar o‘giti bilan singadi, ma’naviyat o‘z xalqining tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqur bilish va tushunib olishga suyangandagina qudratli kuchga aylanadi”. “Muomala odobi qoidalari, muloqot jarayonida qo‘llanadigan qolip gaplar ijtimoiy munosabatlarda tarixan shakllanib kelgan ma’naviyat durdonalari hisoblanadiki, ular ham bugungi yoshlarimizning kamol topishida muhim omildir. Ta’lim oluvchilar komil inson sifatida o‘z ma’naviy bilimi va saviyasi yetuk bo‘lishini istar ekan, xalqimizning ana shu durdonalarni o‘rganish asosida boy, sermazmun ma’naviy dunyosini shakllantirmog‘i lozim. Zero, “Umumiyl psixologiya” darsligida ta’kidlanishicha,

“Millat va elatlarning til boyligi aforizmlar, maqollar, donishmandliklar, matallar sifatida shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo‘lgan yig‘iq nutq turi lakonik, ya’ni yig‘iq, qatra nutq deyiladi. Yetti o‘lchab – bir kes, sabrning tagi – oltin. Qatra nutq ba’zi o‘rinlarda juda katta ma’no anglatadi, xulq, faoliyat va muomala uchun manba rolini bajaradi: Салют!, Марш! va boshqalar” [173; 478-b.].

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarining o‘zbek milliy an’analari, urfatlariga qiziqishlari ancha kuchli bo‘lganligi uchun eng faol, sodda qolip gaplarni o‘zlashtirishlari osonroq kechadi. Biz yuqorida keltirilgan qolip gaplar orasidan 2–4-sinflar uchun quyidagilarni ajratdik:

Assalomu alaykum. Vaalaykum assalom. Salom. Oting nima? (Sening oting nima? Sening isming nima?) Familyang nima? Sen necha yoshdasan? (Yoshing nechada?) sening /Sizning/ familyang /iz/ nima? Kel(ing), tanishaylik! (tanishamiz)! Xayr. Sog‘ bo‘ling. Hormang! Bor bo‘ling! Xayrli tun O‘qishlaring yaxshimi? Yaxshi. Zo‘r. Rahmat. Marhamat. Arzimaydi. Iltimos, kechir/ing!/ Bo‘pti, mayli. Ha. Xo‘p. Yo‘q. Mayli. Yaxshi. Mumkin emas. Bo‘pti. Qoyil! Mazza! Bor, ket! Xo‘p (bo‘ladi). Bo‘pti. Kirsam maylimi? So‘rasam bo‘ladimi?

Umumiyl o‘rta talim bosqichida (5–9-sinflarda) ta’lim oluvchining diqqatini qolip gaplarning (bir dars tarkibida 1–3 qolip gapning) ma’nolari, qo‘llanish xususiyatlariga qaratiladi, nutqiy vaziyatlar bilan bog‘lab ishlatish o‘rinlariga urg‘u beriladi. Tabiiyki, ushbu bosqichda o‘quvchilarining ijtimoiy munosabatlariga kirib borishdagi hayot tajribasi, ruhiy o‘sishi, ma’naviy kamolotini hisobga olgan holda qolip gaplar tanlanadi. Masalan, *Xo‘p bo‘ladi, albatta bajaraman* replikasida so‘zlovchi biror lavozimdagi shaxsga bo‘ysunishi odobini ifoda etadi. *Siz haqsiz* replikasida ikki teng lavozimdagi kasb egalarining o‘zaro kelishuvi odobi ko‘zda tutiladi.

5–9-sinflarda o‘quvchilar quyidagi qolip gaplar bilan tanishadilar:

Sog‘liqlaring yaxshimi? O‘zing sog‘-salomatmisan? Tuzukmisan? O‘qishlaring qalay? O‘zingniki-chi? Ishlar qalay? Yaxshi yuribsani? Yomon

emas. Juda soz! Yaxshi emas. Qalaysan? Xafa ko 'rinasan. Yana nima bo 'ldi! Ko 'rishguncha (xayr)! Muvaffaqiyat tilayman! Yoqimli ishtaha! Kechirasan/siz/, bilmabman! Tomog'im quridi. Yuragim sezuvdi. Ajabo! Mayda gap (ezma) bo 'lma! Xafa qilgan bo 'lsam, kechir/ing!/ Hechqisi yo 'q! Zarari yo 'q! Yo 'q, bo 'lmaydi. Jonim bilan. Bemalol. Albatta. Muncha (qanday) yaxshi! Labbay. Eshitaman!..., Nima deb qo 'yay? Boshqa joyga tushib qolding(iz). Nima edi? Nima demoqchisan o 'zi? Nima qilib turibsiz? Shunday, o 'zim. Qayoqqa? Yana qaytar(ing)-chi; O '-o ', sen o 'zingni kim deb o 'ylayapsan? Yo 'g '-ey, shunaqami? Nima gap? Nega endi? Nima qildi? (A umo?) Bilmasam? Yo 'qol, Ko 'zimga ko 'rinma! Toshingni ter! Qulog'iga gap kirmaydi. Mana bu boshqa gap! Qotirdim-a? Bu gaping yaxshi! Tayining bormi o 'zi? Menga baribir. Kim bo 'libsiz? Yaxshi emas! Senga mumkin emas, bo 'lmaydi! Bo 'ldi qil(ing). Yo 'q, aslo! Afsus. Attang! To 'g 'ri emas. To 'g 'ri kelmaydi! Yo 'q, bo 'lmaydi. Yo 'q, o 'ylama ham! Qanday bo 'larkin? Nima desam bo 'ladi? Rostmi? Rost gap. Ishonaver. To 'g 'risi shu. Shubham bor. Kafolati bormi? Qarshiman! Yo 'q dedimmi, yo 'q! Xo 'p, deng. Yo 'q demang. Bundan chiqdi,... Demak.

Qolip gaplarni 2 turga ajratish mumkin: 1) og'zaki maishiy nutqqa xos, 2) kasbiy, rasmiy-idoraviy nutqqa xos. Badiiy asarlarda personajlarning nutqi so'zlashuv uslubida bo 'lgani uchun ularda birinchi turdag'i qolip gaplar uchraydi. Kasbiy nutqqa, rasmiy-idoraviy nutqqa xos qolip gaplar dialog namunalari (modellari) orqali darslik mavzulari bilan bog'liq ravishda kiritiladi. "O'zbek tili" darsliklarining ayrim sahifalarida shunday namunalar mavjud. Ayrim qolip gaplar, darsliklar amaliyotida bo 'lganidek, "Nutqingizda foydalaning" degan topshiriq bilan 2-3 tadan dars lug'atida berib o 'tiladi. Lekin ularni o 'rgatish metodikasi xususida ishimizning navbatdagi bobida so'z yuritamiz.

"O'zbek tili" darsliklarida qolip gaplar aksariyat holatlarda rus tiliga tarjima qilinmay, zaruriyatga qarab ayrimlari qaysi nutqiy vaziyatlarda qo'llanishi izohlanmay taqdim etilgan. Bu holat esa o 'zbek tilidagi qolip gaplarni o 'zbekcha-ruscha lug'at shaklida tayyorlash va o 'quvchilarni shu materiallar bilan ta'minlash

kerak degan xulosaga asos bo‘ladi. Shunga qaramay, dars lug‘ati ustida ishslash jarayonida qolip gaplarning tarjimasini o‘quvchilarga aytib turib lug‘at daftariga yozdirishi usuli ham naf beradi.

Tadqiqot ishimizning eng qiyin jihatni, asosiy muammo o‘zbek tilidagi aksariyat qolip gaplarning, shablon-so‘z va iboralarning ruscha muqobilini topish bilan bog‘lanadi.

O‘zbek tilidagi gaplarni o‘qib, mazmunini tushunish yo‘lida tarjima texnikasi o‘rganiladi. Dastlabki kezlarda, ya’ni ilgari tarjima texnikasi ustidagi ishlar amalga oshirilmagan bosqichda o‘quvchilar gapni so‘zma-so‘z, so‘z va so‘z shakllarini gapda berilgan tartibda rus tiliga tarjima qilish harakatida bo‘ladilar. Bunday tarjima so‘z birikmalari yoki gaplardan ba’zan fikrni anglab bo‘lmaydigan ruscha so‘zlar ketma-ketligini vujudga keltiradi va mazmuniy noaniqlikka sabab bo‘ladi. Metodist olim R.Yo‘ldoshev nazorat materiallari asosida o‘quvchilarning quyidagi kabi xato o‘girmalarini misol qilib keltiradi: *ana u stolda – вом том на столе (на этом столе о‘rniga), beshinchisinfda – пятый в классе (в пятом классе о‘rnida), maktab hovlisida – школа во дворе (в школьном дворе о‘rniga)* [29,128]. U so‘zma-so‘z tarjimaning noaniq chiqish sabablarini keng bayon qiladi. Keltirilgan misollarda fikrni to‘g‘ri chiqarish imkonini bermagan narsa – bu aniqlovchili birikmada aniqlanmishning turlanishi bo‘lib, aniqlanmishning shakli aniqlovchiga ham tegishli (yashirin moslashuv). Rus tilida bu holat aniqlovchi va aniqlanmishning son va kelishikda moslashuvi orqali o‘z ifodasini topadi. Bunday farqni bilmagan o‘quvchi avval aniqlovchini rus tiliga bosh kelishikda o‘giradi, keyin turlangan aniqlovchini tegishli shaklda tarjima qiladi.

O‘zbek tilidan rus tiliga so‘zma-so‘z o‘girish mumkin bo‘lgan qolip gaplar esa ko‘p emas. Aksariyat so‘zma-so‘z tarjima qilinmaydigan gaplar rus tilidagi ekvivalentlaridan yo leksik jihatdan, yoki grammatik shakl jihatdan, yohud ham leksik, ham grammatik jihatdan ma’lum farqlarga ega. Buni ikki til hodisalarini chog‘ishtirish orqali yaqqol ko‘rish mumkin.

O‘zbek tilidagi qolip gaplar, shablon-so‘z va iboralar rus tilida turlichalifodalanadi:

1. Ikkala tildagi ushbu til hodisalari leksik va grammatik jihatdan to‘liq mos kelib, so‘zma-so‘z tarjimaga imkon beradi. Masalan: *Sog‘ bo‘ling*. – *Будьте здоровы*. *Ishlar qalay?* – *Как дела?* *Labbay, eshitaman!* – *Алло, слушаю!* *Mayli!* – *Ладно.* *Marhamat.* – *Пожалуйста.* *Iloji yo‘q.* – *Нет возможности.*

Keltirilgan ushbu misollardagi o‘zbekcha so‘zlar rus tilida lug‘aviy jihatdan o‘z muqobil tarjimasi bilan berilgan. Masalan: *sog‘* – *здоров (ый)*, *qalay* – *как*, *ish* – *работа, дела*, *eshitaman* – *слушаю* va hokazo. So‘z shakllari ham o‘zbek va rus tillarida mos keladi: *bo‘ling* – *будьте* kabi.

O‘zbekcha qolip gap ikki, ko‘pi bilan uch so‘zli bo‘lsa, uni so‘zma-so‘z tarjima qilganda, ruscha so‘zlarning gapdagi tartibi o‘zgargan vaziyatda bo‘lsa, mazmunini tushunish mumkin bo‘laveradi. Masalan: *Sog‘ bo‘ling*. – *Здоровы будьте.* *Ishlar qalay?* – *Дела как (какие)?* *Eng yaxshi tilaklarimi qabul eting!* – *Мои самые лучшие пожелания примите!* Lekin o‘quvchi darhol o‘z xatosini anglab, tarjimadagi so‘zlar tartibini rus tilining qonun-qoidalariiga moslashtiradi.

2. O‘zbek va rus tillaridagi qolip gaplar leksik jihatdan qisman mos kelmaydi. Masalan: *Oq yo‘l!* – *Светлого пути!* *Xayrli tun!* *Спокойной ночи!* *Доброй ночи!* ... *aytganingiz kelsin!* *Пусть сбудутся ваши пожелания.* *Ishlaring (o‘qishlaring) yaxshimi?* – *Как дела (учёба)?* *Nima yangiliklar bor?* – *Какие новости (есть)?* *Yaxshimisan, o‘g‘lim?* – *Как ты, сынок?* *Yaxshi yuribsanmi?* – *Как ты поживаешь?* *Zarari yo‘q!* – *Ничего плохого.*

Ushbu misollarda *oq* so‘zi светлый deb, *xayrli* so‘zi спокойный deb, *kelsin* so‘zi пусть сбудутся deb, *yaxshimisan* so‘zi как deb, *nima* so‘zi какие deb, *yuribsanmi* so‘zi поживает deb, *zarar* so‘zi ничего deb o‘girilgan.

O‘zbekcha ba’zi qolip gaplardagi sifat (*yaxshi* so‘zi) ruschada so‘roq so‘z (**как** so‘zi) bilan beriladi. Masalan: ***Yaxshi yuribsanmi?*** – ***Как поживаешь.*** ***Yaxshimisan?*** – ***Как ты?*** ***Sog‘liqlaring yaxshimi?*** – ***Как твое здоровье?*** ***O‘qishlaring yaxshimi?*** – ***Как учёба?*** ***Oying yaxshimilar?*** – ***Как (твоя) мать?***

Ushbu tarjimalarda **как** rus tilida so‘roq so‘z, *yaxshi* – sifat. Demak, o‘quvchilar *yaxshi* so‘zini **как** deb rus tilida ifodalash kerakligini bilishlari lozim bo‘ladi.

Bunday o‘girmalar asosan so‘roq gap shaklidagi qolip gaplarda yuz beradi. Darak gaplarda istak mazmunidagi jumalalarda *yaxshi* so‘zi o‘z lug‘aviy ma’nosida, shuningdek, ruscha qolip gapga xos, lug‘aviy jihatdan farqli sifatlar bilan beriladi. Masalan: *Yaxshi boring*: – *Счастливой поездки*. *Yaxshi yotib turing*. – *Спокойной ночи*. O‘quvchilar bunday tarjimalarni suhbatdoshlarning bir-biriga bildiradigan tilaklaridan kelib chiqqan holda amalga oshiradilar.

Bunday tarjimada ruscha gap g‘aliz, tushunarsiz bo‘lib qoladi. “*Yaxshi boring*”, “*Yaxshi yotib turing*” kabi qolip gaplarda *yaxshi* so‘zini o‘z lug‘aviy ma’nosida o‘girish uchun istak bildirish mazmunida “желаю” so‘zini ishlatishga to‘g‘ri keladi: “Желаю хорошей поездки”, “Желаю хорошо отоспаться” kabi.

Bunda fe’l shakli rus tilida fe’ldan yasalgan ot bilan ifodalanadi. Masalan: *Yaxshi boring*. – *Счастливой поездки*.

Ba’zi qolip gaplar, shablon so‘z-gaplar va iboralar rus tilida sinonim tarjimalar bilan ham beriladi. Lekin bu tarjimalarning bittasi rus tilida faol ishlatilsa, ikkinchisi yoki qolganlari nofaol, ba’zilari nutqda umuman ishlatilmaydi. Bu o‘rinda A.Jo‘rayevning quyidagi fikrlariga qo‘shilmay bo‘lmaydi: “Madaniyatlararo muloqot qilish suhbatdoshdan til birliklarini nutqda nafaqat til me’yori nuqtai nazaridan to‘g‘ri qo‘llash, balki ularni turli nutq vaziyatlarida til sohiblari madaniyatiga mos ravishda ishlatishni taqozo etadi. Bunday holat chet tili o‘qituvchilarining lingvokulturologik layoqatga ega bo‘lishini taqozo qiladi” [147, 4]. Masalan: *Xayrli tun!* – *Спокойной ночи!* *Доброй ночи!* Ushbu ikki xil tarjimadan bittasi (*Спокойной ночи!*) til sohiblarining nutqida faol hisoblanadi. Buni bilmagan o‘qituvchi tarjimaning ikkinchi variantini tanlashi va o‘quvchilarni ajablantirib qo‘yishi mumkin. Ushbu o‘girma to‘g‘ri bo‘lsa-da, u nutqda ko‘pincha ishlatilmaydi.

Quyidagi misollarda ham o‘zbekcha so‘z rus tiliga farqli tarjima qilinadi. Masalan: *Zo ‘r.* – *Отлично.* *Mixday.* – *Как штык.* *Niisimyaq.* *Yo ‘q, bo ‘lmaydi.* –

Нем, не пройдет (не пойдёт, не годиться). Jonim bilan. – С удовольствием (С любезностью).

Yuqoridagi holatlarda rus xalqi qadriyatları namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida buyumning to‘ppa-to‘g‘ri ekanligi, holatning yaxshiligi mixga qiyoslansa, rus tilida miltiq nayzasiga taqqoslanadi.

O‘zbek va rus tillarida qolip gaplar, shablon so‘z-gaplar va iboralar grammatik jihatdan mos kelsa-da, ayrim so‘zlarning tarjimada aks etmasligi ularni farqlantiradi, so‘zma-so‘z tarjima to‘liq bo‘lmaydi. Masalan: *Qiyin bo‘lmasa*. – *Если не трудно. Mumkin bo‘lsa*. – *Если можно. Siz kim bo‘lasiz?* – *Кто вы?*

Ruscha o‘girmada aks etmaydigan so‘z leksik qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Masalan: *Xo‘p, albatta, aytib qo‘yaman. Yo‘q, boshqa joyga tushib qoldingiz*. – ...

O‘quvchilar *deb qo‘yay, aytib qo‘yaman, tushib qoldingiz* ko‘makchi fe’lli birikuvlarni tarjima qilish uchun *deb (demoq)*, *qo‘yay (qo‘ymoq)*, *tushib (tushmoq)*, *qoldingiz (qolmoq)* fe’llarini ayrim-ayrim oladilar, natijada ma’no to‘g‘ri ifoda topmaydi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga ikki fe’lning birinchisini rus tiliga tarjima qilishni taklif etishi to‘g‘ri bo‘ladi: *deb(demoq)* – *сказать, aytib (aytmoq)* – *сказать, tushib (tushmoq)* – *настать*. Buning natijasida qolip gapni rus tiliga o‘girish va mazmunini tushunish imkoniyati yuzaga keladi.

Ko‘makchi fe’lli birikuv tarkibidagi ba’zi ko‘makchi fe’llar, xususan, *qo‘ymoq* fe’li ruscha tarjimada aks etmaydi. Masalan: *Salom, deb (aytib) qo‘y.* – *Пердай привет. Qo‘y* so‘zi передай fe’lida aks etmaydi.

Ayrim o‘zbekcha qolip gaplarning ruscha tarjimasida so‘z orttiriladi. Masalan: – *Nima deb qo‘yay?* – *Что ему передать. Omadingiz kelsin!*! – *Пусть удача сопутствует Вам! Iltimos, kechir!* – *Прошу тебя, извени! Yo‘q edilar!* – *Его (ее) нет! Ovora bo‘lib nima qilarding?* – *незачем было утруждать себя.*

Keltirilgan o‘zbekcha qolip gapda *unga, sizning, sendan, u, o‘zingni* so‘zlarini ishlatish shart emas, rus tilida *ему, Вам, тебя, его (ее), себя* so‘zlarini ishlatish shart.

O‘quvchi rus tiliga tarjimaga gap g‘alizlikdan xalos bo‘lishi uchun yetishmay turgan so‘zni qo‘sadi. Lekin bunday qilinmagan taqdirda ham mazmun anglashilaveradi.

Xuddi shuningdek, qolip gaplardagi to‘liqsiz fe’llar ruscha tarjimada aks etmaydi. Masalan: – (*Agar*) *qiyin bo‘lmasa*. – *Если тебе не трудно*. Rus tiliga qilingan o‘girmada *bo‘lmasa* so‘zi o‘z ifodasini topmaydi. Boshqacha aytganda, bu kabi misollarda *bo‘lmoq* so‘zi ko‘pincha ruscha tarjimasida tushib qoladi. Aslida “*Если тебе не будет трудно*”, “*Если тебе можно (возможно)*” deyish kerak edi. Lekin rus tilida bunday iboralarga kamdan-kam yo‘l qo‘yiladi.

Shuni ham eslatish joizki, o‘zbek tilida (*Agar*) *qiyin bo‘lmasa* kabi gaplarda ko‘pincha *agar* so‘zi ishlatilmaydi.

O‘zbekcha qolip gap tarzida ishlatilgan ibora rus tilida oddiy fe’l bilan ifodalanadi. Masalan: *Qo‘limdan kelmaydi*. – *Не могу*. Ushbu ibora rus tilida ba’zan “Это не в моих силах” deb berilishi ham mumkin.

Qolip gaplar orasida ibora bilan ifodalanadiganlari ko‘p emas. Chunonchi: *Ishingiz o‘ngidan kelsin!* – *Удача в работе!* *Qulog‘im sizda!* – *Слушаю!* *Qayoqdan oftob chiqdi?* *Qulog‘iga gap kirmaydi.* – *Не слушается.* *Yo‘l bo‘lsin?* – *Куда путь держите?* *Kuda tebe (Bam)?*

O‘quvchilar o‘zbekcha iboralarni ruscha tarjimasi bilan eslab qolishlari kerak bo‘ladi.

Ba’zi o‘zbekcha qolip gaplardagi *nima* so‘roq so‘zi rus tilida какой so‘roq so‘zi bilan ifodalanadi. Masalan: ***Nima yangiliklar bor?*** – ***Какие новости?***

Bunday o‘girmalar asosan so‘roq gaplar bilan bog‘liq ravishda kuzatiladi. O‘quvchilar *nima* so‘zini *какой* deb rus tiliga o‘girishlari kerak bo‘ladi. Lekin ular avval bu so‘zni o‘z lug‘aviy ma’nosida rus tilida ifodalab ko‘radi (*Nima yangiliklar bor?* – *Что новости есть?*). Tarjima g‘aliz chiqqach, o‘z o‘girmalarini “Какие новости есть?” deb to‘g‘rilaydilar.

3. O‘zbek va rus tilidagi qolip gaplar bir-biriga leksik jihatdan mos kelgan holda, ba’zan grammatik jihatdan farqlanadi. Quyidagi ana shunday tafovutli holatlarni ko‘rib chiqamiz.

Ayrim qolip gaplarda o‘zbek tilidagi egalik qo‘sishimchalari, shuningdek, bosh kelishikdagi kishilik olmoshlari rus tilida притяжательный олмошлар (мой, *твой, наш* va b.), shuningdek, bosh kelishikdagi kishilik olmoshlari (я, *ты, он* va b.) bilan emas, balki дательный келишикдаги kishilik olmoshlari bilan beriladi: *Yoshim o‘nda. – Мне десять лет. Men nima ham derdim. – ну что же мне сказать. Kirsam bo‘ladimi (maylimi)? – Можно мне зайти (ли) мне знать? O‘zingiz bilasiz. – Вам знать.*

Ba’zan fe’lning buyruq-istik mayli shakllari ham rus tiliga shu tarzda tarjima qilinadi: *Qanday qilay! – Как мне поступить?*

O‘quvchilar “*Yoshim o‘nda*”, “*Men o‘n yoshdaman*” kabi yosh bilan bog‘liq gaplarni rus tilida ifodalashda *yoshim* so‘zini мой лет, *men* so‘zini я deb tarjima qilsalar, jumla ruscha tuzilmagan bo‘lib, g‘alizligi bilinib turadi. Bu holat gapni rus tiliga o‘girayotgan o‘quvchini ikkilantirib qo‘yadi. Bexato tarjimaga yo‘llash uchun undan rus tilida kishining yoshi bilan bog‘liq qanday savollar berilishi va qanday javob qaytarilishi kerakligi so‘raladi. Shubhasiz, o‘quvchi “Сколько тебе лет?” “*Мне десять лет*” gaplarini aytadi. Bunday vaziyatda o‘zbekcha qolip gap rus tilining qonun-qoidalari asosida tuzilgan, grammatik jihatdan farqli qolip gap bilan almashtiriladi. Demak, o‘zbekcha qolip gapning mazmunini tushunishda va uni rus tilida ifodalashda so‘zlashuv vaziyatiga mos ruscha shaklini eslash malakasini egallay borish talab etiladi.

“*Kirsam bo‘ladimi?*” gapini rus tiliga tarjima qilishda o‘quvchi ega vazifasidagi *men* so‘zini xayolan tiklab, uni я deb rus tilida ifodalasa, tarjimadan mazmun chiqmaydi. Bu o‘rinda u *bo‘ladi* fe’lini можно deb tushungandan keyingina *kirsam bo‘ladimi* birikmasini можно войти deb anglay oladi va shundan kelib chiqqan holda qolip gapni “*Можно ли мне войти*” deb rus tiliga o‘giradi. Bunda ruscha fe’l *мне* so‘zini qo‘llashga undaydi. Shuni ham eslatish

joizki, rusiyzabon o‘quvchilarga mo‘ljallangan amaldagi “O‘zbek tili” darsliklarida fe’lning **-sa bo‘ladi** shakli mavzu darajasida ajratib o‘rganilmaydi. Shunga ko‘ra ham o‘qituvchi ushbu shakl haqida qisqa ma’lumot berib o‘tishi, uning so‘zlashuv nutqiga xosligi, kitobiy nutqqa mansub **-(i)sh mumkin** shakliga ma’nodosh ekanligini eslatishi maqsadga muvofiqdir. Buni misollar asosida qiyoslab ko‘rsatishi foydadan xoli emas: *Kirsa bo ‘ladimi?* (Так спрашивают разговорной речи) – *Kirish mumkinmi?* (Так спрашивают в деловой речи).

O‘zbek tilida egalik qo‘shimchali sifatdosh turlangan holatlarda rusiyzabon o‘quvchilarining ushbu so‘z shakllarining grammatic ma’nosini anglashlari qiyin kechadi. Chiqish kelishigi shaklida kelgan sifatdosh *xursandman* so‘zi bilan birgalikda qolip gapni hosil qilib, rus tilidagi fe’lning noaniq shakliga teng keladi. Masalan: – *Tanishganimdan xursandman.* – Рад был (с вами) познакомиться.

Odatda, chiqish kelishigidagi sifatdosh rus tilida тому что, от того что kabi предлогли birikmalar bilan boshlanuvchi fe’l shakli orqali ifodalanadi: *suyunganidan qichqirib yubordim* – я закричал от того, что обрадовался, *kelmaganidan xafa bo ‘ldim* – я обижен тем, что он не пришел kabi. Bu ikki tilda mos keladigan tarjimada shunday bo‘ladi, lekin “*Tanishganimdan xursandman*” kabi qolip gaplarda o‘zbekcha chiqish kelishigidagi sifatdosh rus tilida fe’lning noaniq shakli bilan ifodalanishi kerak. Agar o‘quvchi *xursandman* so‘zini рад со‘зи bilan o‘gira olsa, u holda o‘z-o‘zidan *tanishmoq* fe’lini познакомиться deb o‘girish orqali ruscha qolip gapni yuzaga keltira oladi. Bunda u chiqish kelishigi qo‘shimchasini rus tilida maxsus ifodalamaydi. Ya’ni uni tarjima paytida tushirib qoldiradi. Bunday tarjimalar o‘qituvchidan qo‘shimcha izohlarni talab qiladi. Tegishli ko‘nikmalarni hosil qilish uchun “*Kelganingdan xursandman*”, “*G‘alaba qilganingdan xursandman*” kabi gaplarni tarjima uchun berishi mumkin.

O‘zbek tilidagi ba’zi qolip gaplarni rus tiliga ag‘darishda so‘zga qo‘shilgan ko‘plik va egalik qo‘shimchalari tushirib qoldiriladi. Masalan: *O‘qishlaring qalay?* – Как учеба? *Ishlaring yaxshimi?* – Как дела?

Bunday tarjimada o‘quvchi suhbatdoshi undan nima haqida so‘rayotganiga e’tibor berishi kerak bo‘ladi. U *qalay, yaxshimi* kabi so‘zlarni rus tilida как deb o‘gira olsa, *o‘qish, ish* kabi so‘zlar o‘z-o‘zidan qo‘srimchalari tushirib qoldirilgani holda учеба, *работа* deb anglaydi, ya’ni o‘quvchi bu so‘zlardagi qo‘srimchalarni chetlab o‘tib, ruscha qolip gapni esga tushiradi.

O‘zbek tilidagi **-niki** qo‘srimchasi qabul qilgan kishilik olmoshlari rus tilidagi притяжательный olmoshlari, ba’zan o‘zlik olmoshi bilan beriladi. Masalan: – *O‘zingniki-chi? – A твой (свой)?*

-niki qo‘srimchasi o‘zlik olmoshiga qo‘srimganda rus tilida свой so‘zi bilan ifodalanadi. Ana shu holat so‘z shaklini anglashda qiynaladigan o‘quvchini ikkilantirib qo‘yishi mumkin: *o‘z uyi – свой дом, o‘zi – сам, o‘zing – ты сам, o‘zingniki, твой свой, свой* kabi tarjimalarni bilmay boshi qotadi. Shuning uchun o‘qituvchi o‘quvchilardagi ikkilanishlarni yo‘qotish maqsadida “Men kitobimni oldim” kabi gaplar misolida egalik qo‘srimchasi rus tilida (*твой*) *свой* so‘zi bilan ifodalanishini eslatib, **-niki** qo‘srimchasi rus tilida ikki xil tarjima qilinishini tushuntirib o‘tadi. Masalan, *bu meniki, bu seniki, bu uniki* kabi birikmalarning har birini rus tiliga ikki xil tarjima qilish mumkin: это мой, это (мой) *свой*, это *твой*, это (твой) *свой*, это *его (её)*, это *(его, её) свой* kabi. **-niki** qo‘srimchasi avval *men o‘zim – я сам* tarzida (shaxsning o‘ziga bog‘liq ish-harakatga ishora mazmunida) tushuntiriladi, so‘ng *o‘zimniki, o‘zingniki* kabi narsa-buyumning shaxsning shaxsiy mulkiga ishora ma’nosidagi holatlarni мой *свой, твой свой* tariqasida anglatiladi. Lekin nutqda мой, твой so‘zлari ko‘pincha tushirib qoldirilib, shu ma’noni свой so‘zining o‘zi bilan ifodalash mumkinligi ma’lum qilinadi.

O‘zbek tilidagi shaxs-son qo‘srimchalari rus tilida притяжательный olmoshi bilan ifodalanadi. Masalan: *Sog ‘-salomatmisan? – Как твое здоровье?*

O‘zbek tilidagi “*Sog ‘-salomatmisan?*”, “*Tuzukmisan?*” kabi replikalar rus tilida ikki xil ifodalanishi mumkin: “Ты здоров?”, “Как твое здоровье?” Birinchi variant kishining real holati – salomatligi yomon ko‘ringan paytda

beriladi. Ikkinchı variantda yashiringan ega (sen so‘zi), unga ishora qiluvchi shaxsson qo‘shimchasi (-*san*) rus tiliga притяжательный олмоши bilan tarjima qilinadi. Aslida “Ты здоров?” savoliga o‘zbekcha “*Tuzukmisan?*” savoli mos keladi, chunki u rangidan, umumiyl holatidan betobligi bilinib turgan odamga beriladi. “Salomatmisan?” deb so‘raganda soppa-sog‘ odamning ahvoli shunchaki aniqlanadi. Bunday savol rus tilidagi *здоровье, состояние* so‘zlarini bilan ifodalangani ma’qul.

“*Sog ‘-salomatmisan?*” so‘roq gapini rus tilida “Ты здоров?” deb ifodalash so‘zma-so‘z va shaklan tarjimada qo‘l keladi. Lekin uni “*Как твое здоровье?*”, “*Как твое самочувствие?*” deb o‘girish ruslarga xos hol-ahvol so‘rash qoidalarini eslash orqali mumkin bo‘ladi. Bu qiyinroq, albatta. O‘quvchi “*Ты здоров?*” degan tarjimani aytganda, shu fikr rus tilida yana qanday ifodalanishi mumkin degan savolni o‘rtaga tashlash lozim bo‘ladi.

O‘zbek tilidagi hozirgi-kelasi zamon shaklidagi fe’llar rus tilida hozirgi zamon shaklida ifodalanadi. Masalan: – *Eshitaman...* (hozirgi- kelasi zamon) – *Слушаю* (hozirgi zamon).

Bunday qolip gaplar oz emas. Chunonchi: *Muvaffaqiyat tilayman.– Желаю уснекса. Taniy(yap)sizmi? Xafa ko ‘rinasan? O ‘zing bilasan? Ovora bo ‘lasan!*

Nutq amaliyotida o‘zbek tilidagi hozirgi-kelasi zamon fe’li shakli rus tilida hozirgi zamon shakli bilan berilish holatlari ham uchrab turadi. Odatda, *o ‘qiymam* fe’li rus tiliga kelasi zamon shaklidagi fe’l bilan o‘giriladi: буду учиться, буду читать, *yozaman* fe’li – буду писать deb ag‘dariladi. Lekin rus tilida hozirgi zamon shakli hozirgi-kelasi zamonni ham anglatishi mumkin: учусь, пишу kabi.

Ruscha hozirgi zamon shaklidagi fe’lni o‘zbek tiliga tarjima qilishda ba’zan xatolarga yo‘l qo‘yiladi. Masalan, *slushayu* – *eshityapman*, *eshitaman*, *eshitib o ‘tiribman* kabi o‘girilganda, *eshityapman* ruschaga слышаю, *eshitaman* – слушаю kabi tarjima qilinishi kerak.

O‘quvchi *eshitaman* deyish o‘rniga *eshityapman* desa, telefon orqali suhbatlashayotgan odam avval boshda meni eshitmagani bo‘lsa, endi eshitayotgan

ekan degan xayolga boradi. Lekin ikkala variant fe'l shaklida suhbatdoshlar muloqotga kirishaveradilar.

O'zbekcha fe'lning hozirgi-kelasi zamon shakli rus tilida ba'zan fe'lning buyruq-istak mayli bilan ifodalanadi. Masalan: *Kechirasiz!* *Avf etasiz!* (hozirgi-kelasi zamon fe'l). – *Извените* (buyruq-istak maylidagi fe'l). *Aybga buyurmaysiz!* (hozirgi-kelasi zamon fe'l) – *Извените* (*простите*). *Не примите* (buyruq-istak maylidagi fe'l) за вину.

O'zbek tilidagi ba'zi dialogik replikalarda fe'lning II shaxs buyruq-istak mayli ma'nosi hozirgi-kelasi zamon shakli orqali ham ifodalanadi. Masalan, “*Kechirasan(siz)!*”. Ushbu shakl rus tilida so‘zlovchilarni gap mazmunini to‘g‘ri anglay olmaslikdan iborat qiyin vaziyatga solib qo‘yadi. So‘zma-so‘z, grammatik jihatdan mos shaklda tarjima qilinsa, savol прощаете degan ifoda tarzida yodga tushirilishi kerak. Lekin rus tilida suhbatdoshga dabdurustdan bunday deb murojaat qilinmaydi. O‘quvchiga “*Kechirasiz*” so‘zi *kechiring* so‘zi o‘rnida kelgani aytilsa, и *извените*, *простите* so‘zlaridan foydalanib tarjima qilish kerakligini bilib oladi.

Ba'zan fe'l o‘rnida otning o‘zi aytiglihi mumkin: *Uzr!* *Uzr* – ot, bosh kelishikda. Lekin *kechirasiz* fe'l o‘rnida ishlatilgan.

Ayrim hollarda ikkala tilda so‘z kelishik jihatdan farqlanadi. Masalan: – *Bu menga bog‘liq emas.* – Это от меня не зависит.

O'zbek tilidagi kelishik qo‘sishimchalarining rus tilida mos shakllari bo‘lganidek, farqli ifodalanadigan qo‘llanish jihatlari ham bor. Ikki tildagi kelishiklarning farqlanadigan holatlari ko‘pincha boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadigan so‘z birikmalarida, aniqrog‘i, fe'l boshqaruvida kuzatiladi. “*Bu menga bog‘liq emas*” qolip gapida ham bog‘liq so‘zi men kishilik olmoshining jo‘nalish kelishigida bo‘lishini taqozo etsa, rus tilida зависит fe'lli **от** предлогли родительный kelishikni boshqaradi. Farqlanish shu tufayli yuzaga keladi.

Ba'zan o‘zbekcha qolip gapdagi so‘zning egalik qo‘sishimchasi ruscha tarjimada ifodalanmaydi. Masalan: – *Ishingiz o‘ngidan kelsin.* – Удачи в работе.

4. O‘zbek tilidagi qolip gaplar rus tilida leksik va grammatik jihatdan butunlay mos kelmaydigan analogiyasi bilan beriladi. Masalan: *Xormang*. – *Бог в помощь.* – *Shukur.* – *Слава Богу.*

O‘zbek tilidagi “*Oting nima?*”, “*Otim...*” qolip gaplari rus tilida leksik va grammatik jihatdan farqli ifodalanadi: “*Как тебя зовут?*”, “*Меня зовут ...*”. Bu yerdagi *ot*, *nima* so‘zlari ruschaga имя, что deb emas, зовут, как deb o‘giriladi. *Oting*, *otim* so‘zlaridagi mos egalik qo‘sishimchasi rus tilida предлогсиз родительный kelishik shaklidagi kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi: меня, тебя kabi.

Oting nima? Otim falonchi savol-javobida egalik qo‘sishimchalari rus tilida притяжательный olmoshlari (*moy*, *tvoy*) bilan emas, balki родительный келишигидаги kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Bu o‘rinda ham o‘quvchi ruscha so‘z shaklini qolip gapning mazmunidan kelib chiqib tanlashni o‘rganishi kerak. Demak, o‘quvchi *oting*, *otim* so‘z shakllarini твое **имя**, мое имя demasdan, тебя зовут, меня зовут deb o‘girishi kerak bo‘ladi. Bu o‘rinda ruscha qolip gapda имя so‘zi o‘rnida зовут fe’lining ishlatilishi o‘z ta’sirini o‘tkazadi, deb hisoblash lozim.

O‘zbek tilidagi shablon so‘z-gaplar va iboralar leksik jihatdan mos kelmaydi. Masalan: *Zo ‘r* – *Отлично. Mixday.* – *Как штык (Ништэк).* *Xizmat bo ‘lmasa.* – *Если не запруднит.* Tarjima chog‘ida o‘quvchilar o‘zbekcha so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini aniqlashga harakat qiladilar. Ular *zo ‘r* so‘zining сильный, *mixday* so‘z shaklining как гвоздь, *bo ‘lmaydi* fe’lining не бывает, *jon* so‘zining душиа degan tarjimalarini topishlari mumkin. Bunday paytlarda bolalarga kontekst va nutqiy vaziyatdan kelib chiqib rus tilida aytiladigan so‘zlarni eslash taklif qilinadi. *Zo ‘r* so‘zi biror narsadan hayrat ma’nosini bildirganda rus tilida здорово so‘zi eslanishi mumkin. Demak, o‘quvchida o‘zbekcha shablon so‘z-gap yoki so‘z shaklini anglash uchun ba’zan rus tilida o‘xshash nutqiy vaziyatlarda aytiladigan replikalarni xotirlash kerak ekan degan xulosa shakllanishi zarur.

O‘zbek tilida harakat nomi fe’l shakllaridan biri hisoblanadi. Rus tilida fe’ldan yasalgan otlar (отглагольное имя существительное) bor. O‘zbek tilidagi harakat nomlari rus tilida otlar bilan ifodalanadi: *suzish* – *плавание*, *yurish* – *ноход* kabi. Qolip gaplardagi ba’zi fe’llar ham o‘zbekchadan rus tiliga ana shunday otlar bilan beriladi. Yuqorida keltirilgan misolda *boring* fe’li поездка_so‘ziga teng kelgan. Bu yerda so‘zma-so‘z tarjima emas, balki ruscha muqobil qolip gap keltirilgani uchun shunday o‘girma yuzaga kelgan. So‘zma-so‘z tarjimada “*Yaxshi boring*” “Хорошо идите” bo‘ladi. Lekin rus tilida shu ma’no-mazmun “счастливой поездки” tarzida bildiriladi.

5. Qolip gapdagi so‘zning rus tilida asl ekvivalenti bo‘lmaydi. Masalan: – *So’rayvering, bemalol.* – *Справивайтесь (bemalol so‘zining tarjimasi yo‘q).*

Xullas, ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarning nutqini o‘stirish, shu jarayonda ularga nutqiy muloqot odobini o‘rgatish sinfdan-sinfga izchil olib borilishi lozim.

2.2-§. O‘zbek tilida nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir yondashuv va tamoyillar, ta’lim mazmuni

Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili darslarida o‘quvchilarga sharqona nutqiy muloqot madaniyatini singdirish, shu maqsadda ularning dialogik nutqini o‘stirish bilan bog‘liq ta’lim mazmunini takomillashtirish, o‘ziga xos metod va usullarini, mashqlar tizimini ishlab chiqish zarur. Buning uchun birinchi navbatda muayyan yondashuv va tamoyillarni aniq qilib belgilab olish lozim. Ikkinci tilni o‘qitish metodikasiga, shuningdek, o‘zbek tilini davlat tili sifatida o‘qitish metodikasiga doir tadqiqot ishlarida, monografiyalar va metodik qo‘llanmalarda yuqoridagi kabi yo‘l tutilgan: har bir muallif o‘zi izlanayotgan mavzu doirasida ishni umumpedagogik va xususiy-metodik yondashuv va tamoyillarni an’anaviy tarzda tayin etishdan boshlagan. Chunonchi, I.L.Bim, M.Ya.Demyanenko [92] va boshqa xorijlik metodist

olimlarning asarlari, o'zbek metodist olimlaridan R.Yo'ldoshev [27], [28], [29], X.Muxiddinova [44], F.Umarovalarning [196] tadqiqot ishlari, monografiyalari, metodik qo'llanmalari va ilmiy maqolalarini ko'rsatish mumkin. Ularda yuqoridagi kabi yo'l tutilgan. Biz ham ana shu an'anaga sodiq qolgan holda o'quvchilarning o'zbek xalqiga xos nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishda asqotadigan lingvodidaktik asoslarni tayin etib olamiz.

Muayyan yondashuv va tamoyillarni tanlash uchun ta'lim mazmunini ifoda etadigan qoidalarni, til hodisalarining tabiatini nazarda tutish kerak. Nutqiy muloqot madaniyatini o'rgatish yuzasidan tayyorlanadigan ta'limiy materiallarni uch guruhga ajratish mumkin:

- muloqot odobiga doir qoidalari (matnlar yoki o'qituvchining bayoni);
- dialogik shakldagi nutqni yuzaga keltirish uchun xizmat qiladigan gaplar (replikalar) mazmuni;
- qolip gaplar.

1. Muloqot odobiga doir tarbiyaviy matnlar o'quv matnlari qay tarzda o'qib o'rganilsa, ularga shu tarzda yondashiladi, ya'ni o'qish orqali tegishli ma'lumot olinadi (*o'qish orqali yondashuv* joriy etiladi). Bunday materiallarda yangi so'zlar, notanish so'z shakllari uchrassa, ular lug'at tarzida taqdim qilinadi.

2. Dialogik shaklda o'zaro so'zlashishda muloqotni yuzaga keltira oladigan replikalar (gaplar) o'zbek tili darslarida o'tiladigan grammatik materiallar asosida o'rganiladi, boshqacha aytganda, replikalar yangi grammatik materialga deyarli ega bo'lmaydi. Demak, ushbu holatda formal yondashuvga zaruriyat bo'lmaydi.

3. Qolip gaplar shablon tariqasida yaxlit o'zlashtiriladi, ularning mazmunini anglash, rus tilidagi tarjimasining ba'zan shaklan farqlangani tufayli interferensiya sodir bo'lmaydi. Lekin bu holatda ham yangi grammatik material bo'lmaydi.

Qolip gaplar so'z, so'z shakli va gapga teng lisoniy ta'limiy birliklar sanaladi. Ularning ma'no-mazmunini anglash, rus tilida ifodalanishini, o'zbek tilida qanday nutqiy vaziyatlarda nima munosabat bilan qo'llash lozimligini, talaffuz ohangini

(intonatsiyasini) bilib olishga qaratilgan amallar bajariladi. Shu bois nutqiy muloqot madaniyatini o'rgatish o'ziga xos milliy xususiyat bo'lgani uchun lingvovidaktik asoslar ham shunga monand tanlanishi darkor.

Dastlab mavjud lingvovidaktik asoslar sirasidan shu uchala ta'lism unsuriga dahldor umumiyl, so'ngra xususiy yondashuvlarni ajratib olish maqsadga muvofiqdir. Umumiy yondashuvlar quyidagilar: *kommunikativ yondashuv, faoliyatga asoslanganlik yondashuvi, o'qish orqali yondashuv, axborot texnologiyalariacosidagi yondashuv, jamoaga asoslangan yondashuv, induktiv-ongli yondashuv, funksional yondashuv, amaliy yondashuv, modulli yondashuv, deduktiv-ongli yondashuv va boshqalar.*

Qolip gaplar, shablon so'z-gaplar, iboralar semantikasi leksika, morfologiya va sintaksis lingvistikasi bilan matn lingvistikasining majmui (tilga **kommunikativ yondashuvning** asosi) sifatida amal qiladi, nutq va nutqiy faoliyatda dolzarplashadi.

Dars sharoitida ko'pincha ta'limiyl kommunikatsiya (Bugun havo qanday? – Bilib turib berilgan savol), tabiiy kommunikatsiya (bilmagan narsasini so'rash) mashqlari tashkil etiladi.

Nutqiy muloqot madaniyatini o'rgatishga **kommunikativ yondashuv** ta'lim jarayonini bevosita kommunikatsiya – axborot almashinuvi asosiga qurish degan ma'noni anglatadi. Til o'qitishda shunchaki savol-javob mashqlari ham o'tkaziladi. Bu mashqlar real fikr almashuvdan yiroq. Lekin o'quvchilar o'rganilayotgan tilda gap tuzishga doir bilim, ko'nikma va malakalarni egallay borganlari sayin savol-javobda ularning mustaqilligi ortib, suhbat hayotiy masalalar, real faktlar muhokamasiga yaqinlashadi, kommunikativlik kasb etadi.

Kommunikativlik shunchaki hayotiy masalalardan yiroq savol-javoblar emas, balki biror maqsad: biror narsani bilish, suhbatdoshiga biror nutqiy ta'sir ko'rsatish, unga biror yangilikni yetkazish, biror muammoni fikr almashuv orqali hal etish va boshqa shu kabilar bilan tavsiflanadi.

Faoliyatga asoslanganlik yondashuvi nutqiy muloqotni o'rgatishning tub mohiyatini ifodalaydi: Ma'lumki, nutqiy faoliyat asosan to'rt turli bo'ladi: so'zlash (gapis), o'qish, nutqni tinglash va yozuv (yozma nutq). Nutqiy muloqotni o'rgatishda faoliyatga asoslanganlik yondashuvi deganda so'zlash (gapis) faoliyatigina tushuniladi. To'g'ri, o'qish orqali ham, nutqni tinglash yo'li bilan ham kommunikatsiya sodir etiladi, lekin ular asosan dialogik shaklda o'tadigan nutqiy muloqotning yuz berish jihatlarini ifoda etmaydi. Nutqiy muloqot madaniyatini egallah jarayoni so'zlash (gapis) faoliyatiga asoslangan taqdirdagina kutilgan natijaga erishiladi. O'quvchilar bir-birlari bilan so'zlashmasdan, ya'ni gapis bilan bog'liq nutqiy faoliyatda ishtirok etmasdan o'zbek tilini amaliy maqsadlarda egallay olmaydilar.

Dialog orqali nutqiy faoliyat jarayonida har tomonlama: ham talaffuz, ham jonli muloqot, ham faol til hodisalari egallanadi. Ayniqsa, darak, so'roq, buyruq, his-hayajon gaplarning turli-tuman ohang jilolari, undalmali, kirtimali gaplar, atov gaplarning talaffuzi faqat jonli so'zlashuv jarayonidagina o'zlashtiriladi.

Nutqiy muloqot madaniyati birinchi navbatda o'zaro so'zlashish odobi bilan bog'lanadi. Shunday bo'lgach, o'zbek tilini o'qitishning bu jihatni ***ta'lim va tarbiya birligi tamoyiliga*** asoslanishni taqozo etadi. Sharqona so'zlashuv suhbatdoshlarning bir-biriga o'ziga xos tavoze ko'rsatishi, so'zlarni tanlab ishlatishida o'z ifodasini topadi.

Nutqiy muloqot madaniyati ustidagi ishlar istagan mavzudan, biror mavzudagi uyadosh so'zlardan, istagan grammatik shakldan boshlanavermaydi. Bu o'rinda o'quvchilarning o'zbek tilidan egallayotgan ***bilim saviyasini hisobga olish tamoyili*** asos qilib olinadi. Aniqroq aytganda, mavzuviy leksikaning o'rganilishiga, gap tuzishga doir BKMlarning grammatik vositalar asosida izchil rivojlanib borishiga qaraladi. Hali o'rganilmagan so'zlarni qamrab oluvchi mavzu muloqot mashqi uchun tanlansa, ta'lim jarayoni qiyinlashadi.

Mavzuviylik tamoyili nutqiy muloqot madaniyatini, muomala odobini rivojlantirishda, jumladan o'quvchilarning dialogik nutqini o'stirishda, bunda qolip

gaplarni rejalashtirishda muayyan rol o‘ynaydi. Muloqot bir yoki bir necha mavzu doirasida yuz berishi ma’lum haqiqat. Chunki suhbatdoshlar muloqot jarayonida almashinadigan fikrlar tez-tez o‘zgarib turishi, so‘zlashuvchilar bir mavzudan boshqa mavzuga ko‘chib turishi mumkin. Notanish mavzu suhbatning uzilib qolishiga sabab bo‘ladi. Bunday bo‘lmasligi uchun mavzu tanlashda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir:

- mavzuning yoritilish darajasi keng, ya’ni qamrovli bo‘lishi;
- mavzuga mavsumiy qaytib turish imkoniyatining mavjudligi;
- mavzuning kichik mavzularga tarmoqlanish miqdori;
- mavzuni bir necha sinf doirasida rivojlantirib, kengaytirib, chuqurlashtirib borish imkoniyatlarining bor-yo‘qligi;.
- bir sinf chegarasida mavzular doirasini cheksiz ravishda kengaytirmaslik.

Mavzuviylik tamoyillaridan yana biri va oxirgisi – mavzuning o‘quvchilarni sinfda muhokama qilish uchun mo‘ljallangan muammoli masalalarni hal etish sari yo‘naltirishga moyilligidir.

O‘quvchilarning dialogik shaklda o‘zaro muloqotlarini tashkil etishda quyidagi jihatlarni tamoyillar sifatida oldindan ko‘ra bilish va puxta rejalashtirish lozim:

- 1) ikki o‘quvchining o‘zaro muloqoti bir-ikki replika bilan tugab qolmasligi lozim;
- 2) o‘qituvchi ko‘proq gapirish imkonini beradigan nutqiy vaziyatlarga asoslanishi zarur;
- 3) mavzu doirasi kengayib bora oladigan bo‘lishi darkor;
- 4) mavzuni qamrovli qilib nomlash zarur;
- 5) dialogik shakldagi o‘zaro muloqotda o‘quvchilar duch keladigan leksik qiyinchiliklar iloji boricha kam bo‘lishi lozim;
- 6) mavzu nomlanishi muammoli masalaga ishora qilishi va o‘quvchilarni bahslashishga da’vat etishi kerak.

Shuni e'tirof etish kerakki, nutq fikrlash bilan chambarchas bog'liqdir. Fikrlash doirasi keng bo'lgan o'quvchilar mavzudan kutilgan mazmunni atroficha tasavvur eta oladi va yorita biladi.

Mavzuning nomlanishi muammoga ishora qilsa, nimalar haqida gapishterakligini birmuncha aniq ko'rsatib tursa, nutqiy mashqni bajarishda o'quvchida dadillik, o'ziga ishonch, mustaqillikka intilish hissi paydo bo'ladi. ***Tarbiyalovchi ta'lim tamoyili*** mavzularni tanlash ishining *asosidir*. *Axloqiy tarbiya, milliy ma'naviyat tarbiyasi, milliy istiqlol* mafkurasi g'oyalari ruhida tarbiyalash, huquqiy va iqtisodiy tarbiya tegishli mavzularning izchil rivojlantirilishi natijasida sayqal topadi. Muloqot mavzularini tanlash va sinflarga taqsimlab chiqishda o'quvchilarning o'zbek tilidan egallayotgan bilimlari, hosil qilayotgan ko'nikma va malakalariga – ***til tajribasiga tayanish tamoyili hamda o'qish mavzusi bilan muloqot mavzusi nisbati tamoyiliga*** rioya qilinadi

O'quvchilarning nutqiy muloqotini tashkil etib, uni boshqarayotgan o'qituvchi nutqiy vaziyatlar izchilligini ko'rsatib borish imkonini beradigan reja taqdim etishi lozim. Bunday reja o'quvchilarning ***turmush tajribasini hisobga olish tamoyiliga*** javob berishi darkor. Nutqiy vaziyatlar ham shu tamoyil asosida tanlanadi.

Rivojlantiruvchi ta'lim tamoyili kognitiv ta'limning eng muhim jihatini sanaladi. O'quvchi ertaga bugungidan mustaqilroq bo'lishi, uning bilimi bir joyda to'xtab qolmasdan boyib borishi, ko'nikmalari malakaga aylanishi, layoqat darjasini tobora ortishi ana shu tamoyilga asoslangan ta'lim xususiyati hisoblanadi.

Nutqiy vaziyatga asoslanganlik yondashuvi (tamoyili) har bir so'zlashuv tartibi ma'lum nutqiy vaziyatda ishlataladi, ushbu jarayonda ishlataladigan qolip gap tilga keladi, ya'ni mavzuga oid leksika, qolip gap, dialog namunasi biror mavzu yoki vaziyat doirasidagi muloqot uchun xizmat qiladi. Masalan: "Yaxshi o'tiribsizlarmi?" – qo'shni xonaga chiqib ketgan mezbon (uy egasi) qaytib mehmonlar o'tirgan xonaga kirganda, shu savol bilan murojaat qiladi: "Yur,

shanbalikka boramiz” mazmunidagi taklif vaziyatidagi dialog o‘quvchilar o‘rtasida biri ikkinchisini biror tadbirga chorlash vaziyatida yuz beradi va h.k.

O‘quvchilar o‘zga tildagi qolip gapni o‘rganar ekanlar, ushbu qolip gap bir tomondan, mavzu, ikkinchi tomondan nutqiy vaziyat bilan shartlanib, biror mazmundagi dialog namunasi orqali dolzarblashadi, shu yo‘l bilan nutqiy muloqotda ishtirok etish malakasi rivojlanadi. Lekin bu ish osonlik bilan samara bera qolmaydi. Buning ustiga, tahlillarning ko‘rsatishicha, “O‘zbek tili” darsliklarida qolip gaplarni vaqtি-vaqtি bilan mavzularga va nutqiy vaziyatlarga birlashtirishni ko‘zda tutuvchi mashqlar ko‘zda tutilmagan.

Biz I.P.Slesarevaning so‘zlarni qo‘llash aspektlari haqida aytgan fikrlarini [191; 20-b.] qolip gaplarga tatbiq etdik. Chunonchi, qolip gap nima haqidadir axborot beradi (denotativ aspekt), qandaydir mazmun yoki fikr anglatadi (signifikativ aspekt), qolip gaplar shunday gaplar ro‘yxatidan tanlanadi (paradigmatik aspekt) va qolip gaplar ko‘chirma yoki o‘zlashtirma gaplar tarkibida muallif gapidagi boshqa so‘zlar bilan bog‘lanadi (sintagmatik aspekt), u orqali so‘zlovchining nima to‘g‘rida gapirilayotgan bo‘lsa, shu narsaga muayyan munosabati ifodalanadi (pragmatik aspekt), unda so‘zlovchining muayyan ma’lumotlari (fonli aspekt) va predmet obrazi (empirik aspekt) aks etadi.

Qolip gaplarga nisbatan ba’zan *induktiv-ongli yondashuv* (lug‘at shaklidagi misollardan izohlarni anglashga qarab borish); *o‘qish orqali yondashuv; funksional yondashuv; amaliy yondashuv* (til hodisalari aniq bir vazifada o‘rganilib, shu zahoti nutqda ishlataladi) atamalarini qo‘llashadi. Ayrim metodist olimlar ushbu yondashuvlarning aksariyat qismini tamoyillar deb ataydilar. Bizningcha ham, shunday deb atagan ma’qul.

Keyingi davrda til o‘qitish metodikasida *modulli yondashuv* tez-tez tilga olinadigan bo‘ldi. Modulli yondashuvga ko‘ra kichik mavzular katta mavzular ichiga birlashadi, oxirgi mavzu birinchi mavzu bilan bog‘lanib, bir yirik mavzuga birlashib modulni tashkil qiladi. Bu modulli yondashuv deyiladi.

M.Ya.Demyanenko sanab o‘tgan xususiy-metodik tamoyillar – ta’limning nutqiy (kommunikativ, amaliy) yo‘nalganlik tamoyili, nutqiy faoliyat turlarini ayrim-ayrim hamda o‘zaro bog‘lanishda o‘rgatish tamoyili, o‘quvchilarning til tajribasiga tayanish tamoyili, og‘zaki asos tamoyili, til materialini vaziyatli-mavzuviy tashkil etish tamoyili, o‘quv jarayonini jadallashtirish tamoyili, [92; 102–107-b.] to‘lig‘icha og‘zaki nutq mavzularini tanlash va izchilligini belgilash uchun katta ahamiyatga ega. Mavzu mazmun ko‘lami bilan so‘zlashuv nutqi ehtiyojlariga javob berishi kerak. Og‘zaki nutq mavzuviy bo‘lgani holda kommunikativ, shuningdek, vaziyatli hamdir. Og‘zaki mashqlarning ustuvorligi tamoyili o‘zbek tili darslarida og‘zaki nutq o‘sirish mavzusi ustida olib boriladigan ishlarga mos tushadi. Til materialini vaziyatli-mavzuviy tashkil etish tamoyili esa mavzuviylikning asl mohiyatini ifoda etadi.

Ona tili xususiyatlarini hisobga olish tamoyili rus tilida fikrlovchi o‘quvchilarning o‘zbek tilida so‘z ishlatish tabiatini ifoda etadi. Qolip gap ona tilining ijobiy ta’siri (transpozitsiya) va salbiy ta’siri (interferensiya)ning ijobiy va salbiy ta’sirini hisobga olingan holda o‘rgatilishi kerak.

Induktiv-ongli yondashuv (misollardan qoidalarni anglashga qarab borish) – misoldan izohga qarab boriladi. Masalan: “Yaxshi qoling” desa, demak, kimdir qayoqqadir ketayotgan bo‘ladi va u o‘zini kuzatib qo‘yayotgan odamga shunday qolip gap aytib xayrlashadi.

Deduktiv - ongli usul (yondashuv) – nutqiy vaziyatdan izohga va izohdan qolip gapga qarab borish.

Nutqiy muloqot madaniyati ustidagi ishlarda *formal (grammatik) yondashuv* (*yoki tamoyil*) hisobga olinmaydi. *Sistemalilik tamoyili* tizimlilikni nazarda tutib, tizimli kurslar sifatida amal qiladi. Lekin muloqot odobini o‘rgatishda ham, qolip gaplar ustida ishlashda ham tizimli kurs asos qilib olinmaydi. Bu o‘rinda mavzuviylik asosiy mavqeda bo‘ladi.

Izchillik tamoyili dars samaradorligini oshirish bilan birga, qolip gaplarni o‘quvchilar nutqiga singdirish ishining to‘laqonli bo‘lishida muhim ahamiyatga

ega. Ravshanki, o‘zbek tili darslarida og‘zaki nutq o‘stirishning asosiy unsuri – o‘quvchilar nutqida yetarli miqdordagi qolip gaplar boyligini hosil qilishdir. Bu jarayonga izchilllikdan ko‘ra ko‘proq uzlusizlik, muntazamlik tamoyillari to‘g‘ri keladi.

Nutqda keng yoyilganlik, tipiklik, zarurlik tamoyillari qolip gaplarning nutqiy vaziyatlarda, turli mavzularda ishlatila olishi bilan belgilanadi. “Lug‘at minimumi”dagi R.Yo‘ldoshevning kirish maqolasida lug‘t tuzishda amal qilingan tamoyillar quyidagilar: a) *so‘z nutqda qo‘llanuvchan bo‘lishi kerak*; b) *so‘z amaliy jihatdan zarur bo‘lishi lozim*; v) *so‘z gap turlarida keng ishlatila olishi zarur*; g) *so‘z mumkin qadar boshqa so‘zlar bilan keng aloqaga kirisha olishi darkor*. Ushbu tamoyillarni qolip gaplarga nisbatan ham tatbiq etish o‘rinlidir.

Ayrim qolip gaplar tor doirada qo‘llansa, ayrimlarining ishlatilishi ko‘لامi kengdir. Bunda *qo‘llanish chastotasini hisobga olish tamoyili* ham nazarda tutilmog‘i lozim. Zero, ba’zi qolip gaplar nutqda tez-tez uchrab tursa, ba’zilari kamdan-kam qo‘llanadi.

Nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishda ***konsentrik tamoyilning*** ma’lum o‘rnii bor. Bugun amalda qo‘llanayotgan darsliklarda ba’zi nutqiy mavzular 2-sinfidan 9-sinfga qadar kengayib boradi va har bir sinfda takror o‘rganiladigan mavzu o‘z holicha kichik, asta kattalashib borayotgan konsentrlni ifoda etadi.

Funksional-semantik tamoyilga ko‘ra har bir qolip gap o‘ziga xos tipik muloqot replikalari bilan tavsiflanadi, so‘zlashuvdan ko‘zlanadigan maqsad va vazifalar grammatik modellar va nutqiy namunalar orqali pragmatik yondashuv, uzlusizlik va muntazamlik tamoyillari asosida loyihalanadi.

Uzviylik buyuk chex pedagogi Ya.A.Komenskiy kashf etgan bir qator tamoyillar ichida didaktikaning eng muhim xususiyatlarini ifoda etadi. Uzviylik – hozirgi ta’lim tizimidagi sifat ko‘rsatkichi. Uzviylik mifik tizimidagi bosqichlar, sinflar, mavzular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik munosabatlarini o‘rnatishda ko‘rinadi.

Yuqorida bayon qilingan asosiy yondashuv va tamoyillara ko‘ra metodika ilmining muhim masalalaridan biri bo‘lib kelgan nimani o‘rgatish degan masalani hal etishga o‘tildi. Chunki nutq madaniyatini o‘rgatish ishlarini tadqiq qilish uchun avvalo uning lingvodidaktik asoslari belgilab olimmog‘i darkor. Bu masala bir qator xorij metodist olimlarining (prof. S.V.Yurtayev, S.I.Lvov va b.), o‘zbek metodist olimlaridan R.Yo‘ldoshev, H.Muxitdinova, R.T.Tolipovalarning metodik ishlarida ma’lum darajada yoritilgan.

O‘zbekistonda davlat tilini bilish shu yerda yashayotgan rusiyzabon o‘quvchilarning shaxs sifatida va kasb egasi sifatidagi hayotining muhim bir qismiga aylangan. Ularning o‘zbek tilida fikr almasha olishlari uchun nutqiy malakalarni nutqiy kompetensiya darajasiga yetkazib shakllantirishga erishish zarur. Buning uchun esa har bir ta’lim bosqichida egallanadigan BKMLar aniq bo‘lmog‘i darkor. Malakaning hosil bo‘lishi uzoq mashq qilishni talab etadi. Shunday fikr borki, agar leksik va grammatik material ko‘p, ish hajmi katta bo‘lsa, bir-ikki darsda BKMni rivojlantirish qiyin kechadi [167; 48–49-b.].

E.Ya.Grigroryevaning fikricha, fransuz tilini o‘rgatishning o‘rta va yuqori bosqichlarida o‘quvchilarning fikr bayon qilishi predmetli-ma’noviylik va grammatik shakllanganlik bilan tavsiflanadi [174; 34-b.]. Rusiyzabon o‘quvchilar ham o‘zbek tilidan ana shunday nutq sohibi bo‘lishga intiladilar. Bunga erisha olmaslik esa yoshlarni shu tilda gapirishdan to‘xtatib turadi. Hamma gap ta’lim metodikasida.

O‘quvchilar muloqot jarayonida aksar holatlarda quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydilar va o‘rganish harakatida bo‘ladilar:

- axborot olishni;
- fikr almashishni, mushohada yuritishni;
- guruhda suhbatlashishni;
- tanishuv, uchrashganda va h.k.larda mos ravishda javob berishni;
- bahslashishni;
- o‘zgalar suhbatini gapirib berishni.

O‘zbek tilini o‘qitishda yoshlar muloqotining samarador bo‘lishi uchun mustaqil ravishda gap tuza bilishlari, maktab ta’limi imkon beradigan hajmda (miqdorda) qolip gaplarni yod olib o‘zlashtirishlari, muomala odobi qoidalariga amal qilishlari lozim. Bu ishlar so‘zlashuv sohalari miqyosida, keng tarqalgan so‘zlashuv mavzulari chegarasida muloqotga kirish uchun imkon bermog‘i zarur. Zero, so‘zlashuv mavzusi fikr almashish predmeti bo‘lib maydonga chiqadi.

S.V.Yurtayevning fikricha, til ta’limining mazmunida quyidagi komponentlar ishtirot etadi: bilim, faoliyat, ijtimoiy, madaniyatshunoslik [200; 21-b.]. Tabiiyki, tovush va harflar, so‘zlar, so‘z birikmalari, grammatik shakllar, qolip gaplar bilimlarini (lingvodidaktik asoslarni) tashkil etadi. Muallif to‘g‘ri talaffuz, nutqiy etiket, matnni bilish ular haqidagi tasavvurning mavjud bo‘lishi orqali yuzaga keladi, deb hisoblaydi [200; 23-b.].

Har bir savol replikasi va unga qaytariladigan javob replikasini alohida mashg‘ulotlarda o‘rganish mumkin, lekin onglilik va mustaqillikni ta’minlovchi BKMni, ya’ni qadam-baqadam erishiladigan darjalarning hammasini bir-ikki darsda o‘zlashtirish qiyin.

Nutqiy muloqot turli ta’lim bosqichlarida farqli lingvodidatik asoslarda kechadi. S.I.Lvovaning ma’ruzachi nutqiga nisbatan aytgan fikrlarini [79; 13-b.] dialogik nutqqa ko‘chiradigan bo‘lsak, teng saviyadagi suhbatdoshlar darslarda o‘rganilayotgan til hodisalari hajmida gapirsalar, katta yoshdagilar bilan so‘zlashganda farqli til hodisalaridan foydalanishga to‘g‘ri keladi. Bunda farqli yondashish qo‘srimcha lisoniy BKMLarga ega bo‘lishni taqozo etadi, ushbu til hodisalaridan foydalanib so‘zlashish yuzasidan tajriba orttirishni talab qiladi.

O‘zaro so‘zlashayotganlar, odatda, biror masala atrofida fikr almashadilar. Bir-biriga savol berib, javob qaytarayotgan o‘quvchilar mavzudan chetga chiqmaslikka harakat qilishlari, shuni yodda tutishlari kerakki, bu narsa ikki tomonning bir-birini anglashida, shunga tayyorgarlik ko‘rishida muhim rol o‘ynaydi. S.I.Lvovaning ta’kidlashicha, “Suhbatdoshni qiziqtiradigan narsalar haqida savol berish, javobda shunga loyiq faktlar keltirish kerak. O‘z

suhbatdoshining qiziqishini nazarda tutish, unga e’tiborli bo‘lish, samimiylik bilan muomala qilish, ichki madaniyatini namoyon etish lozim” [104; 13-b.]. “E’tiborlilikni so‘z bilan bildirib turishga doir (“Yaxshi”, “Zo‘r”, “Qoyil!”) etiketlar … turli xalqlarda farqlanadi. Muloqot chog‘ida buni qandaydir yo‘l bilan … hisobga olishni o‘rgatish kerak” [104; 12-b.]. Suhbatdoshiga e’tiborlilikni ifodalovchi birliklarni gapirib turish ham muomala odobini egallayotganlik, ya’ni madaniyatilik belgisi sanalishi tabiiy. Muloqotning bu kabi tashkiliy omillari o‘ziga xos vositalar, so‘z shakllari, qolip gaplar asosida amalga oshiriladi (*Sizdan minnatdorman. Minnatdorchilik kerak emas*).

Fikr almashuv jarayoniga muayyan mantiqiy bog‘lanishda bo‘lmay, aytilayotgan gaplarga befarq kishi bilan suhbat davomli bo‘lmasligi aniq. Binobarin, u o‘zi kutgan yangi ma’lumotga ham ega bo‘la olmaydi. Tashkiliy omillarning bir qismi suhbatdoshlarni axborot almashinuviga da’vat etmasa, boshqa bir qismi shunga yaqinlashadi. So‘zlovchining o‘z suhbatdoshiga bo‘lgan e’tibori qanday murojaat qilganida, uning diqqatini tortishi, salomlashish, tanishish, xayrlashish, kechirim so‘rash, minnatdorchilik bildirish, tabriklash, taklif, iltimos qilish, ma’qullah, norozilik, maslahat berish, kompliment tashlash (gap otish) kabi replikalarida namoyon bo‘ladi. Qiyoqlang: ***Avf eting, valine’mat! Befarosat iningizni avf eting. Ofarin!*** (Odil Yoqubov). Bunday hollarda so‘zlovchining ovoz ohangi (toni) o‘ziga xos bo‘lib, u muayyan vaziyatdan kelib chiqqan holda ***rasmiy, norasmiy, betaraf (neytral), familyar, dabbabali*** va boshqa shakllarda bo‘lishi mumkin. Yana qiyoqlang: ***Mayli, ular bilan o‘zimiz gaplashib olamiz, – dedi Kartashov kulib*** (Saida Zunnunova).

Replikalardan ba’zilari ***odatdagi doimiy*** (masalan: ***Iltimos. Bir savob ish qilgin. Rahmat***), ba’zilari esa ***doimiy bo‘lmagan individual*** (masalan: ***Qani. Qani-qani. Xo‘s-xo‘s. Chorshanbagacha***) hisoblanadi. Mazkur nutqiy vositalarning emotsiyal bo‘yog‘i o‘quvchilarga ona tili orqali yaxshi tanish.

Tilshunos olima S.M.Xoldorovannng “Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке”

mavzusidagi nomzodlik ishida [161; 5-b] dialogik replikalarning sintaktik xususiyatlari yoritilgan, struktur-semantik jihatlari replikalar juftligida ochib berilgan. Muallif rag‘bat-replika, javob (reaksiya) replika, takrorlar masalasiga alohida e’tibor qaratgan [161; 8–9-b.]. Uning fikricha, takrorlar replikalarni birlashtiradi:

- *Suvnimi? Suvni kanaldan olib kelamiz* (A.Qahhor).
- *Kimga yozaman?*
- *Kimga? ...*

Takroriy replikalar dialogik birlik sirasiga kiritilmaydi. Bunday replikalar tinglovchining so‘zlovchi fikriga munosabatini ifodalaydi. Masalan:

- *U darsga kech qolibdi.*
- *U darsga kech qolibdimi?*

Ushbu ikki replika birinchisining ikkinchisida shakliy o‘zgargan holatini ifoda etadi, lekin u yangi sintaktik birlik emas. Ba’zan bunday takrorlar suhbatdoshi aytgan fikrni tasdiqlash, ba’zida esa unga aniqlik kiritish yoki qo‘srimcha qilish mazmunida bo‘ladi, ya’ni suhbatdoshining replikasi aynan emas, qisman o‘zgartirilgan holda takrorlanadi.

A.Xazratqulovning savol va javoblar shaklidagi replikalarning sintaktik qurilishi yoritilgan nomzodlik dissertatsiyasida to‘liqsiz gaplar haqida gapirib, bunday xulosa qiladi: “Dialogik nutqda to‘liqsiz gapning bitta shakli bor: kontekstual to‘liqsiz gap” [160; 8-b.].

Metodist olima R.O.Nabiyevaning e’tiborini tortgan narsa shu bo‘ldiki, dialog-bahsning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri – ba’zan suhbatdoshlardan birining nimanidir tushuntirib berishi yoki suhbatdoshi bilan nima haqdadir tortishishi tarzida kechganda, u ishlataidan replika ko‘pincha monologik nutq shaklini ifoda etadi, ya’ni aksariyat holatlarda biri ikkinchisining gapini ilib olib, o‘z fikrlarini bildirishga o‘tib ketmaydi [154; 27-b.]. Bunda dialogik replika bir gapdan emas, bir necha gapdan tuziladi, lekin to‘lig‘icha monologik nutqqa aylana olmaydi.

Dialogik nutq ko‘pincha shunday izchilllikda tuziladiki, undagi replikalardan biri tayanch, ya’ni suhbatni davom ettirishga yo‘naltirilgan xarakterda bo‘lib, ikkinchisi unga javob reaksiyasini bildiradi.

Maktab tizimidagi har bir o‘quv fanining tarkibi, mazmuni, tamoyillari, tashkil qilish shakllari yangilanmoqda, bunda amaliyot bilan aloqalari hisobga olinmoqda.

Hozirgi ta’lim jarayonida ilg‘or pedagogik texnologiyalar, loyihamalar, dasturlar, ishlanmalar, slayd va multimedya asosida turli ish usullari, metodlari, vositalaridan foydalangan holda darslar samarasini oshirishga katta e’tibor beriladi. Ta’lim beruvchilar dars berish jarayonining ba’zi lahzalarini ana shu zaruriy sifat ko‘rsatkichini ta’minalashga ajratgan holda mahorat bilan ish olib borishlari kerak.

Xullas, muloqot kommunikativ jarayonga nisbatan boyroq. U o‘quvchilarni axborot almashuv jarayoni bilangina emas, balki amaliy harakatlar asosida o‘zaro bir-birini tushunish, tarbiyalash elementlari bilan bog‘liq holda olib boriladi.

Ta’limning yangilanayotgan modellari yaratilayotgan bugungi tizimida o‘qituvchi uchun ta’lim oluvchi egallaydigan bilim, malaka va ko‘nikmalarning ahamiyatini aniq anglab yetgan holda faoliyat yuritish muhim bosqich sanaladi. Bo‘lajak mutaxassislarimizning yuqori madaniyatli, shijoatkor, yuksak salohiyatli bo‘lishlarini ta’minalash uchun darslarning nazariy va amaliy jihatlarining uyg‘unligini oshirish ta’lim tizimi oldida turgan davr talabidir. Shu maqsadda ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarning o‘zbek tili darsliklarini tahlil qilar ekanmiz, ularda berilayotgan qolip gaplar (ko‘p miqdorda) aksariyat topshiriqlarning asosini qamrab olganligi quvonarli hol, lekin ularning tahlili esa bu imkoniyatlarning ko‘pidan foydalanilmay qolayotganini ko‘rsatdi. O‘zbek tilini o‘qitish jarayonini, dars bosqichida har bir ish turini maqsadga muvofiq tashkil etish uchun ana shu maqsad o‘quvchiga ma’lum bo‘lishi, ana shu maqsadga erishish sari aniq mo‘ljal bilan ish olib borish kerak. Innovatsion pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar shuni taqazo qiladi. Maqsadlar juda ko‘p: asosiy maqsadlar, biror til hodisasini biror nutqiy faoliyat turi bilan bog‘lagan maqsadlar,

kichik ta’limiy birlik, biror maqsaddan kuzatiladigan kichik bir maqsad kabi ko‘plab maqsadlar maydonga keladi.

O‘zbek tili darslarida savolga javob berish talab etiladigan mashqlar ko‘p bajariladi, chunki darsliklarda bunday mashqlar bisyor. Lekin o‘qituvchi o‘quvchining savollariga javob berishni talab etadigan bo‘lsa matnni o‘zlashtirish maqsadini ko‘zda tutsa, o‘qituvchining savollariga qanday javob qaytarganligini, matnning o‘zlashtirilganlik darajasini nazorat qilishdan boshqa talab bo‘lmaydi. Agar savolga javob mashqidan o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘stirish maqsadi bo‘lsa, nimaga erishish mumkinligi aniq bo‘lmasa, ana shu erishiladigan narsa kichik maqsadga aylanmog‘i darkor.

Umuman, o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish ham kichik-kichik maqsadlarga mos bilim, malaka va ko‘nikmalar ko‘rinishidagi parametrlar sifatida oldindan belgilab chiqilishi kerak. Masalan, dialogdagi replikalar mazmuni ham alohida birliklarni tashkil etadi. Nutqiy muloqot faqat savol-javoblardangina iborat emas, albatta: suhbatdoshni eshitish, javobdan so‘ng aks savol berish, savolni rad etish, suhbatdoshning savoliga aks savol bilan murojaat etish, uni biror ish-harakatga undash, taklif qilish kabi turli shakllarda va mazmunda o‘tadi. Bunda turfa leksik va grammatik vositalardan, qolip gaplardan foydalaniladi. Shuning uchun nutqiy muloqotni (dialogik nutqni) o‘zlashtirish masalasiga keng yondashish talab etiladi.

Biz nutqiy muloqot madaniyatiga doir bilim, ko‘nikma va malakalarni belgilab berar ekanmiz, o‘qituvchi oldida turgan tor maqsadlar sirasini ham havola qilgan bo‘lamiz. Ushbu bilim, ko‘nikma va malakalardan xabar topgan o‘qituvchilar “O‘zbek tili” darsliklarining dialogik nutq o‘stirish uchun beradigan imkoniyatlariga tanqidiy yondashishlari mumkin.

Nutqiy muloqotga kirishish, nutq madaniyatiga rioya etish uchun zarur deb tavsiya etilayotgan muayyan bilim, ko‘nikma va malakalar nutqiy muloqotni o‘rgatishga doir ish usullarini, mashq turlarini, ularning miqdori va

takrorlanuvchanligini bashorat qilish, belgilash, ta’lim jarayonini tashhislab borish imkonini beradi.

Nutqiy muloqot madaniyatiga doir bilim, ko‘nikma va malakalar¹:

Bilimlar:

- muloqot odobiga doir qoidalar, bilim;
- dialogik shakldagi nutqda ishtirok etish tartibi;
- mustaqil ravishda gap tuzib aytish qoidalari;
- qolip gaplar mundarijasi;
- u yoki bu qolip gapni qachon va qaysi vaziyatlarda ishlatish kerakligi haqidagi izohlar;
- u yoki bu qolip gapning rus tilida qanday berilishini bilish;
- o‘zbek tiligagina xos qolip gaplarni bilish;
- qaysi ruscha qolip gaplarning o‘zbek tilida muqobili yo‘qligini bilish;
- o‘zaro so‘zlashuv mavzularini bilish;
- so‘zlashuvni boshlash uchun suhbatdoshini qiziqtiradigan mavzuni savollar yordamida aniqlash kerakligini bilish;
- savol yoki javob, undash, aniqlash, taklif kabi mazmunda kommunikativ muddaoni ohang yordamida ifodalash lozimligini bilish;
- suhbatning jonli chiqishini ta’minlash yo‘llarini bilish (suhbatdosha qarab savol berish yoki javob qaytarish, suhbatdoshining ismini aytib murojaat etish, u yoqtiradigan va yoqtirmaydigan gaplarni hisobga olish va sh.k.);
- suhbatdoshining savoli yoki javobini tushunmaganda qaytarishni iltimos qilish mumkinligi;
- replika turlarini (undash, taklif, xabar va b.) hosil qilishda ishlatiladigan grammatik shakllarni bilish;
- nutqiy muloqot madaniyatiga oid bilimlar (qoidalari) nutqiy muloqot madaniyati va kommunikativ maqsad nuqtai nazaridan kelib chiqib replikalarni talaffuz qilish qoidalari bilish;

¹ Dialogga doir BMKларни ishlab chqishda “Практикум...”дан ham foydalanildi.

- to‘plangan qolip gaplar;
- o‘zbekcha qolip gaplarning rus tilida ifodalanishi usullarini (so‘zma-so‘z tarjima qilish, analogini topish, muqobilli qolip gaplarni, leksik va grammatik ifodalanish shaklidagi moslik va farqlarni), o‘zbek tiligagina xos qolip gaplarni); rus tilidagi qaysi qolip gaplarning muqobili ekanligi;
- u yoki bu qolip gaplardan qachon va qaysi vaziyatlarda foydalanish kerakligi haqidagi izohlar (tushuntirishlar);
- qaysi savollar doirasi yordamida suhbatdoshni muloqotga tortish mumkinligi.

Ko‘nikmalar:

- dialog namunasida aks etgan muloqot odobiga rioya qilgan holda o‘zaro so‘zlasha olish;
- dialogik shakldagi nutqda namunada talab etilgan tartibda qatnasha bilish;
- berilgan gap namunasi asosida tuzilishi jihatidan o‘xhash gaplar tuzib ayta olish;
- qolip gaplarni yoddan ayta olish;
- berilgan izohlarga tayangan holda u yoki bu qolip gapni so‘ralgan vaziyatda ishlata bilish;
- u yoki bu qolip gapning o‘zbek tilidan rus tiliga va, aksincha, rus tilidan o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z, analogiyasi yoki muqobili bilan (farqli) tarjima qila olish;
- o‘tilgan so‘zlashuv mavzularining har birida o‘zlashtirilgan namunalar asosida muloqot olib bora olish;
- so‘zlashuvni boshlash uchun suhbatdoshini qiziqtiradigan mavzuni savollar yordamida aniqlay bilish;
- o‘rganilgan til hodisalari doirasida savol yoki javobda kommunikativ muddaoni ohang yordamida ifodalay olish;
- suhbatning jonli chiqishini ta’minlash usullaridan foydalana bilish;

- suhbatdoshining savoli yoki javobini tushunmaganda qaytarishni iltimos qila olish;
- suhbatdoshi aytgan replikani mazmun va ohangiga ko‘ra tushunish, anglash va baholash;
- dialogik shakldagi nutqda har xil mazmundagi replika turlaridan foydalana bilish;
- nutqiy vaziyatdan kelib chiqib tegishli dialogik replikani aytish;
- suhbatdoshining imo-ishoralariga qarab uning kayfiyatini, emotsional holatini aniqlay olish;
- suhbatdoshining so‘zlarini bo‘lmasdan oxirigacha tinglay olish;
- suhbatdoshining aytganlariga qo‘srimcha qila olish, uning gaplarini tuzata bilish;
- hayajonlanib turgan suhbatdoshni tinchlantira olish;
- suhbatni yakunlash, xulosalashning so‘zli shakllaridan foydalana bilish.

Malakalar:

- o‘tilgan so‘zlashuv mavzulari doirasida muloqot odobiga rioya qilgan, bir-birini tushungan, bir-biriga o‘z hurmatini namoyon qilgan holda tartib bilan o‘zaro so‘zlashish;
- nutqiy vaziyatdan kelib chiqib dialog olib borish;
- o‘zini suhbatga chog‘lay olish;
- tuzilishi o‘rganilgan gap qurilmalari doirasida to‘la mustaqil ravishda gap tuzib aytgan holda nutqiy muloqotda erkin ishtirok etish;
- dialog shakldagi nutqda qolip gaplar boyligidan o‘rinli foydalanish;
- suhbatdoshni turli savollar berib suhbatga torta olish;
- savol yoki javobda kommunikativ muddaoni ohang yordamida ifodalash;
- suhbatning jonli chiqishini ta’minlash: savol yoki javobni cho‘zib yubormaslik, murojaat so‘zlaridan foydalanish;
- dialogik shakldagi nutqda har xil mazmundagi replika turlaridan foydalana bilish;

- o‘z nuqtai nazarini himoya qilish yoki nutqiy vaziyatdan kelib chiqib unga e’tiroz bildira olish;
- dialogda savolga javob beruvchigina emas, balki savol beruvchi bo‘la olish;
- suhbatni bo‘lmaslik, shoshilinch xulosa chiqarmaslik, baho berishdan saqlanish;
- suhbatdoshining so‘zlarini tushunayotganligini ifodalab turish;
- dialogni to‘xtab qolgan joyidan davom ettira bilish;
- dialogni yozma ravishda tuzganda tinish belgilarini o‘rinli ishlatalish;
- suhbatdoshini unutmaslik, unga diqqatini qaratish;
- suhbatdoshiga munosabat ifodalab borish, o‘rinli maslahatlar berish.

Metodist olima F.Aminovaning aniqlashicha, o‘quvchilar muloqot ko‘nikmalariga ega bo‘lish natijasida quyidagi malakalarni egallaydilar:

1. Muloqot natijasida o‘quvchilar o‘zlarining bir qator moddiy, ma’naviy, emotsiyal ehtiyojlarini qondira oladilar.
2. O‘z fikrlarini avval alohida so‘zlar, so‘z birikmali yordamida, so‘ngra grammatik to‘g‘ri tuzilgan gaplar yordamida bayon qila olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.
3. Turli tovush va so‘zlarni aniq talaffuz qilib, fikr bayoni uchun zarur bo‘lgan so‘zni tanlay oladilar.
4. Suhbatni boshlash, madaniy davom ettirish, o‘zgalarga o‘z fikrlarini mantiqiy izchillikda yo‘llash odobini egallaydilar.
5. Muloqot davomida suhbatdoshining suhbatga munosabatini kuzatish, hissiyotlarini anglash, fikrlariga e’tibor berishni o‘rganadilar.
6. Suhbatdoshini tinglash, tushunish, javob qaytarish hamda suhbat jarayonida odob saqlash ko‘nikmasiga ega bo‘ladilar [167; 15-b.].

O‘zbek tilida nutqiy muloqot madaniyatini egallahda muomala madaniyatiga doir **bilimlar** muhim rol o‘ynaydi. Bunday bilimlar o‘zbek tili darsliklarining ayrim matnlarida (“Sharqona odob”, “Mehmono‘stlik”, “Sovg‘a berish odobi”, “Bobom xotiralari”, “Yaxshi so‘z – yaxshi husn”, “Siz ham, sen ham bir og‘izdan

chiqadi") aks etgan. Ushbu matnlardan o'git va maslahatlardan qoidalar sifatida foydalanish mumkin. Ularda qolip gaplarga doir ayrim bilimlar ham o'z ifodasini topgan. Chunonchi, 6-sinf darsligidagi "Sharqona odob", "Bobom xotiralari", "Sovg'a berish odobi", "Mehmon kutish" matnlarida kishi biror narsani tushunmay tursa, odob va muloyimlik bilan qayta so'rashi, "Mehmon kutish" matnida mehmon kutish odobi, mehmonni kutib olish va unga ko'rsatiladigan hurmat va muomala odobi ifodalangan, "Sovg'a berish" matnida sovg'a berish va bu jarayondagi muomala odobi haqida, shirin so'z bo'lish, sizlash haqida maslahatlar keltirilgan. Masalan: "Bobom xotiralari" matnida quyidagi gaplar aytildi: gapni o'ylab gapir..., lekin o'zbek tilidagi muloqot odobi yoki o'zbek xalqi muloqot odobiga doir qadriyatlarga juda boy, darsliklarda bu boylikdan juda kam darajada foydalanylган, ayniqsa, 6-sinfdan boshqa darsliklarda bunday ma'lumotlarning yo'qligi, o'quvchilarning sharqona nutqiy muloqot madaniyatini egallashiga yetarli imkon bermaydi.

Qolip gaplarning juda oz qismigagina qaysi nutqiy vaziyatda ishlatalishiga doir izoh berilgan. Bunday izohlar 10 ga yaqin. O'quvchilar qolip gaplarning ko'p qismi haqida izohlar ko'rinishidagi bilimlardan bahramand bo'lmashlik tufayli ayrim qolip gaplarni o'rinsiz ishlatsidan iborat xatolarga yo'l qo'yadilar.

Nutqiy muloqot madaniyatiga doir bilimlar yuzasidan tegishli **ko'nikmalar** hosil qilishga qaratilgan mashqlar bajariladi. Ko'nikma dastlab replikalarni o'zbek tilida ohang jihatdan to'g'ri aytish va sharqona odobga oid tavozelarni namoyon etish tarzida namoyon bo'ladi. Darsliklarda savol-javob namunalarini, dialogik matnlarni, qolip gaplarni o'qishga doir mashq va topshiriqlar yetarli bo'lishi kerak. Bir qator darsliklarda ularni ifodali o'qish, dialogda bo'lgani kabi replikalarni bir-biriga qarata zarur ohang bilan aytish talab etiladigan mashqlar ko'p emas.

Ko'nikma turlaridan yana biri dialog namunasini ijro etish sanalib, bunday mashqlar o'quvchilarни ohangiga e'tibor bergen holda savol berib, javob qaytarishga odatlantiradi.

Umuman, “O‘zbek tili” darsliklarida o‘quvchilarning nutqiy muloqotga doir dastlabki ko‘nikmalarini hosil qilish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi mashq turlari bir tizimni ifoda etishi kerak.

O‘quvchi komil inson sifatida o‘z ma’naviy bilimi va saviyasi yetuk bo‘lishini istar ekan, o‘z nutqi, muomalasi va kelajakdagi mutaxassisliklarini o‘ylar ekan, nutqiy madaniyatni egallahsga bo‘lgan ishtiyoy uni yangi, boy, sermazmun ma’naviy dunyoga oshno etadi.

Xullas, o‘qituvchiga o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish mazmuni bilim, malaka va ko‘nikmalar ko‘rinishidagi parametrlar (kichik maqsadlar) sifatida ma’lum bo‘lsa, u o‘zbek tili darsliklarida dialogik nutq o‘sirish uchun berilgan materiallarga tanqidiy yondasha oladi, ushbu materiallarni bir tizimga solish harakatida bo‘ladi, mashqlar o‘rtasida oqilona nisbatni yuzaga keltirib, ularni BKMLar nuqtai nazaridan to‘ldirib, oz bo‘lsa, ko‘paytiradi, yetishmaydiganlarini qo‘shib, aniq maqsad bilan ongli ravishda ish olib bora oladi.

O‘quvchilar muloqotga kirishish yoki muloqot matni yaratish natijasida:

1. O‘z shaxsiy fikrini bayon qilish ehtiyojlarini qondirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.
2. Ularda talab qilish va rad etish, bayon qilinadigan fikrlarni loyihalash, izchil tizimga solish ko‘nikmalari rivojlanadi.
3. Suhbatdoshining fikrlariga e’tiroz bildirish yoki bu fikrlarni qabul qilish ko‘nikmalarini egallab boradilar.
4. Madaniy salomlashish, dillaridagi gaplarini, o‘y-fikrlarini izhor qilish, xayrlashish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.
5. O‘z suhbatdoshlari, maktub yo‘llayotgan ob’yektlari bilan axborot almashinuvini o‘rganib boradilar.
6. Suhbatdoshlariga hamdard bo‘lish, ularga yordam berish hissi paydo bo‘ladi [167; 17-b.].

Muloqot ko‘nikmasini izchil egallagan o‘quvchilar ayni paytda quyidagilarga ham ega bo‘ladilar:

- bayon qilayotgan fikrlariga o‘zgalarni ham ishontira olish;
- suhbatdoshlarini o‘zlariga jalb etish;
- har bir fikrni o‘z o‘rnida bayon qilish;
- nutq va muloqot odobi;
- o‘zлari bayon qilgan fikrdan qoniqish hosil qilish, notiqlik san’ati elementlari kabilar [167; 17–18-b.].

“O‘zbek tili” darslarida yoshlarda matnni o‘zlashtirish asnosida savolga javob berish malakasini hosil qilish maqsad sifatida belgilansa, matn mazmuni qay darajada tushunilganligini tekshirish asosiy mavqeda bo‘ladi. Agar savolga javob mashqidan o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘stirish maqsadi qilib qo‘yilsa, nimaga erishish mumkinligini bilgan holda ish olib boriladi.

Umuman, o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish ham bilim, malaka va ko‘nikmalar ko‘rinishidagi parametrlar (kichik maqsadlar) sifatida o‘qituvchiga ma’lum bo‘lishi kerak. Nutqiy muloqot faqat savol-javoblardangina iborat emas, albatta: suhbatdoshni xushmuomala bo‘lishga yo‘naltirish, javobdan so‘ng o‘zini qiziqtirgan savolni berish, muloyimlik bilan savolni rad etish, suhbatdoshning fikrlarini diqqat bilan eshitish, savoliga muhim savol bilan murojaat etish, dialogda kattalardan oldin suhbatni boshlamaslik kabilar ta’limiy birliklarga aylanishi lozim.

II BOB YUZASIDAN XULOSALAR

Rusiyabon o‘quvchilarda nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirishning lingvometodik asoslarini ishlab chiqish yuzasidan olib borilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi:

1. Xorij metodist olimlari, o‘zbek tilshunoslari ma’lumotlari, badiiy asarlarni o‘rganish natijalari asosida to‘plangan qolip gaplar diqqatni jalg etish, salomlashish, tanishish, hol-ahvol so‘rash, xayrlashish, istak bidirish, minnatdorlik bildirish, quvonch, kechirim so‘rash, shoshirish, iltimos qilish, ruxsat, taklif qilish kabi 40 tacha guruh ajratildi.

2. O‘zbek tilidagi qolip gaplar, nutqiy muloqot madaniyatini bildiruvchi so‘z va iboralar rus tilida asosan besh xil ifodalanadi: 1) ikkala tildagi ushbu til hodisalari leksik va grammatik jihatdan to‘liq mos kelib, so‘zma-so‘z tarjimaga imkon beradi; 2) o‘zbek va rus tillaridagi qolip gaplar leksik jihatdan qisman mos kelmaydi; 3) o‘zbek va rus tilidagi qolip gaplar bir-biriga leksik jihatdan mos kelgan holda, ba’zan grammatik jihatdan farqlanadi; 4) o‘zbek tilidagi qolip gaplar rus tilida leksik va grammatik jihatdan butunlay mos kelmaydigan analogiyasi bilan beriladi; 5) qolip gapdagisi so‘zning rus tilida asl ekvivalenti bo‘lmaydi.

3. Muomala odobiga doir ma’lumotlar sirasida suhbatdoshlarning bir-biri bilan o‘zaro hurmat, teng ko‘rish, bir-birini kamsitmaslikka yo‘g‘rilgan samimiyy ohangda muloqotda bo‘lishlarini o‘rgatish, shu niyatda ohangga doir talablar ta’limiy birlik sifatida alohida o‘rin tutadi.

4. To‘plangan qolip gaplar, o‘zbek tilidagi qolip gaplar, shablon so‘z va iboralarning rus tilida ifodalanishi nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir bilim, ko‘nikma va malakalar uchun lingvodidaktik asos vazifasini bajardi.

5. Rusiyabon o‘quvchilarga o‘zbekcha dialogik nutqni, nutqiy muloqot odobini o‘rgatishda amal qilinishi lozim bo‘lgan asosiy yondashuv va tamoyillar sirasida kommunikativ, kompetensiyaviy, faoliyatga asoslanganlik kabi yondashuvlar, ta’lim va tarbiya birligi kabi tamoyillar muhim o‘rin tutadi.

III BOB.

O'ZBEK TILI DARSLARIDA RUSIYZABON O'QUVCHILARGA NUTQIY MULOQOT MADANIYATINI O'RGATISH METODIKASI

3.1-§. O'zbek tili darslarida o'quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o'rgatish shart-sharoitlari, vositalari, metod va usullari

Rusiyabon o'quvchilarning dialogik nutqini o'stirish metod va usullari G.V.Rogova, I.N.Vereshchagina va boshqa xorij metodist olimlarining, shuningdek, o'zbek metodist olimlaridan R.Yo'ldoshev, X.Muxitdinova, S.Adilova, N.Z.Umarova, G.N.Qurbanova, G.Z.Muhammadjonovalarning tadqiqot ishlari, monografiya va metodik qo'llanmalari, ilmiy maqolalarida ma'lum darajada ishlab chiqilgan. R.Yo'ldoshevning 2015-yili nashr qilingan metodik qo'llanmasida 3–6-sinflar misolida bir necha xil dialogik matn namunasi tanlanib, shu namunalar asosida mazmunan o'xshash nutqiy vaziyatlar orqali (masalan, o'quv qurollari sotib olish, mevalar xarid qilish, qovun yoki tarvuz tanlash va hokazo) asta leksik va grammatik jihatdan murakkablashib boradigan so'zlashuvlarni yuzaga keltirish, bunda o'quvchilarning mustaqilligini oshira borish yo'riqlari bayon qilingan. Ushbu yo'riqlar nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish sari yo'naltirilmagan bo'lsa-da, dialogik matn namunalaridan foydalanish andazasi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda muomala odobi qoidalarini o'rgatish, qolip gaplar ustida ishslash mumkin bo'lgan quyidagi ikki yo'nalishni ajratish mumkin:

- 1) nutqiy muloqot madaniyati elementi kiritilgan dialogik shaklda nutq o'stirish metod va usullari;
- 2) ushbu yo'nalishda ko'rsatmalilik, ayniqsa, zamonaviy axborot texnologiyalarining o'quvchilar dialogik nutqini o'stirishdagi o'rni.

Quyida ana shular haqida ayrim-ayrim so'z yuritamiz.

I. Nutqiy muloqot madaniyati elementi kiritilgan dialogik shaklda nutq o'stirish metod va usullari.

O'quvchilarning o'zbek tilida o'zaro so'zlashuv ko'nikma va malakalarini rivojlantirishning sifati va samaradorligi tanlanadigan metod va usullarga bog'liq. Metod va usullar esa nima o'rgatilishiga qarab tanlanadi. O'rganiladigan materiallarni uch turga ajratishimiz to'g'ri bo'ladi:

- 1) qolip gaplar, ularning ma'no-mazmuni, rus tilida ifodalanishi, qaysi nutqiy vaziyatlarda qo'llanishi;
- 2) muomala odobi qoidalari, bu qoidalarning o'zbek tilidagi etiketlarga xos jihatlari;
- 3) yaxlit so'zlashuv (dialog) namunalari.

Qolip gaplar lisoniy BKMLar sirasiga kiradi. So'z shakli, undagi grammatik vosita ma'nosи, so'z birikmasi yoki gapning mazmuni chet tillarni o'qitish ilmida keng tarqalgan vositasiz (прямой), ko'rsatmali-vaziyatli, tarjima-grammatik, qo'llanish holatlarini izohlash, ongli-amaliy, tilni nazariy, nazariy-amaliy, amaliy o'rganish, mim-mem, audio-vizual (audio-lingval), aralash (комбинированный) kabi metodlar yordamida anglatilsa¹, qolip gaplar, darsliklarda berilganidek, ko'proq nutqiy namunalar, tarjima va izohlash yo'lli bilan tushuntiriladi. O'zbek tilidagi qolip gaplar ma'no-mazmunini o'quvchilarga turli yo'llar bilan anglatish (semantizatsiyalash), jumladan, rus tiliga tarjima qilish va zarur o'rnlarda qo'llanishini izohlash, o'zbekcha qolip gapni rus tilidagi ekvivalenti bilan qiyoslash amallarini bajarish, mustahamlashda mashqlar qatori – *interaktiv usullardan* foydalanish yaxshi samaralar beradi. O'quvchilarning o'zbek tiliga doir so'z boyligi, gap tuzish malakalari o'zbek tilini o'qitishning umumiyligi namunaga tayangan holda o'quvchilarning o'z nutqini rivojlantirish yo'nalishida amalga oshirilsa, qolip gaplar ustidagi ishlar tor doiradagi xususiy yo'nalishni ifoda etadi. Shuning uchun biz lisoniy BKMLar ustidagi yumushlar sirasida umumiyligi yo'nalishdagina emas, balki aniq qolip gaplarni o'rgatish metod va usullariga ham

¹ Bu haqda qarang: [89; 70–74-betlar].

murojaat etamiz. Dialog namunalari esa o‘qishni o‘rgatish tariqasida tanishtiriladi, ular o‘rganiladi.

So‘z shaklini, ya’ni so‘zdagi grammatik vositaning ma’nosini ochishda esa tarjima-grammatik metod tavsiya qilinadi. Ushbu metodlar R.Yo‘ldoshevning nomzodlik dissertatsiyasida yaxshi tushuntirilgan [162; 70–74]. **Bevositalik metodi** tarjimasiz metodga teng keladi, ya’ni bunda tarjima vositachiligidan foydalanilmaydi. So‘z yoki so‘z shakli ma’nosini, gap (jumladan, qolip gap) mazmunini anglatishda narsa-buyumlar (ba’zan mulyajlar), predmetli va predmetsiz qilinadigan harakatlardan, rasmlardan, turli tasvirlar aks etgan videotasvir kadrlaridan foydalaniladi. Shu jihatiga ko‘ra V.A.Xvan o‘z ishida ko‘rsatmali-vaziyatli metodni tavsiya etadi. “O‘zbek tili” darsliklarida aksariyat holatlarda qolip gaplarning ruscha ekvivalentlarini ko‘rsatmay berilganligi bevositalik metodiga amal qilinganlikdan dalolatdir. Ushbu til birliklariga nisbatan tatbiq etilgan ushbu metod aksariyat holatlarda tajribada o‘zini sira ham oqlaganicha yo‘q, aksincha, o‘quvchilarni qiyin ahvolga solib kelmoqda.

Darsda aytilgan yoki o‘qilgan so‘z va so‘z shaklini o‘zbek tilidan rus tiliga qilinadigan o‘girmalarga murojaat etilsa, **tarjima metodi** qo‘llangan bo‘ladi. Qolip gaplar mazmunini tushuntirishda tarjimaning o‘zi kifoya qilmaydi: bunga qo‘srimcha ravishda ushbu dialogik birliklarning nutqda qaysi nutqiy vaziyatlarda ishlatilishini izohlash, rus tilidagi muqobiliga qiyoslash ham taqozo etiladi. Foydalanilgan metod esa tarjima metodi bo‘lib qolaveradi. Ayrim qolip gaplarning o‘zbekcha-ruscha lug‘ati berib qo‘yilsa, ma’no-mazmunni bu tarzda tushuntirish o‘quvchilarning asl ehtiyojlarini qondirmaydi: yoshlar ularning qaysi nutqiy vaziyatlarda ishlatilishi mumkinligidan xabar topmay, ba’zan xato gapirishlari mumkin.

O‘rniga qarab tarjimasiz anglatish metodi qo‘llansa, yana bir xil holatlarda tarjimadan ham foydalaniladi. Bu narsa o‘quvchilarning til birligini xato anglashi mumkin bo‘lgan vaziyatlarda o‘zini oqlaydi. **Aralash metod** yuqoridagi ikki metod quymasi sanaladi.

R.Yo‘ldoshevning ta’kidlashicha, “Matn namunasini rollar bo‘yicha yod olib, o‘zaro so‘zlashishni tashkil etish o‘rgatishning eng kam samara beradigan, lekin amaliyotda ko‘p tarqalgan usullaridan biridir. Bunda yangi dialogik matnni har gal quyidagi bosqichlar asosida o‘rgatishga to‘g‘ri keladi: 1) ko‘rsatish-tanishtirish; 2) dialogga doir materialni o‘zlashtirish bilan bog‘liq ishlar; 3) amalda qo‘llash” [29;69-b.].

Metodik adabiyotlarda **ko‘rsatish-namoyish etish metodiga** alohida e’tibor qaratiladi. Ushbu metod qolip gaplar mazmunini tushuntirishga nisbatan tatbiq etiladigan bo‘lsa, bunda foydalaniladigan ko‘rsatmalilik nutqiy vaziyatli tasvirlar (bajarib ko‘rsatiladigan harakatlar, ijro etiladigan dialoglar) tarzida bo‘lishi kerak. Masalan, transportda bolaning keksa kishiga joy ko‘rsatishi tasvirlangan rasm va h.k. Keyingi davrlarda bunday tasvirlar multimedia (ovozli tasvir) sifatida hozirlanmoqda.

Darsda kichik-kichik sahna ko‘rinishlari ijro etilishi ham ko‘rsatish-namoyish etish metodiga xosdir. Bunda ham o‘quvchilar nutqiy vaziyatli harakatlarni ko‘radilar va dialoglarni eshitadilar. Aslida ushbu metod ham bevositalik metodining takomillashgan holatini ifoda etadi.

Xullas, o‘zbek tilidagi qolip gaplarning mazmunini anglatishda quruq o‘zbekcha-ruscha lug‘atlar emas, balki uch ustunda tavsiya qilinadigan o‘girmalar zarur. Birinchi ustunda o‘zbekcha qolip gaplar, ikkinchi ustunda ularning ruscha ekvivalentlari, uchinchi ustunda (zarur holatlarda) nutqiy vaziyatlar bilan bog‘liq izohlar berilgani ma’qul. Boshqacha aytganda, ham tarjima-grammatik va ko‘rsatmali-vaziyatli metodlar, ham izohlash metodidan foydalanish lozim.

Muomala odobi qoidalari darslikdagi shu mazmunda berilgan matn ustida ishslash, o‘qituvchining ayrim nutqiy vaziyatlarni izohlashi, ba’zan o‘zbek xalqiga xos sharqona muomala odobi yuzasidan ma’lumot berishi, o‘quvchilarning o‘zaro so‘zlashuvidan oldin so‘zlashuv ohangi qanday bo‘lishi kerakligi haqidagi tushuntirishi tarzida o‘rganilishi mumkin.

O‘zbek tili o‘qituvchilar, odatda, darsliklarda muomala odobiga doir berilgan sanoqli matnlarni o‘quvchilarga o‘qitib, mazmuni yuzasidan qisqa suhbat o‘tkazadilar. Bu bilim olish ustida ishlash jarayoni uchun yetarli bo‘lar. Lekin matnda o‘z aksini topgan qoida so‘zlashuv mashqlari yordamida mustahkamlanishi, vaqtiga vaqtiga bilan o‘quvchilar xotirasiga tushirib borilishi zarur. Ayniqsa, bolalar muomala odobi qoidasiga amal qilmay, o‘zaro fikr almashganlarida olingen bilim yodga solinishi lozim.

O‘qituvchining o‘zi ham ba’zan yo‘l-yo‘lakay ayrim qoidalarni ma’lum qiladi. Bunda quyidagi mazmunda ko‘rsatmalar beradi: “*Xushmuomalalilik bilan javob ber!*”, “*Gapirganda, suhbatoshingga qarab gapir!*”, “*Suhbatdoshingning ismini aytib murojaat qil!*”, “*Suhbatdoshingga gapirganda, xushmuomala bo‘l!*”

“*Muomala odobi qoidalari bilimdoni*” o‘yini darslikdagi va darslikdan tashqari ma’lum qilingan shunday qoidalalar zahirasi to‘plana boshlagan davrda tashkil etilgani ma’qul.

O‘quvchilarning o‘zbekcha dialogik nutqini o‘stirish metodlarini tanlashda yuqoridagi holatlarni, bajariladigan ishlar ko‘lamini nazarda tutish zaruriyat sanaladi. Bu degan so‘z, so‘z boyligini oshirish, gap tuzishni o‘rganish, qolip gaplarni yod olish, savol berib, javob qaytarishning o‘zi dialogik nutqni ham, nutqiy muloqot madaniyatini ham rivojlantirish uchun yetarli emas. Suhbatdoshlarda bir-biriga e’tiborli bo‘lish, dialog replikalarini qo‘rslik qilmasdan, xushxulq, xushmuomalalilik bilan ayta olish, so‘zlashuvda samimiyat, so‘z shakllarini shunga monand tanlash, gapirish ohangini ta’sirchan qilish kabi ta’lim-tarbiya jihatlari ham inobatga olinishi darkor.

Zamonaviy ta’lim jarayonini ilg‘or modellar bazasida rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida ta’lim oluvchilarning dialogik nutqini ***har tomonlama*** o‘stirish imkonini beruvchi metod va usullardan foydalanish taqozo etiladi. Chunonchi, eng avvalo, replikalarning mazmunini anglashdan tashqari, ularni talaffuz qilish ohangi ustida ishlanadi. Zero, replikalar ohangi, dissertatsiyaning

2.2-faslida bayon etilganidek, turli-tumandir. Ravshanki, replikalar talaffuzi savol berish va javob qaytarish bilan cheklanmaydi.

Metod va usullar o‘qituvchiga suhbatni boshqarishga imkon beradigan qilib tanlanishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu jarayonda muallimdan alohida mahorat ko‘rsatish talab etiladi.

Nihoyat, o‘qituvchi nazorat metod va usullariga ham murojaat etadi.

Ta’lim metodlarini tanlashda, bir tomondan, lisoniy BKMLarni tushuntirish, mustahkamlash va takrorlab borish, o‘quvchilar nutqida faollashtirish choralari asosida tayin etilsa, ikkinchi tomondan, bugungi kunda o‘quvchilarning ta’lim-tarbiysi oldiga davlatimiz qo‘ygan talablardan kelib chiqiladi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Farmoni va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”da talab etilishiga ko‘ra bugungi kunda erkin va mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy-siyosiy hayotda ongli va faol ishtirok etuvchi shaxsni shakllantirish asosiy vazifalar sirasiga kiradi.

Dialog tuzish lisoniy BKMLarni faollashtirish yo‘llaridan biri bo‘lmish nutqiy muloqotga doir BKMLarni egallahs vositasi sanaladi. Shu maqsadda o‘quvchilarning mustaqil fikrlashiga imkon beruvchi usul – guruhda ishslash usuli qo‘l keladi. Bu usul asosida oz fursat ichida ham yangi materialni o‘zlashtirish, ham avvalgi darsda o‘tilgan mavzuni takrorlash mumkin, bunda o‘quvchilar faolligi ta’milanadi, ular ham savol tayyorlashlari, ham kutilmagan paytda javob bera bilishlari kerak.

Ko‘rsatmalilik, ayniqsa, zamonaviy axborot texnologiyalari ta’lim jarayonida muhim o‘rin tutadi.

Tadqiqot mavzusi doirasida hal qilinishi lozim bo‘lgan metodik muammolar ma’lum darajada dialogik nutq o‘sirishning vositalari bilan bog‘lanadi. Bu o‘rinda dialogik matn namunalari vositachiligidan tashqari, rasmlar, turli chizmalar, so‘z

bilan yaratiladigan nutqiy vaziyatlar, nihoyat, ta’limning texnik vositalari muhim rol o‘ynaydi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, bugungi kunda istagan sohada bo‘ladimi, ta’lim jarayonida bo‘ladimi, hammasidagi o‘qib-o‘rganish jarayonini zamonaviy axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Til ta’limida kompyuterlardan samarali foydalanishning muhim masalalari yuzasidan ozmi-ko‘pmi I.R.Ahmedov, M.Yu.To‘xtamirzayev, Sh.J.Yusupova, S.A.Adilova, N.Z.Umarova kabi o‘zbek metodist olimlarining tadqiqotlarida ayrim nazariy yo‘riqlar va amaliy tavsiyalar bayon qilingan. Ta’lim muassasalarida 2007-yil “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda pedagog kadrlar salohiyatini oshirish yili” deb e’lon qilingandan beri bu borada ko‘p ishlar amalga oshirildi: turli axborot tizimlari, elektron qo‘llanmalar, multimedia dasturlari ishlab chiqildi. Bugungi kunda mamlakatimizdagи ta’lim muassasalari internetga ulandi, har bir muassasaga alohida veb-saytlar ajratildi, joylarda ichki kompyuter tarmoqlari ishga tushirildi. O‘zbek tili mashg‘ulotlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish borasida mavjud muammolarning aksariyat qismi N.Z.Umarovaning nomzodlik tadqiqot ishida o‘z yechimini topdi. Olimaning ta’kidlashicha, “...multimedia vositalari yordamida mashg‘ulotlarni tashkil etishning usullaridan vaqt, joy, zaruriyat va imkoniyat taqozo qilgan o‘rinlarda foydalanish ta’lim samaradorligini” oshiradi [159; 10-b.]. Shunday ekan, uning fikricha, o‘zbek tili mashg‘ulotlarining samaradorligini oshirish maqsadida elektron darsliklar, elektron ishlanmalar, slayd paketlar, ensiklopediya, lug‘atlar yaratish, elektron pochtadan foydalanish zarur [159; 10-b.]. Biz o‘z tadqiqotimizda o‘rni bilan ana shu tavsiyalarni ham hisobga oldik.

Dialogik nutq o‘sirishda ko‘rsatmalilik alohida o‘rin tutadi. Bunda o‘zaro so‘zlashuvchilarning tasviri emas, balki nutqiy vaziyat aks etgan so‘zlashuv vaziyatidan foydalanish zarur bo‘ladi. Shunga ko‘ra ko‘rsatmalilik metodlari¹ sifatida nutqiy vaziyat aks etgan rasm, sahna ko‘rinishi, ikki o‘quvchining

¹ Ayrim metodist olimlar [105; 108-b.] bularni metodlar deb emas, balki usullar deb ataydilar.

vaziyatni namoyish qilishi, o‘zaro so‘zlashayotganlarni kuzatishdan foydalaniladi. Bu metodlar qolip gapni yoki muloqot odobi qoidasini tushuntirish jarayonida foydalaniladigan vositalarni ifoda etadi. O‘rgatish bosqichlarini esa tanishtirish, mashq qildirish va qo‘llash metodlari orqali atash joiz [114; 80-b.]. Eslatish lozimki, ta’lim metodlari davrga hamohang ravishda takomillashib boradi: mashqlar turkumiga kompyuter texnologiyasi qo‘shiladi. Bugungi kunda video metodlar sifatida ko‘rish, o‘rgatish, elektron o‘qituvchi nazorati ostida mashq qilish, nazorat keng qo‘llanmoqda. Ayniqsa, animatsiya effektlari tasvirni yaqqol ko‘zga tashlanadigan qiladi.

S.Adilova yuqoridagilarga qo‘shimcha ravishda “...rasmga qarab so‘zlash, yashirib qo‘yilgan so‘zlarni eslab yozish, videolavhaga ovoz berish, berilgan fikrlarni davom ettirish, matnda ko‘tarilgan muammolarga o‘z munosabatini bildirish, mustaqil ravishda jadvalni to‘ldirish, mavzu bo‘yicha xulosa qilish kabi ko‘pgina topshiriqlarni bajaradi va bu holda ham kompyuter, ham o‘qituvchi tomonidan baholanadi” [137; 15-b.]. Bundan tashqari kompyuter vositasida talabalar matnni davom ettirish, qisqartirish, kengaytarish, unga reja tuzish va hokazo topshiriqlarni bajaradilar. Elektron ishlanmalarda nazorat tizimi, ya’ni test, mashq, topshiriq va o‘yinlar bo‘ladi.

Kompyuter nazorat uchun ham qulay. Vazifalarning qanday (tez yoki sekin, xato yoki bexato) bajarilishi kompyuter tomonidan to‘plangan ballarni ko‘rsatish, “Barakalla!”, “O‘ylab ko‘ring”, “Takror o‘rganib chiqing!” kabi yozuvlar bilan ma’qullash yoki tuzatishga doir ko‘rsatmalar berib borish, shuningdek, musiqa yordamida rag‘batlantirish, ogohlantirish yo‘li bilan nazorat qilinadi.

S.Adilova kompyuterning axloqiy-ma’naviy tarbiyatagi ahamiyatini quyidagicha bayon qiladi: ...misol, matn, mashqlarda yoki audio va videomateriallarda, hatto ekranning badiiy bezatilishida milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz, sharqona odob-axloq namunalari o‘z aksini topsa, rusiy zabon talabada yashab turgan yurtiga nisbatan vatanparvarlik hissi yanada kuchayadi, davlat tilini bilishga bo‘lgan motivatsiyasi ortadi va, albatta, o‘quv jarayonining muhim

maqsadlariga – ta’lim va tarbiyani uzviy ravishda amalga oshirish hamda jamiyatimiz uchun ma’naviy barkamol, yetuk mutaxassislarii tayyorlab berishga erishiladi [137; 12-b.].

Taniqli psixoterapevt K.Rodjersning fikricha, dialogik nutq psixoterapevtik xususiyatlarga ega bo‘lib, kishini mustahkam ruhiy sog‘lomlikka, barqarorlik va yaxlitlikka yaqinlashtiradi: “Kishining ichki tomonini ko‘rmay va tushunmay turib, uni boshqarish mumkin emas, faqat dialogik muloqot yo‘li bilan unga yaqinroq bo‘lish va xislatlarini aniqlash mumkin – aniqrog‘i, ko‘ngli ochilishiga majbur qilish lozim, muloqot chog‘ida bir-birimizni tushunishga harakat qilamiz, munosabatlar qanchalik chuqur bo‘lsa, so‘zning ma’nosinigina emas, ichki mazmunini ham tushunish istagi shunchalik kuchli bo‘ladi”.

Suhbatni davom ettira bilish ta’lim-tarbiya metodini tanlash ishiga mas’uliyat bilan yondashishga undovchi muhim masalalardan biridir. Chunonchi, “Sen tarix muzeyida bo‘lganmisan?”, “Yo‘q” qabilidagi savol-javobdan suhbat to‘xtab qolishi hech gap emas. Agar “Tarix muzeyida yangi eksponatlar bormikan?” degan savol berilsa, u suhbatni davom ettirish uchun turtki berishi mumkin.

Muloqot jarayonida o‘quvchilar bilan ularni qiziqtirgan narsalar, voqeа-hodisa va mavzular haqida suhbatlashish yoki yozishmalar uyushtirish maqsadga muvofiqdir. Suhbatdoshlardan biri vaziyatga qarab ba’zan biror narsa haqida hikoya qilishga o‘tadi. Bu endi dialog tarkibida monolog sanaladi. O‘qituvchi bunday dialogga ham imkon berib, rag‘batlantirishi lozim.

Xullas, qolip gaplarning ma’no-mazmunini va qo‘llanish holatlarini tushuntirishda o‘rniga qarab tarjimasiz grammatik metod va tarjima-grammatik metoddan, ba’zan ikkala metod quymasi sanalmish aralash metoddan foydalilaniladi. Ushbu jarayonda ko‘rsatmali vaziyatlilik vujudga keltiriladigan rasmlar, ular namoyish etiladigan (rollar asosida) axborot texnologiyalariga murojaat qilinadi.

O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarga qolip gaplarni, ular bilan bog‘liq ravishda muomala odobini o‘rgatish samaradorligi masalalari bir qator muammolarning yechimlari bilan bog‘liq.

Tadqiqotimizning avvalgi boblarida qolip gaplarni, shuningdek, muomala odobi qoidalarini o‘rgatish borasida amaliyotda erishilayotgan yutuqlar va yo‘l qo‘yilayotgan jiddiy nuqsonlarga to‘xtalgan, o‘zbek tilidagi qolip gaplarning rus tilida ifodalanishini qiyoslash, sharqona muomala odobini rus xalqiga xos etiket bilan taqqoslash asosida ko‘rib chiqqan va muhim metodik xulosalar chiqargan edik. Ushbu til hodisalarini o‘rgatish metodikasiga bag‘ishlangan mazkur paragrafda, bir tomondan, o‘qituvchilar ish tajribasida uchrayotgan kamchiliklar va “O‘zbek tili” darsliklarining mashq materiallaridagi kemtik jihatlarni bartaraf etish choralarini belgilab chiqishga harakat qildik, ikkinchi tomondan, ikki tilda ifodalanishidagi ta’limni osonlashtiradigan va qiyinlashtiradigan tomonlarni hisobga olgan holda mashq va ish turlarini ishlab chiqishni maqsad qilib qo‘ydik. Bundan tashqari, o‘quvchilarni o‘zbek tilidagi qolip gaplar, shablon so‘z-gaplarni qanday vaziyatlarda qay tarzda ishlatish kerakligi haqidagi ma’lumotlardan xabardor qilish metodikasi ustida izlandik.

“Til – dil kaliti”, – deydilar allomalarimiz. Odamlar qalbidagi fikrlarning talayginasi til vositasida boshqalarga ma’lum qilinadi. Bu hodisa nutqiy muloqot jarayoni tufayli doimo yangilanib, takomillashib, o‘zgartirilib boriladi. Boshqacha aytganda, qolip gaplar ham, muomala odobi qoidalari ham tadrijiy ravishda murakkablashib, yangidan-yangi nutqiy vaziyatlarda yuz beradigan kombinatsiyalarga kiritib turiladi. Ushbu jarayonda o‘quvchilar o‘rganilayotgan dialogik birliklar boyligiga ega bo‘lishdan tashqari, ulardan nutqda foydalanib, turli nutqiy vaziyatlar munosabati bilan mustaqil fikrash layoqatini oshirib boradilar. Metodist olima G.X.Jumasheva ta’kidlaganidek, ayni mustaqil fikrashga da’vat bolalarning “nutqiy faoliyatları asosidagi mashqlar uchun zarus barcha shart-sharoitlarni vujudga keltirish yo‘li bilan ularning til sezgirligini o‘stirishni taqozo qiladi” [146; 10-b.].

Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktab o‘quvchilari davlat tilida bemalol fikr almasha olishi uchun o‘z xotirasida ma’lum miqdorda qolip gaplarni ham saqlashlari kerak. Bunday gaplarni zarur paytlarda nutqiy muloqotga chaqirganda “Labbay” deb javob bera oladigan darajada o‘zlashtirishlari darkor. O‘quvchilarining yoshi qanchalik kichik bo‘lsa, mazkur qolip gaplar shunchalik mustahkam esda olib qolinadi. Ular nutqda qanchalik ko‘p qo‘llansa, amalda foydalana olish tezligi ham shunchalik orta boradi.

O‘quvchilar birinchi navbatda o‘zbek tilidagi qolip gaplar, shablon so‘z va iboralarning ma’no-mazmunini bilishlari kerak. Buning uchun mazkur til hodisalari keltirilgan mashq materiallari rus tilidagi ekvivalent tarjimalari bilan ta’minlangan bo‘lishi zarur. Chunki, tadqiqot ishimizning ikkinchi bobida ta’kidlaganimizdek, muqobil tarjimalarni aniqlash o‘ta qiyin ish. Kuzatishlardan ma’lumki, agar o‘quvchilarga: “Quyidagi replikalarni eslab qoling va nutqingizda foydalaning” degan topshiriq berilsa, bu bilan ta’limiy maqsad to‘la ro‘yogga chiqmaydi, mavjud muammolar hal bo‘lib qolmaydi. Bolalar o‘zлari ma’no-mazmunini tushunmagan, rus tilidagi ekvivalenti orqali anglamagan holda qolip gapni ko‘r-ko‘rona o‘zlashtirishlari (yod olishlari) mumkin, xolos.

Qolip gaplar ustida yangi leksik birliklar bilan ishlagan kabi ham ma’no-mazmunini ochish va qaysi vaziyatlarda ishlatilishi haqida izoh berish, ham talaffuzini (ohangini) o‘rgatish, shundan keyingina nutqiy namunalar orqali qo‘llanish sohalarini ko‘rsatish tariqasida ish olib borishni ma’qul topdik. Bu usulni amaliyotda keng tarqalgan ‘Dialog (yoki suhbat) namunalarini (murojaat replikalarini) o‘qing” deb boshlash usuliga qarshi qo‘ydik: ma’no-mazmunini bilmasdan, qaysi nutqiy vaziyatda ishlatilishini tasavvur qilmasdan, talaffuzini o‘rganmasdan turib namunalarni o‘qish tegishli ifodaning bo‘lmasligiga, xato talaffuzga sabab bo‘ladi. Ilk bor noto‘g‘ri o‘qilgan gap yoki so‘z esa keyingi bosqich ish turlariga ham o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi.

Tadqiqotimiz davomida ta’lim rus va boshqa tillarda olib boriladigan ta’lim muassasalari talabalariga o‘zbek etiketlarini singdirishning bir necha usulini taklif etdik:

1) tarkiban anglash mumkin bo‘lganlarini so‘zma-so‘z tarjima qilish: *Demak, masala hal.* – Значит все решено. *Yana kimda takliflar bor?* – У кого есть еще предложения? *Albatta kelaman.* – Обязательно приду.

2) leksik asnoda o‘rganish mumkin bo‘lganlarini ma’no-mazmun jihatdan variantlarini keltirish: *Qoyil! Zo ‘rsan-ku!* – Браво! Какой ты молодец! (Какой ты классный.) *Xo ‘sh, qulog ‘im sizda.* – Я Вас слушаю.

3) grammatik asnoda o‘rgatish mumkin bo‘lganlari: *Yo ‘q, asloni* нет вовсе, никогда. *Axirni* наконец, в конце концов, же, ведь, разве deb o‘girish mumkin.

Ikkinci turdag'i qolip gaplarni ta'lim oluvchi 8–9-sinflarda yoki litsey va kasb-hunar kollejida o‘rganishi maqsadga muvofiq. Bu davrda yoshlarning mantiqiy tafakkuri birmuncha rivojlangan bo‘lib, ularni o‘zlashtirishga osonlik bilan erishadilar.

Navbatdagi ish turi – ayrim qolip gaplarning, muloqotda ishlatiladigan so‘z va iboralarning qaysi nutqiy vaziyatda qo‘llanishini izohlashdir. Boshlang‘ich sinflarda (2- va 3-, qisman 4-sinfda) izoh dastlab rus tilida, so‘ng imkoniyatga qarab o‘zbek tilida beriladi. Yuqori sinflarda rus tilidagi tushuntirishlarga kamroq murojaat etish lozim bo‘ladi. Shunday yo‘l tutish mumkinligini o‘tkazilgan tajriba darslari ham to‘la tasdiqlab berdi.

Umuman, izohlarni uch xil yo‘l bilan taqdim etish mumkin:

1) mashqda uch ustun ajratib, birinchisida o‘zbekcha qolip gap, ikkinchisida uning ruscha muqobili, uchinchisida qaysi nutqiy vaziyatda ishlatilishiga doir izoh berish;

2) mashqda qolip gapdan keyin tegishli qolip gapni tilga olgan holda qo‘llanishiga doir izoh keltirish;

3) izohni og‘zaki ravishda bayon qilish.

Yangi til materiali darslikda bo‘ladimi yoki slayd orqali namoyish etiladimi,

o‘qituvchi ularni, xususan, qolip gaplarni yoki dialog namunasi replikalarini o‘qib beradi, o‘quvchilar unga taqlidan takrorlaydilar. Masalan, “Qoyilman!” replikasi xitob o‘rnida ishlatilganda his-hayajon bilan, “Labbay” replikasi urg‘uni birinchi bo‘g‘inga tushirib, “Durust” replikasi darak ohangida o‘qiladi. Har bir replika turining o‘z qo‘llanish vaziyati bo‘lganidek, o‘z talaffuz ohangi ham mavjud. “Qoyilman” replikasi “Qoyilmisan?” so‘roq gapiga javob bo‘lib kelsa, u ham darak ohangi bilan aytildi.

Slaydda yuqorida ko‘rsatilgan mazmunda keltirilgan yangi til hodisalarini tinglab tushunish va ularning o‘qilishi hamda yozilishini bilib olish, dialog matnini yaratayotganda yozma ravishda ifodalash ko‘nikmalarini mustahkamlashga e’tibor qaratish zarur bo‘ladi. Shuningdek, ma’lum bosqichda taqdimot texnologiyasi havola qilingan qolip gaplar bo‘yicha ishni samarali tashkil etish, vaqtি-vaqtি bilan takrorlab borish imkonini beradi.

O‘qish paytida oson bo‘lsin uchun faqat o‘zbekcha qolip gaplar, shablon so‘z va iboralar bilan ishlanadi, ya’ni replikalarning ruscha tarjimalari o‘qilmaydi, bu shart ham emas. O‘quvchi tarjimani ko‘z yogurtirib ovoz chiqarmay o‘qir ekan, o‘zbekcha qolip gapning ma’no-mazmunini tarjimasidan bilib boradi.

O‘zbek tili darslarida o‘quvchilarni yangi til materiallari (ayniqsa, shablon so‘z va iboralar, qolip gaplar) bilan tanishtirishda olima N.Z.Umarova tavsiya etgan “Taqdimot texnologiyasi”dan foydalanish yaxshi samaralar beradi. Bunda kelajakda yaratilajak elektron darslik materiali sifatida ushbu til hodisalarini rus tiliga qiyoslab tushuntirish, ishlatiladigan o‘rinlar, vaziyat va holatlarni anglatish, muomala odobi bilan bog‘lash mazmunidagi mashqlar havola qilinishi o‘qituvchining mehnatini ancha yengillashtiradi, o‘quvchilarning yangi bilimlarni anglash uchun yetarli darajada fikr doirasini kengaytiradi. Ushbu mashqlarni taqdim etishda esa slaydlar alohida ahamiyatga ega.

O‘qish uchun ba’zan dialog matni namunasi ham taqdim etiladi. Yoshlar matndagi replikani bir necha martadan takrorlaydilar, ya’ni talaffuzni mashq

qiladilar. Dastlabki talaffuz ko‘nikmalarini hosil bo‘la boshlagandan keyingina qolip gaplar, replikalar ustidagi boshqa ish turlariga o‘tish mumkin.

Dialog namunasini o‘qish ustidagi ishlar yakunlangandan so‘ng davomi nima bo‘lishi kerak, degan savol tug‘iladi. Albatta, og‘zaki nutqda qo‘llash mashqiga o‘tish lozim. Ta’kidlash zarurki, amaliyotda ko‘p bajariladigan mashq turi – nuqtalar o‘rniga tegishli qolip gapni qo‘yib o‘qish ushbu qolip gapni mustahkamlashga yordam berishi mumkin. Lekin, e’tirof etish kerakki, qolip gapni eslash, nuqtalar o‘rniga qo‘yib matnni o‘qish og‘zaki nutq emas. Mashqning og‘zaki bajariladigan turi, ya’ni so‘zlashuv bilan kechadigan turi ko‘proq asosiy maqsadga mos keladi. U holda mashq qanday bo‘lishi kerak? Yuqorida aytganimizdek, og‘zaki nutq o‘sirish tarzidagi mashq o‘tkazilishi darkor. Namuna asosida o‘z dialogini yaratish, o‘zaro so‘zlashish ana shunday mashq turi sanaladi.

A.Rafiyev, G.Muhammadjonova, G.Ziyomuhamedovalar muallifligida yozilgan “O‘zbek tili” darsligida [53] ba’zi namunalardagi replikalar bir mavzuni davom ettirmaydi. Masalan, 122-betdagi 3-topshiriqda “Dialogni rollarga bo‘lib o‘qing va davom ettiring” degan topshiriq berilgan:

- *Qizim, pochta qayerda?*
- *Narigi tomonda, buvijon...*
- *Aziz, yo‘l qoidalarini bilasanmi?*
- *Albatta.*

Birinchidan, bu yerda qolip gaplar yo‘q. Ikkinchidan, bunday dialogni davom ettirish qiyin, chunki nutqiy vaziyat ma’lum qilinmagan.

“O‘zbek tili” darsliklarida rollarga bo‘lib o‘qish uchun tavsiya etilgan dialog namunalari har bir ijrochidan ikki, nari borsa uch replika aytish uchungina imkon beradi. Bunday kichik hajmli matnlar bilan dastlabki nutqiy muloqot ko‘nikmalarini hosil qilish amri mahol. Bizningcha, namunalarni, replikalar miqdorini ko‘paytirish orqali bo‘yitish maqsadga muvofiqdir.

X.Muxiddinova, M.Yusupova, N.Ikromova, G.Akromovalar hammuallifligida 8-sinf uchun yaratilgan “O‘zbek tili” darsligining [40] 122-mashqida dialogdagi bo‘sh o‘rnlarni to‘ldiring, rollarga bo‘lib o‘qing, degan vazifa berilgan:

- *Kechirasiz, siz shu reys bilan Nukusga uchasizmi?*
- *Ha, bir iltimosim bor edi: shu xatni bir do ‘stimga berib qo ‘ying.*
- *Yaxshi, ammo uni tanimayman-ku.*

Dialogda qolip gaplar va strukturasi o‘rganiladigan gaplar aralash ishlatilgan. Bu yerdagi “kechirasiz”, “yaxshi” so‘zлari qolip gap, shablon so‘z-gaplar sirasiga kiradi.

Qolip gaplarni o‘rgatishda quyidagi kabi mashq turlari va topshiriqlar bajarilmog‘i maqsadga muvofiqdir:

- 1) qolip gaplarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish;
- 2) aksincha, ularni rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish;
- 3) berilgan nutqiy vaziyatga mos qolip gapni aytish, nuqtalar o‘rniga qo‘yish, ko‘chirish;
- 4) berilgan izohlar asosida mos qolip gaplarni aytish;
- 5) qolip gap asosida tegishli nutqiy vaziyatni aytish;
- 6) o‘rganilgan qolip gaplarni qatnashtirgan holda dialog tuzish yoki o‘zaro so‘zlashish;
- 7) “Qolip gaplar bilimdoni” o‘yinini (musobaqasini) o‘tkazish;
- 8) qolip gaplar asosida diktant yozish;
- 9) berilgan qolip gaplarni to‘g‘ri talaffuz qilish (nazorat mashqi);
- 10) berilgan mavzuda dialogik shaklda o‘zaro so‘zlashish, zarur o‘rinlarda qolip gaplar, shablon so‘z-gaplardan foydalanish.

Quyida ana shu mashq turlarining har biriga alohida-alohida to‘xtalamiz.

I. Qolip gaplarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish talab etiladigan mashqlarning ahamiyati shundaki, ular o‘quvchilarda shunday replikalar mazmunini tushunishga doir bilimlarni mustahkamlash, o‘zbekcha qolip gaplarni, shablon so‘z-gaplarni rus tilida ifodalashda so‘zma-so‘z qilinadigan tarjima

(o‘girmalar)dan farqli holatlarda leksik va grammatik qiyinchiliklarni bartaraf etish, ikki-uch xil tarjimalardan rus xalqi madaniyatiga mosini tanlash, ba’zan butunlay tafovutlanadigan ekvivalent o‘girmalarni amalga oshirish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

II. Qolip gaplarni rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish mazmunidagi mashqlarni bajarishdan avval kichik bir nazorat ishi o‘tkazdik. Shu maqsadda quyidagi gaplardan foydalanildi: *Разрешите вас приветствовать. Как идем (ваша) жизнь? Как вам (тебе) скажать? Как на работе? Какая приятная встреча?!* Bu vazifa quyidagi tartibda bajarildi:

1-gap “Sizni qutlashga ruxsat bering” deb tarjima qilindi, og‘zaki so‘zlashuv vaziyatida “Salomlashishga ruxsat bering” deb ishlatiladi, tarjima qilishlarida asosiy e’tiborni shunga jalb etdik.

1-gapni to‘g‘ri tarjima qilganlar 47, 2-gapda 36 ta, 3-gapda 38 ta, 4-gapda 53 ta, 5-gapda 27 ta bo‘ldi. Noto‘g‘ri tarjimalar 1-gapda 49 ta, 2-gapda 48 ta, 3-gapda 60 ta, 4-gapda 49, 5-gapda 58 tadan iborat bo‘ldi. Stilistikaga oid kamchiliklar 1-gapda 14 ta, 2-gapda 18 ta, 3-gapda 15 ta, 4-gapda 18 ta, 5-gapda 16 ta; so‘z tartibini noto‘g‘ri qo‘llaganlar 1-gapda 13 ta, 2-gapda 23, 3-gapda 7 ta, 4-gapda 6 ta va 5-gapda 22 ta, tarjima qilmaganlar 1-gapda 7 ta, 2-gapda 5 ta, 3-gapda 10 ta, 4-gapda 4 ta, 5-gapda 7 ta.

Qolip gaplarni rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish talab etiladigan mashqlarni bajarish chog‘ida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan bunday qiyinchiliklarni hisobga olish zarurligi o‘z-o‘zidan ayon. Birinchi navbatda mashq materiali puxta o‘ylangan holda tanlanishi lozim: beriladigan mashq materiali sifatida dastlab yaqin 5-6 dars mobaynida o‘rganilgan replikalarni tavsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday o‘girma chog‘ida o‘quvchilar qolip gaplarning ikki tillik lug‘atini yodga keltirish yo‘lini tanlaydilar.

Uzoq o‘tilgan qolip gaplarni tarjima mashqlari orqali takrorlashda avval rus tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilish mumkin bo‘lgan jumlalar tanlangani ma’quil. Bunda o‘quvchilar o‘zbekcha so‘zlarni, so‘z shakllarini rus tilida ifodalash

amallarini bajarish bilangina mashg‘ul bo‘lishlari kutiladi, ya’ni qiyinchilik chegaralangan darajada bo‘ladi.

Qolip gaplarni rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish katta ta’lim va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ayni paytda ushbu mashq turi o‘quvchilarning bilim saviyasini vaqtı-vaqtı bilan nazoratdan o‘tkazib turish imkonini ham beradi. Gaplarni rus tilidan o‘rganilayotgan tilga o‘girish jarayonida uchraydigan leksik va grammatik xatolarning oldini olish uchun o‘zbek madaniyati, o‘zbek xalqiga xos jihatlar eslatib borilishi mumkin. Mazkur usulda mashqning tarbiyaviy tomoni yuzaga chiqadi.

Bu xildagi mashqlarni tashkil etishda didaktikaning osondan qiyinga, ikki tilda o‘xshashdan farqlanishga qarab borish kabi tamoyillarga amal qilinishi maqsadga muvofiqdir.

Ikkala tilda qolip gaplar leksik jihatdan ham, grammatik jihatdan ham mos keladigan holatlarda so‘zma-so‘z tarjima qilish usuli tanlanishi mumkin. O‘zbek tilidagi qolip gaplarni rus tiliga, ruscha o‘girmalarni yana o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilish imkoniyati mavjud bo‘lgan holatlar mashqda osonlik tug‘diradi. Masalan: *Sog‘ bo‘ling. – Будьте здоровы. Ishlar qanday (qalay)? – Как дела? Sizga omad tilayman! – Желаю вам удачи!*

O‘quvchi aks tarjimada (ruschadan o‘zbekchaga) gapda so‘z tartibi bilan bog‘liq qiyinchilikka duch keladi, xolos. U o‘zbek tilida fe’l-kesim gapning oxirida kelishini yaxshi biladi. Shuning uchun bu masalada to‘g‘ri yo‘l tuta oladi.

O‘zbek tilidagi qolip gapni tashkil etgan ikki so‘zdan biri rus tilida o‘z lug‘aviy ma’nosiga mos ifodasi bilan berilmay, butunlay boshqa so‘z orqali o‘girilsa, o‘quvchi leksik qiyinchilikka ro‘para keladi. Masalan: *Sog‘liqlaring yaxshimi? – Как твое здоровье? Oq yo‘l! – Доброго вам пути. (Светлого пути).*

O‘quvchi aks tarjimada *как* so‘zini yaxshi, *светлый* so‘zini oq deb o‘zbek tilida ifodalashi kerak. Buning uchun u ba’zi qolip gaplarda o‘zbekcha so‘z rus

tilida butunlay boshqa so‘z bilan berilishi mumkinligi haqida ma’lumot olib, shu kabi gaplarni ruscha ifodasi bilan eslab qolishga harakat qilmog‘i lozim.

Qolip gapdagi so‘zlarning ikkalasi rus tilida boshqa-boshqa so‘zlar bilan ifodalananadigan holatlarda o‘quvchilar yana ham qiyinroq vaziyatga tushadilar. Masalan: *Yaxshi yuribsanmi?* – *Как поживаешь?* *Oting nima?* – *Как тебя зовут?* *Yaxshi yotib turing.* *Доброй ночи.* *Спокойной ночи.*

Leksik yoki grammatik jihatdan farqli holatlarda tafovutlanish bilan bog‘liq bilimlar, o‘zbek xalqiga xos milliy jihatlarni o‘zlashtirgan bo‘lish talab etiladi. Ham leksik, ham grammatik tomondan farqlangan o‘zbekcha qolip gaplarning rus tilidagi muqobil ifodasini yod oldirish chorasini ko‘rgan ma’qul.

III. Nuqtalar o‘rniga qo‘yish, ko‘chirish talab etiladigan mashqlar o‘quvchilarda biror so‘zi esga tushgan qolip gapning boshqa so‘zlarini ham yodga keltirish ko‘nikmalarini hosil qilishga yordam beradi. Masalan: ... *boring!* ... *kelibsiz!* ... *yuribsanmi?* Gaplarida “*boring*” so‘zi “*yaxshi kelibsiz*” so‘zi “*xush*” so‘zini, “*yuribsanmi*” so‘zi “*yaxshi*” so‘zini eslash uchun turtki, tayanch vazifasini o‘taydi. Bu o‘rinda so‘zlar, tushunchalar o‘rtasidagi doimiy aloqa, assotsiativ bog‘lanish hal qiluvchi rol o‘ynaydi

Mashq uchun 10 tadan qolip gap tavsiya etilgani ma’qul. Bu narsa shuncha gapli kartochkalar tuzish uchun imkon berib, qat’iy nazorat olib borish imkonini beradi.

IV. Berilgan nutqiy vaziyatga mos qolip gapni aytish:

O‘rtog‘ing kasal bo‘lib, sog‘aygach maktabga keldi. Unga nima deysan?
(*Tuzukmisan?*)

Transportda keksa odamga joy beryapsiz, nima deb o‘rningizdan turasiz?
(*Keling, mana bu joyga o‘tiring*).

Uyingizga mehmon kelsa, uni nima deb kutib olasiz? (*Keling, uyga kiring*)

V. Berilgan izohlar asosida mos qolip gaplarni aytish so‘raladigan mashqlar ham nutqiy vaziyatlar yaratishning bir usuli sanaladi. Masalan: “*Tuzukmisan?*”, “*Xormang!*” Bunday mashqlar uning funksional mohiyatini to‘liq anglab yetish

uchun xizmat qiladi. Masalan, “*Yaxshi qoling*” replikasi qachon aytildi? Bu savolga o‘quvchi kimdir uzoq yo‘lga otlansa, uyda qolayotgan yaqin kishisiga shu gap aytildi, deb javob beradi.

“*Oting nima?*” savoli qachon beriladi?

O‘quvchi “ikki suhbatdosh bir-biri bilan tanishmoqchi bo‘lsa aytildi”, – deydi.

Albatta, rus tilida so‘zlovchi o‘quvchi birdaniga o‘zbek tilida nutqiy vaziyatni ta’riflashi qiyin. So‘zlarni o‘zlashtirgan holda dialog tuzish yoki o‘zaro so‘zlashishi nutqiy mashqlarning pirovard natijalari hisoblanadi.

VI. O‘rganilgan qolip gaplarni qatnashtirib matnlar tuzish, chunki qolip gaplar, shablon so‘z-gaplar, iboralar yolg‘iz holda emas, aksariyat holatlarda dialogik shakldagi matn tarkibida, so‘zlashuvda ishlataladi.

VII. Darsda tashkil etiladigan o‘yinlar dialogik birliklarni nutqiy vaziyatlar bilan bog‘lab o‘zlashtirishda, tegishli ko‘nikma va malakalarning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi.

O‘zbek tilidagi qolip gaplarni faollashtirishda quyidagi ish turlari bajariladi:

– “**Tez yurar**” o‘yini;

– “**Qolip gaplarni kim ko‘p biladi?**” intellektual ring o‘yini;

– dialogik matnda qavs ichida ruscha berilgan gaplarni o‘zbek tiliga tarjima qilib o‘qish;

– o‘qituvchi aytgan ruscha gaplarni o‘zbek tiliga jo‘rlikda o‘girish.

Metodist olima X.Muxitdinova E.I.Passovning fikrlariga tayangan holda shunday yozadi: “Mashg‘ulotlar paytida shartli muloqot vaziyatini yuzaga keltirish uchun, masalan, rasm yoki videolavhalarni ko‘rsatish va o‘zbek tilida uning og‘zaki yoki yozma bayonini so‘rash, o‘yin mashqlaridan, ish o‘yinlaridan foydalananish, taqdimot darslarini tashkil etish, ya’ni kasbiy muloqot vaziyatini hosil qilish yo‘li bilan haqiqiy muloqot sharoitiga anchagina yaqinlashadigan shartli muloqot sharoitini hosil qilishi mumkin” [44; 70-b.].

G.N.Soltovskaya o‘yinni quyidagi kabi 7 bosqichdan iborat etib o‘tkazishni ma’qul ko‘radi:

I. O‘yinga tayyorgarlik: til muhitiga xos psixologik komfort vujudga keltirish (musiqiy hamrohlik, krossvord), vazifani va baholash mezonlarini ma’lum qilish.

II. Talaffuz mashqi (razminka).

III. ... bilimdonlari tanlovi.

IV. ... sardorlari tanlovi.

V. ... auksion.

VI. ... loyihasini himoya qilish.

VII. O‘quvchilar nuqtai nazaridan yakun yasash (eng yoqqan o‘rinlarning blits-so‘rovi, kamchiliklarini tahlil qilish, o‘yinli darslarni bundan keyin ijodiy tashkil etish rejalarini muhokama qilish) [193; 66-b.].

O‘yin xarakteridagi ish usullari ko‘p: sahnalashtirish, rolli va ish o‘yinlari, viktorinalar, musobaqalar va turli tanlovlari.

O‘yinlar rollar asosida ham o‘tkazilgani ma’qul. N.A.Ippolitova rolli o‘yinlarning ahamiyati haqida shunday deydi: “Rolli o‘yinni chet tilda sahnalashtirish bolalarga zarur so‘zlarni va iboralarni o‘zlashtirish, ohangni mashq qilish imkonini beradi, bola nutqining obrazli ifodaliligini rivojlantiradi. Bolalar o‘ynar ekanlar, o‘z fantaziyalarini namoyon eta oladilar, ularning shaxsi kamol topadi, ijodiy imkoniyatlari rivojlanadi. Bola odamlar orasidagi o‘zaro munosabatlarni chuqur anglay boshlaydi. Stansiyalar bo‘yicha o‘rgatish – muxtor ta’lim shakllaridan biri, shaxsiyatli-faoliyatli metodikadagi motivatsiyani oshirish metodi. Bu o‘quvchilarning erkin ishlash shakli, uning jarayonida chet til materiali mustahkamlanadi, chuqurlashadi va takomillashadi [176; 7-b.]. Ushbu metodning asosiy sharti – o‘quv o‘yinli faoliyat natijalari bo‘lib, bola har bir bajarilgan topshiriqdan so‘ng o‘zini o‘zi tekshiradi va begunokka ballarni, baholarni kiritadi (har bir topshiriq yuzasidan kalitlar mavjud bo‘ladi) [176; 7-b.].

“*Qolip gaplar bilimdoni*” o‘yinini (musobaqasini) o‘tkazish. “*Yo‘l-yo‘lakay suhbat*” o‘yinida boshlovchining qo‘liga bir necha mavzu ro‘yxati (masalan, “Mehmon kutish”, “Mehmonga borish” va b.) berib qo‘yiladi; u mavzulardan birini ma’lum qilib, navbatma-navbat har bir qatnashchiga yuzlanadi, bu qatnashchi mavzu bo‘yicha o‘zi bilgan qolip gaplarni aytadi: “*Xush kelibsiz*”, “*Xush ko‘rdik*”, “*Omon bo‘ling*”, “*Qulog‘im sizda*”. Tilga olinmagan qolip gaplarni eslash keyingi o‘quvchidan so‘raladi. Javob qolip gapini aytolmagan o‘quvchi o‘yindan chiqadi. Boshqalardan ko‘ra ko‘proq etiket so‘zlarni ayta olgani g‘olib bo‘ladi.

“*Sergak bo‘l*” usulida o‘yin shartlari turlicha bo‘ladi. Masalan, boshqaruvchi xat taxta yonida turgan o‘quvchilarga dialog matnni diqqat bilan ko‘rib chiqishni va qaysi o‘rinda qanday qolip gap borligini eslab qolishni taklif qiladi. So‘ngra sinf o‘quvchilari tomon o‘girilishni aytgach, qolip gaplarning o‘rnini almashtirib qo‘yadi. O‘quvchilar ularni o‘z joyiga tiklab qo‘yishlari kerak bo‘ladi. Xat taxta yonida turgan ikki (uch yoki to‘rt) o‘quvchilardan qay biri vazifani to‘g‘ri bajarsa, u g‘olib sanaladi. O‘yin qolip gaplarning o‘rnini eslab qolib yoki matndagi replikalarga tayanib tiklash orqali (“*Aylanay*”, “*Barakalla*”, “*Yaxshi qoling*”) matnni o‘zlashtirish imkonini beradi.

VIII. Qolip gaplar asosida turli xil ta’limiy va nazorat tipidagi diktantlar yozdiriladi.

IX. Berilgan qolip gaplar asosida to‘g‘ri talaffuz qilish, rus tiliga o‘girish, biror nutqiy vaziyatga mosini tanlash va boshqa shu kabi nazorat mashqlari o‘tkaziladi.

N.V.Ladijenskaya o‘quvchilarga yubiley, bitiruv kechasi, mакtab bayrami va h.k. munosabati bilan maqtov so‘zlarini o‘rgatishda, bolalar maktab bo‘yicha, maktab muzeyiga, shaharning e’tiborli joylariga va h.k.larga sayohat qilganda sayohat bilan bog‘liq nutqni o‘stirishda ekskursiyadan foydalanish yo‘llari haqida o‘z tavsiyalarini bayon qiladi:

“Kelinglar, xitob qilaylik, bir-birimizga qoyil qolaylik. Balandparvoz so‘zlardan qo‘rqmaylik. Kelinglar, bir-birimizga yaxshi so‘zlar bilan gap tashlaylik. Axir bularning hammasi baxtiyor onlarni ifoda etadi-ku! Kelinglar, qayg‘uga cho‘maylik va ochiqchasiga yig‘laylik” [184; 29-33-b.].

U quyidagi savollarni havola qiladi:

- Qaysi nutqiy janrda balandparvoz so‘zlardan qo‘rqish kerak emas?
- Maqtov so‘zi bir-biriga gap otishdan nimasi bilan farq qiladi?
- Siz qaysi vaziyatlarda maqtov so‘zini ayta oldingiz? [184; 31-b.].

Pedagogika fanlari doktori professor S.V.Yurtayev “Содержания языкового образования и речевого развития” nomli ilmiy maqolasida “...qabul qilingan ma’lumotlarni xotirada ushlab qolish qobiliyati, ularni saqlash, javob refleksiyasi bolalarning murojaat nutqini o‘zlashtirish bazasi sifatida vujudga keladi”, – degan fikrni ilgari suradi [200; 22-b.].

Muallifning fikricha, eslab qolish ustidagi ishlar quyidagi turdagি faoliyat usullarini o‘zlashtirishni ko‘zda tutadi: so‘zlarning leksik ma’nosini tushunish, qabul qilinayotgan axborotni hayot tajribasida mavjud bo‘lgan axborot bilan moslash; umumlashtiruvchi xarakterdagi ma’lumotlarni yangi axborot ma’lumotlariga aylantirish, diqqatni to‘plash, javob bera bilishga tayyorgarlik ko‘rish [200; 22-b.].

Gapirganda kishi ongida nutqni ifodalashga doir reja ishga tushadi.

Fikrni ifodalash u kimga mo‘ljallanganligi, qaysi nutqiy vaziyatda o‘rinli bo‘lishini hisobga oladi. Bunday so‘zlarni tanlash ular ma’nosining emotsional-ekspressiv bo‘yog‘iga bog‘liq bo‘ladi. Maktabda jumlalar mazmuni, turlari, tiplari o‘qituvchi tomonidan buyuriladi. O‘qituvchi nutqiy harakatlarga chaqiradi. U bolalarni dialogda qatnashishlariga, axborot berishga, xabar tuzishga, tavsiflash, muhokama elementlarini ishlatishlariga erishish uchun harakat qiladi. Ularni orfoepik me’yorlarga rioya etish, adresatga xushmuomalalik bilan murojaat qilishga o‘rgatadi. So‘zlar, nutqiy etiket, matn haqidagi bilimlarni to‘g‘ri talaffuz qilish asosan bu haqidagi tasavvurlar orqali olib boriladi.

Muloqotda uning qaysi vositalari ishlatilishiga qarab madaniyatli shaxsning sifatlari ko‘zga tashlanadi: to‘g‘rilik, ifodalilik, nutqning aniqligi, xushmuomalaligi belgilanadi.

М.А.Xegay “К вопросу обучения русскому языку по речевым моделям в узбекской школе” mavzusidagi metodik qo‘llanmasida: “Atrofdagi sharoit haqidagi suhbat, rasm asosidagi suhbat va boshqalar dialogik nutq vaziyatliligining ko‘rgazmali bo‘lish shakli hisoblanadi. Nutqiy vaziyat o‘rganilayotgan adabiy asarlardan sun’iy o‘ynalgan vaziyatlar, o‘quvchilar hayotidagi dalillar imitatasiysi asosida yaratilishi mumkin” [73; 8-b.].

Yu.N.Abdullayev, A.M.Bushuy “Краткая история развития методики обучения иностранным языкам: от постановки чтения к речевому общению” qo‘llanmasida [22] ta’kidlashlaricha, “Psixologlar tilshunoslikdagi o‘quvchilarning qiziqishlari va intilishlariga qarshi borgan holda tilni o‘rgatib bo‘lmaydi, degan fikrga muvofiq shunday xulosaga keldilarki, ularda mavjud bo‘lgan persepsiya va tahlil tajribasi yangi vaziyatlarga o‘tadi. Nutqiy muloqotga o‘rgatish ona tilining predmetli interferensiysi bilan bog‘liq. Magazinda, pochtada, vokzal va boshqa joydagi nutqiy xulqqa o‘rgatayotganda ta’lim oluvchilar bu vaziyatlarga muvofiq xorijiy til hodisalarini ham o‘zlashtirishlari zarur. Ular shular bilan bog‘liq holda ta’kidlaydilarki: “Til – madaniyat belgisi, u alohida madaniyat doirasida amal qiladi. Biz bu madaniyatning o‘ziga xosliklari bilan, bu madaniyat tilining vazifalari bilan tanish bo‘lishimiz kerak” [22; 43-b].

Qolip gaplar ustida tashkil etiladigan talaffuzdan tortib qo‘llashgacha bo‘lgan ish turlarining deyarli barchasida muomala odobi qoidalari ta’kidlab boriladi. Bunday bilimlar muloqotni jonlantiribgina qolmay, ushbu jarayonda suhbatdoshlarning dialog shaklida so‘zlashuv chog‘ida o‘zini tutishi, bir-biriga tavoze ko‘rsatishi, odob-axloq doirasida o‘zaro munosabatlaridagi murojaat shakllarini o‘z ichiga qamrab olib, real hayotdagi muloqotga yaqinlashadi. Uni egallagan o‘quvchilarning sharqona nutqiy muloqot madaniyati rivoj topadi, yoshlар turmushda o‘zbek tilidagi dialogik shakldagi so‘zlashuvda yuzaga

keladigan nutqiy vaziyatlarga yetarli tayyorgarlik ko‘rgan bo‘ladilar. Zero, jamiyatda suhbatdoshlar bir-birlarining ijtimoiy mavqelarini, bir-birlariga bo‘lgan munosabatlarini hurmat qilgan holda murojaat etishlari, bularni nutqiy va nutqiy bo‘lmagan muloqot unsurlari orqali ifoda qilishlari darkor. Shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni, mavqeyining so‘zlashuvga ta’sirini A.Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasidan yaqqol ko‘rish mumkin.

Darsliklar tahlilidan ma’lum bo‘lgan ediki, nutqiy muloqot odobiga oid bilimlar 7-sinfda uchta o‘quv matnida o‘z aksini topgan. Lekin muomala odobiga doir qoidalarni quyi sinflardan boshlab o‘rgatmaslikning sira iloji yo‘q. Masalan, nutqiy muloqot bilimlaridan bo‘lmish *sen* va *siz* so‘zlarini 2–4-sinf o‘quvchilari o‘zbek bolalarining o‘zidan kattalarga (akalari, opalari, ota-onasiga) “sizlab” murojaat qilishlarini har kuni ko‘rishadi va eshitishadi va bu holdan ajablanishlari tabiiy. Ularning ko‘nglida tug‘iladigan savollarga o‘zbek tili o‘qituvchisi izoh berib o‘tsa, ko‘pincha shuning o‘zi kifoya qiladi. Amaliyotda ham u shunday yo‘l tutadi: 2-sinf danoq buni bolalarga ma’lum qiladi.

Tajribalar shuni ko‘rsatadiki, nutqiy va nutqiy bo‘lmagan muloqot odobini o‘quvchilarga tushuntirib, ularning xulq-atvoriga singdirish yuzasidan olib boriladigan ishlar ba’zan oson kechadi, ba’zan esa birmuncha murakkab jarayonlarni ifoda etadi. Masalan, 2-sinf o‘quvchilari *sen* va *siz* haqidagi tushuntirishlarni oson qabul qiladilar. O‘qituvchi har safar nutqiy muloqot odobiga doir biror yangi bilim berishga kirishar ekan, ishni puxta loyihalashtirib olishdan boshlashi kerak.

Dastlabki darsda tanishtirish-ko‘rsatish metodidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ushbu metodni yolg‘iz emas, qiyoslash usuli bilan baqamti qo‘llash kerak. Shu maqsadda o‘qituvchi “O‘zbek tili” darsliklarida keng ishlatiladigan namuna variantiga murojaat etadi. Chunonchi:

—*Ada, siz bugun ishga borasizmi?*

—*Ha, boraman.*

—*Valya, sen koptokni topdingmi?*

—Xa, topdim.

Namuna o‘quvchilarga dabdurustdan o‘qitilmaydi. (Biz shu o‘rinda darsliklardagi bu kabi mashqlarni bajarish ishlarini tashkil etishni farqlantirdik.) O‘qituvchi o‘quvchilarga: “Uydagilar bilan qanday so‘zlashgan bo‘lardingiz? Masalan, adangiz ishga borish-bormasligi, ukangiz yoki singlingiz koptokni topgan-topmaganligini nima deb so‘raysiz?”, – deb rus tilida nutqiy vaziyatni ma’lum qilib, shu suhbatni yuzaga keltirishni topshiradi. Bolalar:

—Пана, ты пойдешь сегодня на работу?

—Да, пойду.

—Валя, ты нашла мяч?

—Да, нашла.

Ana shundan keyin o‘zbek tilidagi namuna o‘qitiladi va *sen* hamda *siz* so‘zlarining ishlatilishi rus tilidagidan nimasi bilan farq qilayotgani so‘raladi. Bunday savollar o‘quvchilarni fikrlashga, ikki til hodisasini taqqoslash va tadqiq etishga undaydi.

Shunday bilimlar borki, ular tezda uqib olinadi. *Sen* va *siz* haqidagi bilim shular jumlasidandir. Lekin nutqiy muloqot odobiga doir ayrim bilimlarni bu tarzda o‘rgatish yetarli emas: ularni vaqtı-vaqtı bilan mustahkamlash va takrorlab borish zarur bo‘ladi.

Qiyinroq o‘zlashadigan bilimlarni mustahkamlashda leksik va grammatik mashqlar, masalan, nuqtalar o‘rniga kerakli so‘z yoki iborani qo‘yib o‘qish hamda ko‘chirish, namuna asosida dialogik matn tuzish kabi mashq turlari o‘quvchilarni real hayotiy muloqotga yetarlicha tayyorlay olmaydi. Chunki turmushda replikalar shunchaki buyruq-istak, so‘roq va darak gaplar ohangida emas, balki alohida ohang jilolari bilan aytildi, tavoze harakatlari bilan qo‘sib ado etiladi. Yuqoridagi mashq turlarida ana shu jihatlar e’tibordan chetda qoladi. Bu o‘rinda rollarni ijro etish bilan bog‘liq mashqlarning ahamiyatini alohida ta’kidlagan bo‘lardik.

“Intellektual ring” o‘qituvchi tomonidan muomala odobiga doir berilgan savollarga o‘quvchilarning ketma-ket, tartibli javob berishlaridan iborat rolli o‘yin metodi.

Xullas, o‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga qolip gaplarni, muloqot mashqlari bilan bog‘liq ravishda ayrim muomala odobi qoidalarini o‘rgatish ishlari tizimlilik asosida amalga oshirilishi, bunda samaradorlik asosiy o‘lchov vazifasini bajarishi maqsadga muvofiqdir.

3.2-§. O‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir mashqlar tizimi

Dissertatsiyamizning ushbu paragrafida darsda dialogik mashqni tashkil etish shart-sharoitlari, o‘quvchilarga, shuningdek, o‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar, o‘quvchilarning bevosita dialogik nutqini o‘sirish, o‘zaro so‘zlashuvlarini uyuşhtirish jarayoni va bunda bajarilishi lozim bo‘lgan mashqlar haqida so‘z yuritamiz. Bunday mashqlar nutqiy ko‘nikma va malakalarning rivojlanish bosqichini ifoda etib, yoshlarni hayotga, unda yuz beradigan nutqiy muloqotga tayyorlash vazifasini bajarib, ma’lum til birliklarini faollashtirish bilan tavsiflanuvchi ta’lim-tarbiya ishlarining yakuniy natijasi va samarasini namoyon qiladi.

G.V.Rogova, I.N.Vereshchaginalarning ta’kidlashlaricha, ikkinchi tilni o‘rganishda uch xil faollikni o‘zaro farqlash kerak: intellektual, emotsional va nutqiy faollik [114; 66-b.]. O‘zaro so‘zlashuv jarayonidagi faollik ko‘proq nutqiy sanalib, u shu jarayonning qanday tashkil etilishiga bog‘liq.

Bizningcha, har bir replika va ularga javoblarni alohida mashg‘ulotda o‘rganish mumkin, lekin qadamlarning hammasini bitta darsda va bir sinfda o‘zlashtirishga vaqt yetishmaydi. Bunday tarzdagi mashg‘ulotlar bog‘chada va har bir sinfda (2-sinfdan 9-sinfgacha) asta-sekinlik bilan modellashtirish asosida izchil olib borilsa, ularni o‘zlashtirish samaradorlik kasb etadi.

Dialogik mashqqa tayyorgarlik ko‘rish, uni uyushtirish jarayonida hisobga olish zarur bo‘lgan masalalar sirasiga, birinchi navbatda, *so‘zlashuv o‘tadigan shart-sharoitni belgilab olish* kiradi. Ayni o‘zaro so‘zlashuv tashkil qilinadigan shart-sharoitlar ta’lim samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

O‘zbek tilini o‘qitish samaradorligini oshirishda darslarda o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish ishlarini pedagogik texnologiyalar darajasiga yetkazib tashkil etishning ahamiyati katta. Bu ishlar ta’lim maqsadi asosida loyihalanadi. Maqsad esa nimani qancha, qanday saviyada, qanday qilib o‘qitish kerakligini belgilab beradi.

Darsda o‘quvchilarning dialogik shakldagi muloqotini uyushtirish eng murakkab jarayonlar jumlasiga kiradi. Bunda yoshlarning ushbu ish turiga qiziqish bilan munosabatda bo‘lishlarini ta’minalash muhim o‘rin tutadi. Bu esa o‘qituvchining darsga ko‘radigan tayyorgarligi, bunda hal qilib olishi lozim bo‘lgan vazifalariga bog‘liq. Chunonchi:

- 1) sinf o‘quvchilarining o‘zbek tilida mustaqil ravishda gap tuzish malakalarining qay saviyada ekanligiga e’tibor berishi;
- 2) o‘zaro suhbatlashadigan juftlarni tanlashi;
- 3) xato qilishim mumkin deb o‘zbek tilida gapirishdan iymanadigan o‘quvchilarni alohida hisobga olishi;
- 4) suhbatdoshlarning muloqotdan ko‘zlagan maqsadlari, qiziqish va faolliklarini nazarda tutishi;
- 5) dialogning borishini chamalab, loyihalashi;
- 6) dialog sodir bo‘ladigan shart-sharoitlarni hisobga olishi;
- 7) uyushtiriladigan dialogning uni o‘stirishga doir mashqlar tizimidagi tutgan o‘rnini ko‘zda tutish;
- 8) ko‘rsatmalilikni ta’minalash;
- 9) innovatsion ish usullarini jalb etish.

Ma’lumki, hayotda suhbatdoshlarning qiziqishlari har xil bo‘ladi. Birini undan-bundan gapirib, muloqotga tortish oson bo‘lsa, boshqasini gapga solish

qiyinroq, biriga o‘zingiz yaxshi ko‘rgan narsalar haqida gapirgan gaplaringiz ma’qul kelsa, ikkinchisi bunday gaplarni yoqtirmaydi. Biri suhbatingizdan mamnun bo‘lsa, ikkinchisiga har qanday gap malol keladi. Demak, muloqot jarayoni ta’lim va tarbiya nuqtai nazaridan samarador bo‘lishi uchun o‘zbek tilining qonun-qoidalarini bilishdan tashqari, suhbatdoshining gaplashishga moyil yoki moyil emasligi, munosabatini hisobga olish lozim. Umuman aytganda, axloqiy jihatlarini, til egalarining milliy an’analari, qadriyatları, qiziqishlari, muammolari, o‘ziga xosliklarini ham tushunish, his-tuyg‘ularini imkon qadar anglash talab qilinadi. Alovida ta’kidlash joizki, to‘g‘ri uyushtirilgan suhbatlar mazmunli va qiziqarli bo‘lishi tabiiy.

Ba’zi o‘quvchilar o‘zlarini suhbatdoshlaridan aqlliroq, gapga chechanroq deb bilib, muloqot chog‘ida ko‘proq faollashib ketadilar. O‘zaro so‘zlashuvni tashkil etish chog‘ida o‘qituvchi bundaylarni ogohlantirib, suhbatdoshini hurmat qilib, uning replikasini sabr bilan kutishi kerakligini ta’kidlab turadi. Shu tariqa u muloqotning o‘zaro tenglikda o‘tishi kerakligiga e’tibor beradi. Boshqacha aytganda, sinfdoshlarning bir-birlarining shaxsini teng ko‘rishlarini talab qilishi joiz. Chunki har biri o‘z dialogik nutqini o‘sirishga haqlidir. Ayni paytda suhbatdoshlar o‘z tuyg‘ularini jilovlashga, bir-birlarini qo‘llab-quvvatlashga intilishlari ham lozim.

Metodist olima E.A.A’zamxo‘jayeva suhbatdoshlarning o‘zaro muloqotga kirishishlaridagi qiyiichiliklar bevosa quyidagi amaliy va hayotiy vaziyatlar tufayli vujudga keladi, deb hisoblaydi:

- 1) u yoki bu narsani ta’qiqlash;
- 2) qiziqishlardagi qarama-qarshilik;
- 3) kattalarning tarbiyalanuvchilarga bildirgan e’tirozları;
- 4) o‘z atrofidagi odamlarni aybdor qilishga intilish;
- 5) tengdoshlarining uni yomonlashlari;
- 6) o‘z aybiga iqror bo‘lishni xohlamaslik va boshqalar [141; 10-b.].

O‘quvchilar ko‘pincha xato talaffuz qilishdan, so‘zlarni noto‘g‘ri ishlatishdan, biror replikani eslay olmaslikdan, noto‘g‘ri so‘rab qo‘yishdan, suhbatdoshi aytgan gaplarni tushunmay qolishdan, ayrim replikalarni yod olib ulgurmaganlik tufayli fikrni chala aytishdan hadikda bo‘ladilar. O‘zbek tili darslarida ta’qiqlar asosan suhbatdoshiga qo‘rslik qilmaslik, qo‘lini paxsa qilib gapirmaslik, suhbatdoshini unutib chetga qarayvermaslik kabilar bilan ifodalanadi.

Suhbatdoshlarni tanlashda ularning o‘zaro muloqotdan ko‘zlagan maqsadlaridan kelib chiqadigan qiziqishlarini nazarda tutish lozim. O‘zbek tilini yaxshi o‘zlashtiradigan, ozmi-ko‘pmi mustaqil ravishda gap tuzib, fikr bildira oladigan o‘quvchi suhbatdoshining shaxsini bilib olishga qiziqadi. Dialog namunasini yod olib muloqotga kirishgan o‘quvchi esa replikalarni ayta olishga, o‘qituvchidan unga beradigan bahosini eshitishga qiziqadi.

Shuningdek, bu qiyinchiliklar, avvalo, o‘quvchilarning o‘zbek tilida mustaqil ravishda gap tuza olish-olmasligida namoyon bo‘lsa, qolaversa, dialogik replikalarni muomala odobi qoidalariga rioya qilib qanday aytilayotganini anglash yoki aytishda ko‘rinadi, nihoyat, suhbatdoshining talaffuzidan u aytayotgan gaplar, qolip gaplar mazmunini to‘g‘ri tushunishda o‘z ifodasini topadi. Ayniqsa, turli his-tuyg‘ular bilan berilgan savol yoki qaytarilgan javobdan, o‘zaro almashilayotgan turli ma’no-mazmundagi replikalardan shu tuyg‘ularni to‘g‘ri qabul qilish ham muayyan qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

I.V.Lisikova ta’kidlaganidek, dialogik nutq nutqiy faoliyatning murakkabroq ko‘rinishlaridan biri sifatida quyidagi tavsifga ega:

- dialogning borishi bexosdan, oldindan aytib bo‘lmaydigan tarzda yuz berishi;
- nutqning sub’yektiv-baho beruvchi bo‘yog‘i orqali namoyon bo‘ladigan emotisionallik va ekspressivlik;
- ikki bo‘lakli birliklarning (savol – javob, savol – aks savol, xabar);

– suhbatni ilib ketish replikasi, taklif – rozilik yoki rozi bo‘lmaslik, ajablanish va shu kabilar) mavjudligi [185; 27-b.].

Muloqotga kirishgina emas, balki replikalarni aytish ohangi ham muayyan qiyinchilik tug‘dirib, dialogik nutq o‘sirish vazifalari ko‘lamini yana ham kengaytiradi. N.B.Sheshkoning “Риторика” kitobida nutqiy etiketning (muomala odobining) quyidagi funksiyalari ajratiladi:

1. Aloqa (kontakt) o‘rnatish funksiyasi – bunda suhbatdosh bilan muloqotga kirishish uchun munosabatlarni yaxshilash lozim.
2. Xushmuomalalik funksiyasi – “sen” yoki “siz” shakllarini tanlash, ismi va familiyasi bilan chaqirish, murojaat qilish.
3. Tartibga solish (regulyativ) funksiyasi – muayyan formulani tanlashning boshqarilishi.
4. Ta’sir ko‘rsatish funksiyasi – iltimos qilish, kechirim so‘rash formulalarida namoyon bo‘ladi.
5. Undash funksiyasi – bu, ayniqsa, murojaat vaziyatida yaqqol ko‘rinadi.
6. Emotsional-ekspressiv funksiya – murojaat ohangini to‘g‘ri qo‘llash, ta’qiqlash bo‘yoqlaridan holi qilish [120; 97-b.].

Muallifning fikricha, nutqiy etiket uchun agressiya butunlay yotdir. Agressiya suhbatdoshda qo‘rquv hissini paydo qiladi. Agar aytidayotgan gaplar bolaga yoqmasa, qo‘rqlas, unda salbiy emotsiyal kechinmalar uyg‘onadi.

Bu o‘rinda o‘quvchini qo‘polik, qo‘rslik qilmaslikka, xushmuomalalilik va samimiylarga undash muhim rol o‘ynaydi. Muomala odobi qoidalari so‘z shaklini tanlashda asosiy dasturilamal bo‘lib hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlarni hisobga olish ham shu qoidalar asosida ro‘yobga chiqariladi.

N.A.Ippolitovaning ta’kidlashicha, har qanday muloqot axloqiy (etik) me’yorlarga asoslanadi. U tarbiya topganlikda o‘z ifodasini topadi.

Muallif quyidagi odob-axloq tamoyillariga rioya qilishi lozim deb hisoblaydi:

- 1) odamlar o‘zing bilan qanday munosabatda bo‘lishlarini istasang, ular bilan shunday munosabatda bo‘l;

- 2) xushmuomala bo‘l, o‘zgalarning manfaatlariga rioya qil, boshqalarni yomonlama, kamtar bo‘l, olajanoblik ko‘rsat;
- 3) so‘z bilan ehtiyyot bo‘lib muomala qil (suhbatdoshni xafa qiladigan so‘zlarni chetlab o‘t);
- 4) aytadigan gapingni puxta o‘ylab ol, aniq, rostgo‘y bo‘l;
- 5) aytganlaringni (yozganlaringni) muomala odobiga rioya qilganlik nuqtai nazaridan tahlil qilib bor [176; 7-b.].

N.A.Ippolitovaning aniqlashicha, maqtov vaziyati kam standartlashgan bo‘ladi [176; 9-b.].

E.A.Isakovichning fikricha, birgalikdagi faoliyat sharoitlarida dialogik o‘zaro ta’sirni tashkil etish jarayonlari shaxsninggina emas, balki odamning individligi va shaxsiyatli podstrukturalar ijtimoiylashuvi yuz beradi. Taxmin qilish mumkinki, dialogik o‘zaro ta’sirni tashkil etish jarayoni birgalikdagi faoliyat sharoitlarida sodir bo‘ladi, buni L.I.Umanskiyning tasnifiga ko‘ra *birgalikdagi o‘zaro ta’sirdagi faoliyat* deb belgilash mumkin. Uni amalga oshirishda umumiy vazifa guruhning har bir a’zosi guruhning barcha a’zolari bilan bevosita (va bir vaqtdagi) o‘zaro ta’sirda bajariladi [177; 9-b.].

Dialogik o‘zaro ta’sir jarayonini tashkil etish birgalikdagi o‘quv faoliyatidagina emas, balki quyidagilar xos bo‘lgan faoliyat shart-sharoitlarida sodir bo‘ladi:

- 1) sheriklar o‘rtasida ularda o‘zaro ta’sirning har bir onida tug‘iladigan sub’yektiv his-tuyg‘ular va sezimlarni ifodalashdagi *tabiiylik va erkinlik*;
- 2) boshqa odamlarga va o‘z-o‘ziga nisbatan *shaksiz pozitiv (ijobiy) munosabat*, o‘zgalarga g‘amxo‘rlik qilish va ularni muloqotda teng huquqli sherik deb qabul qilish;
- 3) impatik tushunish, boshqa odam bilan shaxslararo aloqa davomida uning his-tuyg‘ulari, kayfiyati, fikr-o‘ylariga nozik va mos tarzda hamdardlik ko‘rsata bilish. [177; 10-b.].

T.I.Vostrikovaning ta'kidlashicha, pedagogik dialog savol berish va javob qaytarishni, ma'qullah va maqtab qo'yishni, tanbeh berishni va boshqa shukabilarni o'z ichiga oladi; o'qituvchi tushuntiradi, uy vazifasini so'raydi va h.k. tadbirlarni amalga oshirib, o'quvchilar bilan dars davomida muloqotda bo'ladi [173; 6-b.]. Muallimning nutqi bolalarga ibrat bo'la oladigan darajada bo'lishi kerak.

O.M.Orlov mehnat faoliyati (ish) yuzasidan olib boriladigan muloqot (suhbat) haqida gapirib, uning ishga qabul qilish chog'idagi suhbat, ishdan bo'shash paytidagi suhbat, intizom bilan bog'liq suhbat, kasbiy faoliyat bilan bog'liq ayrim muammolarni muhokama qilish kabilarni ajratadi [188]. Shubhasiz, o'zbek tili darslarida ham dars jarayoni o'ziga xos muloqot shakllaridan foydalanish imkonini beradi.

Qolip gaplarga oid BKMLar ham, muomala odobiga doir BKMLar ham dialogik matn namunalari orqali nutqda reallashadi, o'zaro so'zlashuv mashqlari yordamida nutqqa olib kiriladi, faollashtiriladi. Muomala odobiga oid qoidalar o'qituvchining bayoni, tushuntirishlari, darslikdagi o'quv matnlari asosida anglatilsa-da, dialog namunalari orqali o'zlashtiriladi. Shunga ko'ra dastlab dialogik nutq o'stirish metod va usullarini tanlashda ana shular bilan bog'liq mummolarni ko'rib chiqishga zaruriyati tug'iladi.

Eslatish joizki, lisoniy BKMLar, odatda, amaliyotda mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etish asnosida o'quvchilarning muloqot olib borish uchun leksik ta'minot bo'la oladigan so'z boyligini hosil qilish, ularga mustaqil ravishda gap tuzishni o'rgatish, qolip gaplarni yod oldirish, muomala odobi qoidalari bilan tanishtirish yo'li bilan rivojlantiriladi. Metodik adabiyotlarda lug'at ishini tashkil etish masalalari keng yoritilgan. Shuni nazarda tutib biz o'quvchilarga replikalar tuzishni o'rgatish masalasiga maxsus to'xtalishni lozim topmadik. Asosiy muammo o'quvchilarni o'zbek tilida replikalar tuzib, nutq sharoiti va nutqiy vaziyatdan kelib chiqib o'zaro so'zlashishlarini ta'minlashda namoyon bo'ladi. R.Yo'ldoshevning fikricha, "O'zbek tili" darslarida rusiy zabon o'quvchilarga

dialogik shaklda o‘zaro so‘zlashishni o‘rgatish ishlari tayyor savol-javoblarni yod oldirishdan iborat bo‘lmasligi kerak. Chunki turg‘un iboraday bo‘lib qolgan qolip gaplarni mustasno etganda aksariyat luqmalar mustaqil ravishda gap tuzib aytish imkonini beradi” [31; 64-b.].

R.Yo‘ldoshev o‘zining 2015-yili chop etilgan monografiyasida qolip gaplarni rus tiliga tarjima qilib tushuntirish, qaysi nutqiy vaziyatlarda ishlatilishini izohlash, ularni mustahkamlash (dialog namunasi asosida unga ayrim o‘zgartishlar kiritgan holda o‘zaro so‘zlashish) bilan cheklanmaydigan ish ko‘lамиni belgilab beradi, chunonchi, u o‘quvchilarga o‘zaro dialogik shaklda so‘zlashishni o‘rgatishda o‘qituvchining oldida turgan ta’limiy vazifalarni shunday sanab ko‘rsatadi:

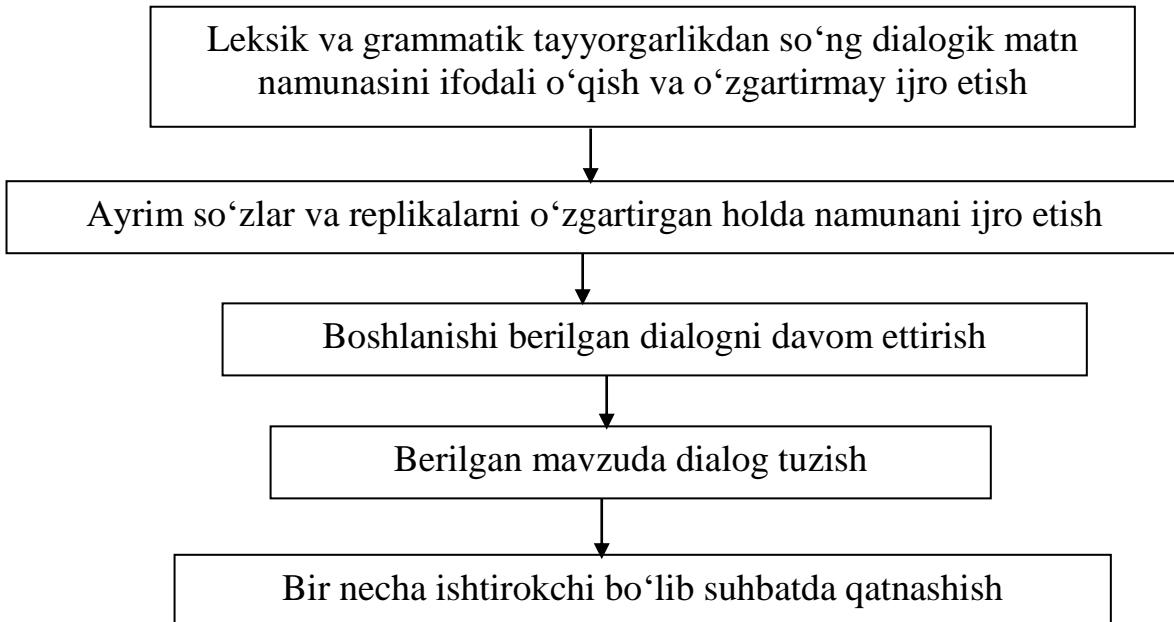
1. O‘quvchilarga o‘zaro so‘zlashish tartibini o‘rgatish.
2. Quyi sinflarda o‘quvchilarni dialog namunasi bilan tanishtirgach, uni o‘z hayoti bilan bog‘lab, ayrim o‘zgarishlar kiritgan holda ijro etish.
3. Qolip gaplar bilan izchil tanishtira borish, ularning qay vaziyatlarda qo‘llanishiga izoh bergen holda nutqiga singdirish.
4. Loyiha sifatida tayyorlab kelingan dialogni darsda yuzaga keltirish.
5. Nutqiy vaziyatlar yaratish yo‘li bilan o‘quvchilarning tipik muloqot mavzularida erkin so‘zlashuvlarini tashkil etish [29; 71-b.].

Muallif *dialogik luqmalarning ishlatilish tartibini o‘rganish* muhimligini ta’kidlab, shunday deydi: o‘quvchilar savol-javob tartibida o‘zaro “suhbatlashish”da tartib bilan bog‘liq qiyinchilikni his etmasalar, savol - javob, aks savol tartibida so‘zlashishda tartibni unutishdan iborat qiyinchilikka duch keladilar: ba’zan javobdan so‘ng o‘zlarini savol berishlari kerakligini esdan chiqaradilar [29;71-b]. Muallif maslahatlarini davom ettirib, buni “Endi sen so‘ra”, deb eslatib turish, shu yo‘l bilan *muloqotning jonliligini ta’minlash zarurligini*, buning uchun o‘quvchilardan o‘z suhbatdoshiga qaragan holda (ba’zan ismini aytib) savol berish va javob qaytarishni talab etish ma’qulligini uqtiradi [29; 72-b.]. Uning fikricha, dialog paytida savol bilan javob o‘rtasida, umuman, luqmalar

oralig‘ida uzoq to‘xtamlar, katta-katta uzilishlar bo‘lmasligi lozim. O‘qituvchi suhbat jarayonida javobni iloji boricha tez aytishni talab qiladi, tez javob qaytarganlarni rag‘batlantirib turadi [29; 72-b.]. Bu endi suhbatdoshlar faolligi masalasi bilan bog‘lanadi. Lekin asosiy muammo qolip gaplarni, shuningdek, muomala odobi qoidalarini o‘rgatish, dialogik matn namunalari asosida yoki ularsiz o‘zaro so‘zlashuv mashqlarini tashkil etish, umumlashtirib aytganda, yoshlarning nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirishdan iborat bo‘lib qolaveradi.

Ma’lum bo‘ladiki, o‘quvchilarning dialogik shaklda o‘zaro so‘zlashuvini tashkil etish jarayoni murakkab bo‘lib, o‘qituvchidan alohida mahorat talab etadi. Savol-javobning tashkiliy jihatlarigina emas, hatto namunani tushunishning o‘zi jiddiy e’tiborni talab qiladi. R.X.Ahubakirovaning ta’kidlashicha, dialogik nutq o‘stirish suhbatdoshlarning biri gapishtishi, ikkinchisi nutqni tinglab tushunishi bilan bog‘liq nutqiy faoliyat ko‘rsatgani uchun psixologik jihatdan muayyan qiyinchiliklar tug‘diradi [135; 3-b.]. Bu qiyinchiliklarning bir jihat so‘zlashish uchun suhbatdoshlardan biri gapirganda, ikkinchisi u aytgan so‘zlarni xotirasida ushlab turishi va javob qaytarish haqida o‘ylashi kerakligida, yana bir jihat tinglovchi suhbatdoshi bergen axborotni o‘zidagi axborot bilan solishtirish asosida yangiliklarni ajratishi lozim bo‘ladi [200; 22-b.]. Tinglovchi o‘zida muloqotga tayyorlik his qilishi kerak. Shunda uning diqqati to‘liq nutqni tinglab tushunish va gapirishga safarbar qilinadi. So‘zlovchi kimga nima deyishni, vaziyatni o‘ylaydi.

Matn namunasi asosida dialogik nutq o‘stirishga qaratilgan mashqlar tizimi ham o‘ziga xos bo‘lishi, muayyan izchillik ta’milanishi kerak. Ushbu izchillikni quyidagi chizma orqali yaqqol ifodalash mumkin:



3.1-rasm. Dialogik nutq o'stirish mashqlari dinamikasining gipotetik modeli.

Mashqlar tizimi (dialogik nutq o'stirish mashqlari dinamikasining gipotetik modeli) quyidagi ko'nikma va malakalarni hosil qilish uchun tavsiya etilmog'i lozim:

- o'tilgan so'zlashuv mavzulari doirasida muloqot odobiga rioya qilgan, bir-birini tushungan holda tartib bilan o'zaro so'zlashish;
- tuzilishi o'rganilgan gap qurilmalari doirasida to'la mustaqil ravishda gap tuzib aytgan holda nutqiy muloqotda erkin ishtirok etish;
- dialogik shakldagi nutqda qolip gaplar boyligidan o'rinli foydalanish;
- suhbatdoshni turli savollar berib suhbatga torta olish;
- savol yoki javobda kommunikativ muddaoni ohang yordamida ifodalash;
- suhbatning jonli chiqishini ta'minlash;
- dialogik shakldagi nutqda har xil mazmundagi replika turlaridan foydalana bilish.

Yuqorida sanab o'tilgan ko'nikma va malakalarni rivojlantirishda o'zbek tili darsliklarining mashq materiallarining yetarli yoki yetarli emasligi haqida gapiradigan bo'lsak, bu mashqlarni o'quvchilarga o'zbek tilida erkin so'zlashha olish imkonini beradigan, shuni o'rgatadigan mashq turlariga e'tiborni qaratishimiz

to‘g‘ri bo‘ladi. Eng muhimi, dialogda ishlatalishi kutilgan leksik materiallar o‘zlashgan, ya’ni darslik sahifalarida o‘rganilib, mustahkamlanayotgan bo‘lishi kerak. Biz bu mashqlarni berilgan mavzuda mustaqil ravishda dialoglar yaratish (so‘zlasha olishni), suhbatni vaziyatga qarab mustaqil davom ettira bilishni talab etadigan topshiriq turlari sifatida tasavvur qilamiz. Bunday ta’limiy tadbirlarni amalga oshirish, shubhasiz, o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq bo‘lib qoladi.

Boshlang‘ich sinflarda dialog namunasini o‘qishda o‘qituvchining talaffuziga taqlid qilish yetakchi mavqeda bo‘ladi. O‘qishga, ayniqsa, ifodali o‘qishga ko‘proq vaqt ajratiladi. Qisman 4-, asosan 5-sinfdan bu ishga sarflanadigan vaqt qisqarib boradi.

Dialogik nutq o‘sirish ishlari odatda matn namunalari asosida boshlanadi. Bunda *yangi materialni tushuntirish va o‘zaro so‘zlashishni mashq qilish* metodlari qo‘l keladi. Matn namunasi quyidagi ikki xil usulda taqdim etiladi:

- 1) matn namunasini o‘qish;
- 2) so‘zlashuv namunasini eshitib idrok etish.

Dialogik matn (suhbat) namunasi dastlab o‘qituvchi va biror yaxshi o‘zlashtiradigan o‘quvchi yoki yaxshi o‘zlashtiradigan ikki o‘quvchi tomonidan rollar bo‘yicha ifodali o‘qiladi. So‘ng boshqa bolalar ham dialog replikalari talaffuzini mashq qiladilar. Replikalarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, qiyoslash, izohlash – bular ham usullar sanaladi. Lekin ushbu usullar notanish (yangi) qolip gapga nisbatan qo‘llanadi. Tarkibi anglanadigan replikalar sidirg‘asiga emas, balki o‘quvchilar mazmunini tushunmagan gaplarni aniqlash, avval bir-ikki notanish so‘zni tushuntirish, bu ish yordam bermagan holatdagina replikani rus tiliga o‘girish tavsiya qilinadi.

So‘zlashuv namunasining og‘zaki ravishda taqdim etilishi uni dialogni nutq orqali idrok etish imkonini beradi. Bunda intonatsiya ham, muloqot tarzi ham, bevosita til materiallari ham jonli muomala yo‘sinda qabul qilinadi va shunga suyangan holda bevosita talaffuz mashqiga o‘tish uchun andoza bo‘lib xizmat qiladi.

Matn namunasini o‘zgarishsiz aynan ijro etish o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘stirmaydi, balki shunga ko‘riladigan tayyorgarlikni ifoda etadi. Binobarin, bu mashq turiga ko‘p vaqt ajratilmaydi. O‘quvchilarni baholashda til materialining o‘zlashtirilishi, talaffuz va imlo jihatlari, replikalar intonatsiyasi hisobga olinadi.

Boshlanishi keltirilgan dialog namunalarini mazmuniga o‘zgartishlar kiritgan holda ijro etish mumkin. Bunda reys (uchiladigan tomon) nomi va uchmoqchi bo‘lib turgan kishidan qilinadigan iltimos va ushbu iltimosga qaytariladigan javob, dialogning biror replika bilan davom etishi ko‘zda tutilishi mumkin. Darslikda bo‘limgan holatlarda ana shunday dialogik matn namunalarini tuzib chiqish o‘qituvchining zimmasiga yukланади.

Bir dialog namunasini asos qilib olib, undagi so‘zlarni va replikalarni almashtirish yo‘li bilan variantlar yuzaga keltira borish ishi sinfdan sinfga izchil bajarilishi mumkin. Bunday ta’limiy tadbir mundarijasи R.Yo‘ldoshevning “O‘zbek tili darslarida...” nomli metodik qo‘llanmasida, qisqargan holatda uning 2015-yilda nashr qilingan monografiyasida bayon qilingan.

Ushbu turdagи mashqlarning ahamiyati shundaki, ular o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘stirish bilan bog‘liq dastlabki ko‘nikmalarни egallash imkonini beradi.

Boshlanishi berilgan dialogni davom ettirish talab etiladigan mashqlar o‘quvchilarni berilgan bir-ikki replikaga tayangan holda davomini o‘ylab topish vaziyatiga soladi. Masalan:

BOZORDA

– Qovunning kilosi necha so‘m turadi?

– ... so‘m.

– Mana bu qovun necha kilo chiqadi? ...

BEKATDA

– Shimoliy vokzalga nechanchi avtobus boradi?

– 55–avtobus.

— ...

SHIFOKOR HUZURIDA

— Mumkinmi?

— Kiring. Mana bu yerga o‘tiring. Xo‘sh, qayeringiz og‘riyapti?

—...

O‘quvchilar bu kabi mavzularda ona tilida ko‘p so‘zlashib turganlari uchun mashqni uncha qiynalmay bajaradilar. Replika va qolip gaplarni o‘ylab topishda ona tilidan muloqot ko‘nikmalariga tayanadilar. Lekin ayrim mavzulardagi dialoglar odatdagidan farqli bo‘lishi mumkin. Masalan, “Bozorda” mavzusi shular jumlasiga kiradi. Qovun yoki tarvuz sotib oladigan kishi avval bir kilosining narxini so‘raydi, keyin “Bitta qovun (tarvuz) bering”,— deb so‘rash o‘rniga “Mana bu qovun necha kilo chiqadi?”, “Kichikrog‘i-chi?” kabi savollarga javob olgach: “Mana bu qovunni torting”,— deb murojaat qiladi. Mashq ta’limiy bo‘lgani uchun o‘qituvchi yo‘naltiruvchi savol va topshiriqlar yordamida suhbatlashayotgan o‘quvchilarga yo‘l ko‘rsatib turadi. Ba’zi ilg‘or ish tajribali o‘qituvchilar mulyajlardan foydalaniib, qovun xarid qilish vaziyatini yuzaga keltiradilar. Ba’zi mavzularda ...dialogga sahna elementlari ham kiritiladi: eshikni taqillatish, ruxsat so‘rash, salomlashish, xayrlashish va boshqalar. Bunda quyidagi kabi replikalarni ham ishlatish lozim bo‘ladi: “Kim u? – Bu – men, Sashaman, kirish mumkinmi? Kiring. Kechirasiz. Unda nima ishing bor?”.

Bunday ko‘rsatmalilik o‘quvchilarni faollashtirib yuboradi. Darsda besh-olti juft o‘quvchi o‘zaro suhbatlashgach, dialog ravonlashadi.

Berilgan mavzuda dialog tuzish talab etiladigan mashqlar muayyan leksik va grammatik tayyorgarlikdan so‘ng, o‘quvchilar o‘zaro so‘zlashishning dastlabki ko‘nikmalarini egallay boshlaganlaridan keyin tashkil etiladi. Shunday yo‘l tutilmasa, darsliklarda berilganidek, bu kabi topshiriqlar katta qiyinchiliklar, muvaffaqiyatsizliklar bilan ado etiladi.

Mashq turining ahamiyati shundaki, jiddiy hozirlik asosida uyushtiriladigan so‘zlashuv samarali bo‘lib, yoshlarni ruhlantiradi, ulardagi dastlabki ko‘nikmalarini

yanada mustahkamlash imkonini beradi, Davlat ta’lim standartida belgilangan miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlariga erishishni ta’minlaydi.

Bir necha ishtirokchi bo‘lib suhbatda qatnashish muomala odobini egallash, suhbat diapozonini kengaytirish, kutilmagan replika variantlarini o‘rtaga tashlash imkonini beradi, o‘quvchilarning mas’uliyati ortadi, ular yetarli darajada faollashadilar.

Xullas, dastlabki mashq sifatida namuna aslicha ijro etiladi, so‘ng variativ o‘zgarishlar qilishga o‘tiladi, yondosh mavzulardan, o‘xshash nutqiy vaziyatlardan birida namunadan foydalanib (so‘zлari, gapлari, qolip gapлarini o‘zgartirib) o‘zaro so‘zlashish mashqlari uyuştiriladi, nihoyat, to‘lig‘icha mustaqil ravishda o‘zaro so‘zlashish mashqlariga o‘tiladi.

Yangi leksik va grammatik materiallarni o‘rganish mazmunidagi tayyorgarlik ishlari bevosita o‘zaro so‘zlashuvni tashkil etish darsidan bir dars avval yoki ular ko‘p bo‘lsa, 3-4 dars oldin amalga oshiriladi. Yangi mavzuda dialog yaratish, dialogik shaklda muloqotni uyuştirish ana shu hozirlik sifatiga bog‘liq bo‘ladi. To‘g‘ri, muloqotni ikki xil amalga oshirish mumkin:

- 1) dialogik matndagi replikalarga qarab, esda olib qolgan holda o‘zaro so‘zlashish;
- 2) yangi so‘zlarini o‘zlashtirgan, grammatik vositalarni erkin ravishda gap tuzish darajasida egallagan holda o‘zaro muloqotga kirishish.

Bu jarayon puxta o‘ylab chiqilgach, loyihalangan tizimdagi mashqlar izchillagini ado etishga kirishiladi.

“O‘zbek tili” darsliklarida berilgan mashqlar tahlilida retseptiv, reproduktiv va mahsuldor mashqlar nisbati haqida so‘z yuritgan edik. Ushbu mashq turlarini quyidagicha guruhlab taqdim etish maqsadga muvofiqdir:

- 1) retseptiv dialogik mashqlar;
- 2) retseptiv-reproduktiv mashqlar;
- 3) reproduktiv mashqlar;
- 4) reproduktiv-mahsuldor mashqlar;

5) mahsuldor mashqlar.

Quyida ushbu ish turlariga ayrim-ayrim to‘xtalamiz.

I. *Retseptiv nutqiy faoliyatni ifoda etuvchi dialogik mashqlarga* quyidagilar kiradi:

- dialogik matn namunasini o‘qish, yangi lingvistik birliklar ustida ishslash;
- dialogik matnni o‘qish, ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarining shakliga e’tibor berish;
- dialogik matnni o‘qish, nima uchun u yoki bu so‘zlar (obbo, ehe kabi) qo‘llanganini izohlash
 - tasdiqlash va inkor ma’nosini ifodalovchi so‘z birikmalarni bir ustunga, 2-ustunga zid ma’noli so‘zlardan narvoncha hosil qilish;
 - dialogik matnni o‘qish, inkor ma’nosini ifodalovchi gaplarni topish;
 - dialogik matnni rollarga bo‘lib o‘qish, muomala odobi bilan bog‘liq ohangga e’tibor berish;
 - dialogi o‘qib, talab etilgan til hodisasini, masalan, qarindoshlikni bildiradigan so‘zlarni ko‘rsatish;
 - dialogik matnni o‘qish, undan muomala odobiga doir so‘zlashuv replikalarini yoki qolip gaplarni topib, ko‘chirib yozish, ularni eslab qolish.
 - dialogik shakldagi matnni ifodali o‘qish

Retseptiv nutqiy faoliyatni ifoda etuvchi dialogik mashqlarning asosini ikki xil vazifa tashkil etadi:

- dialogik matnni o‘qish va o‘quvchilarining replikalarni to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmalarini mustahkamlash;
- replikalar mazmunini tushunish, ulardagi lisoniy birliklarni esga olish va mustahkamlash.

Ma’lum dialogik matn namunalari suhbat doirasini kengaytirish xarakterida bo‘lib, ularda ishlatiladigan replikalar, qolip gaplarning bir qismi takror kiritilgan bo‘ladi. Bunday paytlarda o‘qishga oz vaqt sarflanadi.

Dastlabki dialogga xos mashqlar nutqiy vaziyatdan ajralgan holda o‘tkaziladi. [167; 49-b.]. Bunday mashqlarning maqsadi – o‘quvchilar xotirasida replikalar bilan dialogik birlik o‘rtasida mustahkam bog‘lanish hosil qilish. Replikalar (gaplar) tuzish jarayoni ham nutqiy vaziyatdan tashqari o‘tadi (hozirgi darsliklar sharoitida). Dialogni ijro etish (talaffuz qilish va eshitish) avval og‘zaki, keyin matnni o‘qish (ko‘rvu tayanchi) asosida ham tashkil etilishi mumkin.

II. *Retseptiv-reproduktiv nutqiy faoliyatni ifoda etuvchi dialogik mashqlar*

quyidagilar:

- o‘qilgan dialogik matn asosida o‘zaro so‘zlashish;
- dialogni rollarga bo‘lib o‘qish va uni ijro etish;
- berilgan savol va javoblar asosida o‘zaro suhbatlashish.
- dialog tarzida keltirilgan savollarga og‘zaki javob qaytarish yoki o‘zaro suhbatlashish;
- savollarga inkor ma’nosini bildiruvchi so‘zlar bilan javob berish

Retseptiv-reproduktiv nutqiy faoliyatni ifoda etuvchi dialogik mashqlar sirasida dialog namunasini ijro etish ustuvorlik qiladi. Ushbu ustuvorlik namunaning yangiligiga ko‘ra belgilanadi. R.Yo‘ldoshev bir namunani mavzu jihatdan yangilab borish usulini tavsiya etadi. Bu usul dastlabki namunaning o‘zlashganligiga qarab keyingi variantlarda to‘liq reproduksiya va produksiyaga o‘tish tezlashadi. Demak, retseptiv-reproduktiv nutqiy faoliyat dastlabki dialog namunasiga nisbatan tatbiq etiladi.

Ayrim metodist olimlar o‘zлari olib borgan kuzatishlarda o‘quvchilar ko‘pincha suhbatdoshini unutib, unga qaramasdan muallaq tarzda dialog replikalarini shunchaki aytishlarini ko‘rsatgan. Lekin sahnalashtirish asosidagi ijrolar paytida bunday holatlar kamdan-kam ro‘y beradi. Bunga darsga olib kiriladigan didaktik ashyolar (masalan, tarozi, mulyajlar va h.k.) omillik ko‘rsatadi. Metodist olima X.Muxitdinovning ta’kidlashicha, “Inssenirovka tipidagi dialoglar keyingi paytlarda rolli o‘yinlar deb atalmoqda va ular ko‘proq mutaxassislik

yo‘nalishlariga bog‘langan holda o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliv ta’lim bosqichlarida tashkil etilmoqda” [44; 71–b.].

III. Reprouktiv nutqiy faoliyatga xos dialogik mashqlarga quyidagilar kiradi:

- Воспроизведите диалог, покупая стакан молока, два коржика, стакан кампота, кофе, лимонада;
- dialogning ayrim so‘zlarini (masalan, xarid qilinadigan narsalarning nomini) o‘zgartirgan, so‘z qo‘shgan holda qayta ifoda etish;
- dialog namunasidan foydalanib, unga ma’lum o‘zgartishlar kiritgan holda biror mavzuda (“Oziq-ovqat do‘konida” va b.) o‘zaro suhbatlashish;
- nuqtalar o‘rniga tushirib qoldirilgan replikani qo‘yib dialogni to‘ldirish;
- “Kitob do‘konida” va boshqa shu kabi mavzuda, ba’zan tayanch so‘zlar yoki rasm asosida boshlanishi berilgan dialogni davom ettirish;
- berilgan (yoki matndan ajratib ko‘rsatilgan) so‘zlarga so‘roq qo‘yish asosida o‘zaro so‘zlashish;
- matn asosida biror tushuncha haqida mushohada yuritish, bahslashib, muhokama qilish.

Reproduktiv nutqiy faoliyat nima haqida qanday tartibda suhbatlashish kerakligini o‘rganish, mashq qilish bosqichi sanaladi. Bu jarayonda suhbatning statik strukturasi o‘zlashadi.

Dialog namunalarining ayrimlari o‘quv (ta’limiy) dialoglarga yaqin tursa, ayrimlari odatdagи so‘zlashuvga xosdir. O‘quv dialogida ta’limiy jihat oldindan rejallashtirilgani bilan ajralib turadi. O‘qituvchi dialogning nima bilan boshlanib, nima bilan tugashini oldindan ko‘zlab qo‘yan bo‘ladi. Shularni nazarda tutgan holda ba’zan namunalarni soddalashtirish, ba’zida esa murakkablashtirishga to‘g‘ri keladi.

Dialogik nutq o‘stirish ustidagi asosiy ishlar matn o‘qilgandan keyin boshlanadi. O‘quvchilarning o‘tilayotgan mavzuda o‘zaro so‘zlashuvlarini tashkil etish, bunda o‘rganilayotgan so‘z va iboralarni, gap turlarining, qolip gaplarning

ularning nutqida qo'llanishini boshqarish maqsadida dastlabki bosqichda dialogik matn namunalari ustida ishlanadi. Bundan maqsad o'quvchilarda so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, dialogik replikalarni to'g'ri ovozlantirish (intonatsiyasini o'zlashtirish) yuzasidan dastlabki zaruriy ko'nikmalarni hosil qilishdan iborat.

IV. Reproduktiv-mahsuldar nutqiy faoliyatni ifoda etuvchi dialogik mashqlar quyidagilar:

- berilgan fe'llarning ma'nosini eslash va o'zaro savol-javob qilish;
- bir so'zga turli shakllarda (masalan, kim? kimning? kimni? va boshqa) so'roqlar berib, savol-javoblar tuzish va o'zaro so'zlashish;
- rasmlar (tasvirlar) asosida namunadagidek dialog tuzish;
- “Suhbat” matni namunasida oila a'zolarini do'stlari bilan tanishtirish;

Bu bosqich ikki xil tashkil etiladi:

- 1) retseptiv yoki retseptiv-reproduktiv mashqlar davomida;
- 2) matn namunasi asosida o'z namunalarini yaratish bosqichiga o'tilganda.

Ikkinci holatda o'quvchilar avvalgi mashqlar orqali o'zlashgan struktaraning qurilmasini tanishga aylangan replikalar tuzib yangi mazmun ifodalay olgan ko'nikmalarga tayanadi. Bunda mavzuviy yaqin suhbatlarni yuzaga keltirish asosiy mavqeda bo'ladi.

Dialogik nutq o'stirish uchun muayyan o'zgarishlar bilan ko'p marotaba ijro etishda namuna bo'la oladigan matnlar tanlash kerak bo'ladi. Shuni ham eslatish joizki, ayrim darsliklarda keltirilgan ba'zi namunalar bir martadan ijro etish uchun yaraydi, xolos. Masalan, 6-sinf “O'zbek tili” darsligidagi [64; 118-b.] 4-mashq materialini ko'rib chiqaylik:

- *Kechirasiz, sizda ishim bor edi.*
- *Keling, xizmat?*
- *Sizdan maslahat so'ramoqchiman.*
- *Uzr, men ketmoqchiman. Ertaga keling.*
- *Mayli. Xayr.*
- *Yaxshi boring.*

Ushbu namunada “*Sizdan maslahat so‘ramoqchiman*” gapini o‘zgartirish mumkin. Lekin bu o‘zgarish dialogning borishiga jiddiy ta’sir ko‘rsata olmaydi, chunki ushbu replikalar aslida dialogik matnning informativ qismiga dahldor emas: ular muloqotning tashkiliy jihatlari sanaladi.

Matnni o‘qituvchi yoki o‘zbek tilini yaxshi o‘zlashtirayotgan o‘quvchilardan biri o‘qib beradi, yoki rollar bo‘yicha o‘qiladi. So‘ngra o‘quvchilardan qaysi so‘zlar ma’nosini yoki gaplar mazmunini tushunmaganliklari so‘rab aniqlanadi. (Bu so‘zlar matnga doir lug‘atda berilgan bo‘lishi ham mumkin.) Nihoyat, matn sinfdagi o‘quvchilarga o‘qitiladi. Shundan keyin dolog tartibini eslab qolish topshirig‘i berilib, bir necha o‘quvchi uni juft-juft bo‘lib ijro etadi. Shu bilan dastlabki bosqich yakunlanadi. Ayrim dialogik matn namunalarida ba’zi so‘zlarini yoki replikalarini almashtirish imkoniyati mavjud bo‘lsa, u holda mashq turi ikkinchi bosqich tartibida ham bajariladi.

V. Mahsuldar nutqiy faoliyatni ifoda etuvchi dialogik mashqlar quyidagilar:

- rasmlarga qarab yoki narsa-buyumlar, odamlar haqida o‘zaro so‘zlashish;
- istak bildirish, e’tiroz bildirish, tasdiqlash, olqishlash, tabriklash, ruxsat so‘rash, murojaat qilish, tanishish, rozilik bildirish, rad etish, va h.k.;
- o‘qituvchi aytgan nutqiy vaziyatlarda (masalan, uzoq vaqt uchrashmagan do‘sini uchratganda va h.k.) o‘zaro so‘zlashish (so‘rashib hol-ahvol so‘rash va b.);
- narsa-buyumlarga, odamlarga ularning faoliyatiga baho berish;
- do‘siga ba’zi shartlarni qo‘yish va suhbatlashish, suhbatni dialog tarzida yozish;
- o‘z oila a’zolarini do‘schlari bilan tanishtirish;
- partadosh do‘sti bilan berilgan mavzuda dialog tuzish;
- bir-biri bilan telefonda u yoki bu narsa haqida gaplashish;
- rasm asosida unda tasvirlangan narsa-buyumlar, kasb egalari haqida bahslashish.

O‘zaro nutqiy muloqot jarayoni suhbatdoshlarni ma’naviy-estetik boyitishdan tashqari, intellektual jihatdan rivojlantirishi ham zarur. Bu narsa fikr almashuv

jarayonini yangi axborot almashinuvi tariqasida tashkil etish orqali ta'minlanadi. Hayotiy tajribasi to'planib borayotgan, bugungi kun yangiliklaridan, ayniqsa, internet ma'lumotlaridan ozmi-ko'pmi xabardor bo'lib turgan suhbatdosh doim hurmat qozonadi. Shunda muloqot suhbatdoshlarda qanoat va rag'bat hosil qiladi, o'zaro hurmat tuyg'usini uyg'otadi, hayotiy tajribani boyitadi.

Metodika ilmida dialogik nutq o'stirishga qaratilgan mashqlarga nisbatan muayyan talablar ilgari surilgan. Chunonchi, I.V.Lisikova dialogik nutq shaklida so'zlashuvchilar quyidagi talablarga javob berishlari kerakligini ta'kidlaydi: "Turli vaziyatlarda mo'ljal ola bilish, muloqot shart-sharoitlariga mos keladigan qolip gaplardan (речевые клише) foydalanish, nutqiy etiket me'yorlariga amal qilish" [185; 27-b.]. Demak, dialogni o'rgatish mashqlarida shular nazarda tutilishi lozim.

"Improvizatsiya" – muloqot jarayonini tayyorgarliksiz uyushtirish (o'quvchilarga nutqiy vaziyat tushuntirilib, sahna ko'rinishini yuzaga keltirish topshiriladi).

O.V.Kosheyevaning fikricha, kichik yoshdag'i o'quvchilar o'zlarining kundalik muloqotida *dildan gaplashish* janridan foydalanadilar [183; 28-b.].

L.S.Frolovaning ta'riflashicha, individual (ichda aytildigan) dialog, ya'ni kishining o'z-o'zi bilan, xuddi boshqa odam bilan gaplashganday gaplashishi sub'ekt o'quv faoliyatining rivojlanganligidan dalolat beruvchi o'quv dialogini tashkil etishning oliy shakli deb atalishi mumkin [197; 12-b.]. Uning fikricha, o'quvchi shunday qila olganda, "o'z faoliyatini loyihalay oladi, o'zini o'zi o'zgartira biladi, boshqa odamlar bilan sub'yekt-sub'yekt munosabatlari paradigmasida o'zaro muloqotni amalga oshira oladi, hozirda dolzarb va kelgusida pozitiv "Men-konsepsiya"ni ro'yobga chiqara biladi deb aytish mumkin. Boshqacha aytganda, u faoliyat sub'yekti sifatida shakllanib bo'lgan bo'ladi" [197; 12-b.].

E.A.Ryabuxina o'quvchilarni lingvistik yoki nutqiy layoqatni egallash sari yo'llaganda ularda yangi til hodisasini o'rganish asnosida bo'lajak faoliyatdan ko'zlangan motiv va maqsadni anglash, shart-sharoitlarini mo'ljallab qo'yish, o'z

faoliyatini rejalashtirish buning uchun zarur vositalarni tanlash, ushbu faoliyatni amalga oshirish, olingan natijalarni avval kutilganlari bilan solishtirish sodir bo‘ladi, deb tushuntiradi [190; 17-b.].

Ikki kishining dialogi (o‘zaro so‘zlashuvi) tashkil etiladigan bo‘lsa, o‘quvchining ruhiy holatini ham hisobga olish lozim bo‘ladi: uning dialogda ishtirok etishi, aytadigan replikalari o‘qituvchining diqqat markazida bo‘lishini biladi, unga eshitiladigan qilib gapirishga harakat qiladi, uning baholashini kutadi. L.S.Frolovaning fikricha, bunday dialog mustaqil bo‘lmaslikka va tashabbus ko‘rsatmaslikka sabab bo‘ladi, kattalarning ko‘rsatmalalarini punktuallik, tanqidiy yondashmagan holda bajarishga, o‘qituvchi undan shu onda talab etayotgan o‘yin qoidalarini fahmlab o‘ylab topishga odatlantiradi [197; 12-b.].

O‘qituvchi o‘quvchilarni o‘zaro so‘zlashishga undaydigan tashqi shart-sharoitlarni yaratish haqida o‘ylashi kerak. Bu uning faoliyat yo‘sini sanalishi lozim. V.A.Pankrushevning fikricha, o‘quv nutqiy vaziyatlar nutqiy muloqotning motivatsion-undovchi qismigina bo‘lmay, balki u nutqiy harakatlarning sifati va tezligini ham belgilab beradi [156; 6-b.]. O‘quv-nutqiy vaziyatlar shunday bo‘lishi zarurki, ular tabiiy nutqiy muloqotga “chiqish” imkonini bersin.

Muallif dialogni o‘rgatishning quyidagi izchilligini taklif etadi:

- o‘quv dialogini yaratish;
- ijodiy dialogni yaratish;
- kasbiy yo‘nalgan dialogni tashkil etish [156; 10-b.].

Mikrosituatsiya yordamida o‘rgatishga o‘tish [167; 50-b.] so‘zlashuvga kirishish (so‘zlashuv predmetini mustaqil ravishda topish) kasbiy qiyinchilik sanaladi.

O‘qituvchining bu o‘rinda asosiy vazifasi dialogik matnning (suhbatning) namunaviylik jihatini o‘rganib, zarur bo‘lsa, uni almashtirishi yoki o‘zgartirilgan variantda taqdim etishi kerak.

Mashq mavzu doirasida ishlatalishi mumkin bo‘lgan so‘z va so‘z shakllarini, so‘z birikmalarini, qolip gaplarni, tegishli muomala qoidalarini takrorlashdan

boshlanadi. R.Yo'ldoshev ta'kidlaganidek, "...dialogda ishlatalishi lozim bo'lgan luqma turlari avvalgi darslarda o'rganilgan bo'lsa, o'quvchi ularni yangi yoki qisman yangi sharoitga moslashtira bilsa, u so'zlashuvda bir qadar erkin ishtirok etadi" [180; 73-b.].

Avval mashqni yaxshi o'zlashgan biror mavzu asosida jamoa bo'lib bajargan ma'qul. Bunda so'zlashuv nimadan boshlanib, nima bilan tugallanishi ayon bo'ladi. Shundan so'ng o'quvchilarga mustaqil ravishda (yozma ravishda) dialog tuzish lozim bo'ladigan sinf xat taxtasiga yozib qo'yiladi. O'qituvchi yoshlar vazifani bajarishga kirishganlaridan so'ng parta oralab yurib topshiriqning bajaralishini kuzatadi, tipik xatolarni aniqlaganda ishni bir muddat to'xtatib qo'yib, tegishli izoh va tushuntirish beradi.

Dialogni yozma ravishda tuzish talab etilganda bu ishni quyidagi tarzda tashkil etish mumkin:

- a) har bir o'quvchi mashqni o'zi yolg'iz bajaradi;
- b) partada yonma-yon o'tirgan o'quvchilar juftlikda dialog tuzadilar.

Birinchi holatda o'quvchi suhbatdoshlarning goh unisi, goh bunisi bo'lib replikalar o'ylab topadi. Ikkinci holatda rollar bo'lib olinadi.

Tavsiya etilayotgan mashqlar tizimi murakkab, qiyinga o'xshab tuyulsa-da, uning oson jihatlari ham ko'p. Bu osonlik retseptiv va retseptiv-reproduktiv, nihoyat, reproduktiv mashqlarning miqdor va ajratiladigan vaqt hisobiga qisqarib borishida namoyon bo'ladi.

III BOB YUZASIDAN XULOSALAR

1. O‘zbek tilidagi qolip gaplar ma’no-mazmunini o‘quvchilarga turli yo‘llar bilan anglatish (semantizatsiyalash), jumladan, rus tiliga tarjima qilish va zarur o‘rinlarda qo‘llanishini izohlash, o‘zbekcha qolip gapni rus tilidagi ekvivalenti bilan qiyoslash amallarini bajarish, mustahamlashda mashqlar qatori – *interaktiv usullardan* foydalanish yaxshi samaralar beradi.
2. Qolip gaplarni, muomala odobi qoidalarini nutqiy namunalar, ko‘rsatmalilik nutqiy vaziyat aks etgan rasm, sahna ko‘rinishi orqali tanishtirish, bularning imkon bo‘limganda dars lug‘atida ruscha tarjimasi, izohtalablariga qisqa izoh berish, dialog namunalariga osondan qiyingga, oddiydan murakkabga, tanishdan notanishga kiritib borish taqozo etiladi.
3. Metod va usullarni o‘qituvchiga suhbatni boshqara oladigan qilib tanlash, zamonaviy ta’lim jarayonini ilg‘or modellar bazasida rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida ta’lim oluvchilarning nutqiy muloqot madaniyati elementi bilan boyitilgan dialogik nutqini **har tomonlama** o‘stirish imkonini beradigan qilib tanlash maqsadga muvofiq.
4. Rusiyabon o‘quvchilarning qolip gaplardan foydalana bilishlari uchun o‘n xil mashq turi va topshiriqlar ishlab chiqildi. Chunonchi: qolip gaplarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, aksincha, ularni rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish, berilgan nutqiy vaziyatga mos qolip gapni aytish, nuqtalar o‘rniga qo‘yish, ko‘chirish, berilgan izohlar asosida mos qolip gaplarni aytish, qolip gap asosida tegishli nutqiy vaziyatni aytish, o‘rganilgan qolip gaplarni qatnashtirgan holda dialog tuzish yoki o‘zaro so‘zlashish, “Qolip gaplar bilimdoni” o‘yinini (musobaqasini) o‘tkazish va boshqalar.
5. Dialogik nutq o‘stirish maqsadida foydalaniladigan mashqlar sirasida loyihalash asosidagi mashqlarga, shuningdek, sahnalashtirish tipidagi o‘yinlarga ko‘proq ahamiyat beriladi, namunadan foydalanib o‘zaro so‘zlashish, boshlab berilgan dialogni davom ettirish, dialog replikalari asosida o‘zaro so‘zlashish,

nuqtalar o‘rniga mazmunan mos qolip gapni qo‘yib o‘qish yoki ko‘chirish, testlar bajarish, bahs-munozaralar kabi metodlardan foydalaniladi.

IV BOB.

O'ZBEK TILI DARSLARIDA RUSIYZABON O'QUVCHILARGA NUTQIY MULOQOT MADANIYATINI O'RGATISH METODIKASINING SAMARADORLIGI

4.1-§. Rusiyabon o'quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o'rgatishga doir tajriba-sinov materiallari tavsifi

Ta'lim rus tilidagi sinf (guruh)larda o'quvchilarning dialogik nutqini o'stirish (muloqot madaniyatini rivojlantirish) yuzasidan olib boriladigan tajriba-sinov ishlari ob'yektiv natijalar berishi uchun o'zbek tilini asosan darslarda o'rganadigan, yetarlicha amaliy bilmaydigan yoshlar soni bir-biriga yaqin bo'lishiga e'tibor beriladi. O'qituvchilar tajriba-sinov materiallari sifatida, bir tomonidan, dissertatsiya ishimizning asosiy mazmuni bilan tanishishdan tashqari, to'rtinchchi bobning ushbu 4.1-paragrafida bayon etilgan o'n xil ish turlarini amalga oshiradilar, ikkinchi tomonidan, ko'zlangan maqsad va natijalarni ish rejasida nazarda tutadilar. O'zbek tili darslarida nutqiy muloqot madaniyati, muomala odobi, qolip gaplar borasida quyidagilarga erishish talab qilinadi:

- 1) mavzuviy so'z boyligi ustida ish olib borgan holda yoshlarning o'zbek tilida mustaqil ravishda replikalar (ma'lum tuzilishga ega bo'lgan gap turlarini) tuzishga doir BKMLarini hosil qilish;
- 2) qolip gaplar boyligining to'planishi va faollashuviga erishish;
- 3) o'zaro muloqotga kira olish, ya'ni o'zaro so'zlashish tartibini, muomala odobini egallah;
- 4) ma'lum qilingan mavzuda mustaqil ravishda dialogni boshlash va davom ettirish, tugallash;
- 5) axborot texnologiyalaridan foydalanib, masofadan turib o'zaro muloqotni amalga oshira olish;
- 6) yozma ravishda dialog tuza olish.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, tarkibini o'rganish, namunadan foydalanish

asosida gap tuzishga doir bilim, ko'nikma va malakalar, shu orqali bevosita muayyan nutqiy ko'nikmalarni egallash metodikasi metodist olim R.Yo'ldoshevning monografik tadqiqot ishlarida [28], [29] mukammal tarzda ishlab chiqilgan. O'zbek tili o'qituvchilari ushbu monografiyada bayon qilingan tavsiyalardan ijodiy foydalanmoqdalar. Aytmoqchimizki, ushbu muallimlarning o'quvchilari o'zbek tilida mustaqil ravishda jumla qura oladilar, demakki, dialogik replikalar yaratish qo'llaridan keladi. Shuni nazarda tutib, biz ushbu faslda gap tuzish ishlariga kamroq o'rin ajratib, asosiy e'tiborni qolip gaplar bilan bog'liq ish turlariga qaratamiz.

Tajriba-sinov darslarida yuqorida sanalgan BKMLarni ko'zda tutuvchi maqsad va vazifalarga monand 10 xil ish turlari darajalangan holda bajarilib, o'quvchilarning kognitivlik va kreativlik xususiyatlarini, mustaqilligini izchil oshirish mazmunida ish olib boriladi. Ushbu ish turlariga doir ba'zi tavsiyalarimizni quyida ayrim-ayrim bayon etdik.

O'quvchilar o'zbek tilidagi qolip gaplar mazmunini, shablon so'zlar ma'nosini tushunish malakasiga ega bo'lishlari kerak. Qolip gaplar, shablon so'z-gaplar, iboralarni o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish talab etiladigan mashqlar ana shu maqsad uchun xizmat qilib, dialogik nutqning lisoniy ta'minotini yuzaga keltiradi. Aks holda yoshlar ularni o'z ona tiliga o'gira olmasalar, quruq yod oladilar, natijada dialogik nutq o'smaydi. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun biz tajriba-sinov ishlarida qolip gaplarni o'zbek tilidan rus tiliga o'girish mashqlariga ko'proq e'tibor berishni o'ta muhim omil deb hisoblaymiz. Dialogik nutqning o'sganlik darajasini baholashda ham *o'zlashtirish parametrlaridan biri sifatida nazorat ishlariga asos qilib olamiz.*

Qolip gaplarni rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish talab etiladigan mashqlar ushbu til hodisalarini yanada chuqur anglashdan tashqari, eslab qolish uchun ham xizmat qiladi. Demak, ushbu ish turi ham *o'zlashtirish saviyasini nazoratga olishda bir parametr bo'la oladi.*

Biz dissertatsiyamizning birinchi bobida nazorat ishi sifatida berilgan qolip

gaplarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish natijalari haqida raqamli ko‘rsatkichlarni keltirganimizda, ahvol yaxshi emasligiga ishora qilganmiz, o‘quvchilarining dialogik nutqi talab darajasida rivojlanmayotganiga shuni ham sabab qilib ko‘rsatganmiz. Shunga ko‘ra ham tajriba-sinov materiallari avvalida *o‘zbek tilidagi qolip gaplarni ongli o‘zlashtirishni ta’minlovchi mashq turlarini* bajartirishni tavsiya etamiz (dissertatsiyamizning 155-betiga qarang).

Bunday ko‘rsatmalilik o‘quvchilarini faollashtirib yuboradi. Darsda besh-olti juft o‘quvchi o‘zaro suhbatlashgach, dialog ravonlashadi.

O‘qituvchilarining innovatsion faoliyati. O‘quvchilarining dialogik shaklda o‘zaro so‘zlashuvda faol qatnashishlariga erishish, ularni ijodiy fikrlashga da’vat etishda o‘qituvchi shaxsining innovatsion modeli muhim o‘rin tutadi. Bunga quyidagi shart-sharoitlar orqali erishish mumkin:

1. Dialog replikalarini o‘ylab topishda o‘quvchilarga bir qadar erkinlik berish.
2. Ayrim replikalarni oldindan o‘ylab qo‘yish va qog‘ozga tushirish, undan foydalanishga ruxsat berish.
3. Yangi fikrlarni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish.
4. Guruh bilan ishlab, guruh a’zolarining faolligini ta’minlash.
5. O‘quvchilarni mazmunli replikalar tuzayotganini ta’kidlab, o‘zbek tilini o‘rganishda ilgarilab borayotganiga ishontirish.
6. O‘zaro so‘zlashgan guruhning yutuq va kamchiliklariga sinfdagi tengdoshlarining bahosini tinglash, tanqidiy munosabat yuzaga keltirish.

Natijada o‘quvchilarining dialogik nutqi mustaqil fikrlash, keng mushohada yuritish, bir-biriga odil baho berish, erkin so‘zlashishga harakat qilish, o‘z-o‘zini nazorat qilish va o‘z-o‘ziga xolis baho berib borish kabi ko‘nikmalarni odatga aylantirish imkoniyatlari yuzaga keladi.

Ko‘nikmalarni malakaga aylantirish (dialogik nutqni avtomat-lashtirish) maqsadida ***noan’anaviy usullardan***, masalan, turli ***o‘yinlardan*** foydalaniлади.

O‘zbek tili ta’limining uzluksiz tizimida o‘quvchilarning dialogik nutqini o‘sirish, ularda nutqiy muloqot odobini shakllantirish uchun quyidagilarga erishish talab qilinadi:

- 1) mavzuviy so‘z boyligi ustida ish olib borgan holda yoshlarning o‘zbek tilida mustaqil ravishda replikalar (ma’lum tuzilishga ega bo‘lgan gap turlarini) tuzishga doir BKMLarini hosil qilish;
- 2) qolip gaplar boyligining to‘planishi va faollashuviga erishish;
- 3) o‘zaro muloqotga kira olish, ya’ni o‘zaro so‘zlashish tartibini, muomala odobini egallash;
- 4) ma’lum qilingan mavzuda mustaqil ravishda dialogni boshlash va davom ettirish, tugallash;
- 5) axborot texnologiyalaridan foydalanib masofadan turib o‘zaro muloqotni amalga oshira olish;
- 6) yozma ravishda dilog tuza olish.

Innovatsion va noan’anaviy ta’lim jarayonida barcha o‘quvchilar faol ishtirok etadilar. **Innovatsion ta’lim** quyidagi kabi ish turlarida o‘z aksini topadi:

“Modifikatsiyalashgan ta’lim” muloqot jarayoniga singdirilgan ta’lim (o‘qituvchi o‘quvchilar bilan muloqot tarzida, savol-javob, bahs-munozara tarzida dars o‘tadi).

Metodist olima G.X.Jumasheva maktabgacha yoshdagи rusiyzabon bolalarining qoraqalpoq tilida muloqot madaniyati asoslarini shakllantirishda teatrlashtirilgan o‘yinlardan foydalanish metodikasini ishlab chiqar ekan, bunda ularni qoraqalpoq xalqining ma’naviy boyliklaridan, urf-odatlari va an’analaridan bahramand etish yo‘llari yoritilgan [146].

Metodik adabiyotlarda tavsiya etilishicha, o‘quvchilar, ya’ni “Intervyu”, “Trening” qatnashchilari navbati bilan bir-biridan intervyu olishlari lozim.

“Multimedia – videodasturlar bilan dars o‘tish” (ma’lum bir mavzudagi muloqot namunasini dasturli, ovozli, ko‘rgazmali, televizor, video qurilmalari yordamida taqdim etish va ijro ettirish usuli).

Multimedia (“ko‘p muhitlik” degan ma’noni bildiradi) zamonaviy kompyuterlarning deyarli barchasida mavjud bo‘lgan imkoniyatlar majmuini, kompleks tushunchani anglatadi. Multimedia axborotning turli ko‘rinishlari – matn, jadval, grafika, ovoz, animatsiya (multiplikatsiya), videotasvir, musiqa yordamida axborotni yig‘ish, saqlash va qayta uzatish vazifalarini bajaradi. Multimedia “inson-kompyuter” interaktiv (dialogik) muloqotning yangi, takomillashgan pog‘onasi bo‘lib, bunda foydalanuvchi juda keng va har tomonlama axborot oladi.

N.M.Chernenko kompyuter yozishmalarida ishtirok etadigan o‘quvchilarga quyidagi mazmundagi ogohlantirishlarni ifoda etuvchi ramzlar to‘plamini tuzib chiqadi. Bularni muloqotga bog‘lab quyidagicha moslashtirishimiz mumkin:

- ko‘p marotaba takrorlanadigan, tanish bo‘lib ketgan savollarni bermaslik;
- mavzuga aloqasi bo‘lmagan replikalarni yubormaslik;
- bitta replikani parallel ravishda bir necha mavzudagi muloqot uchun yo‘llamaslik;
- o‘z dialogik replikalarini tuzishda suhbatdoshning uslubini hisobga olish;
- diskurs ixchamligiga rioya etish uchun o‘z xabarini cho‘zib yubormaslik;
- savollarga o‘ylab olinmagan javoblar bermaslik, suhbatdoshining javob namunalariga moslashish;
- muomala odobi qoidalarini buzib berilgan savollarga javob bermaslik;
- matnni tezda idrok etishga ko‘maklashadigan umumqabul qilingan grafik ramzlardan foydalanish;
- matnni ko‘rinadigan qiluvchi xatboshilarga amal qilish;
- imloviy, punktuatsion va bosha xil xatolardan ogoh bo‘lish;
- ziddiyatlarga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan iboralar, ogohlantirishlarga yo‘l qo‘ymaslik [198; 14–15-b.].

Biz o‘zbek tili o‘qituvchilariga quyidagi o‘rgatish metodlarini (o‘yinlarni) tavsiya qilyapmiz:

“Muayyan vaziyat yoki holatni tahlil qilish” (biron-bir hayotiy voqea, vaziyat yuzasidan bahs-munozara).

“Nuqtai nazaring bo‘lsin” (o‘qituvchining nutqiy vaziyatga doir muammoli topshiriqlari yuzasidan har bir o‘quvchi o‘z nuqtai nazarini bildiradi).

“Taqidiy tafakkur” (o‘quvchilar biror nutqiy vaziyat yuzasidan o‘qituvchining bergan savollariga bir-birini takrorlamagan holda, tanqidiy yondashib fikr bildiradilar).

Mustaqil fikrlash o‘quvchilarda kreativlikni rivojlantiradi. Bunga quyidagi kabi o‘yinlar yordam beradi: **“Taqdimot”, “Multimediya”, “Nuqtai nazaring bo‘lsin”, “Intellektual bellashuv”, “Taqidiy tafakkur”, “Kim ko‘p qolip gap biladi?”, “Qor uyumi”, “Notiqlar bellashuvi”, “Fikrlar sandig‘i”, “Zakovat o‘yini”**.

Intellektual bellashuv

Maqsad: o‘quvchilarga o‘zbek tilida bahsga kirib, o‘z qarashlarini asoslashni o‘rgatish.

Rollar: ikki guruh o‘zaro bahslashuvchi o‘quvchilar xat taxta yonida bir-birlariga ro‘parama-ro‘para turadilar, o‘tirgan o‘quvchilar hakamlik qiladilar.

O‘qituvchi o‘z kirish so‘zida muhokama qilinadigan mavzuni (“Mehmon kutish”) aytib o‘tadi, ikkala guruhga vazifa beradi (birinchi guruh mezbon bo‘lib, mehmon kutadi, ikkinchi guruh mehmon bo‘lib, mezbonning replikalariga javoban nutqiy hamda nutqiy bo‘lмаган harakatni amalga oshiradi) suhbatning 30 minutga yaqin davom etishi mumkinligini ma’lum qiladi va nutqiy vaziyatlarni birma-bir eslatib turadi:

O‘qituvchi: Mehmon keldi, u eshikni taqillatdi. Mezbon nima qiladi?

1-guruh: Eshikni ochmasdan turib: “Kim”?

2-guruh: Men, amakingiz Eshmatman.

1-guruh: ...

2-guruh: ...

O‘tirgan o‘quvchilardan biri:

O‘qituvchi: Mehmon stolga o‘tirdi. Mezbon nima deydi?

1-guruh: ...

2-guruh: ...

O‘tirgan o‘quvchilardan biri:

Mavzuga mos keluvchi nutqiy replikalar yordamida olib borilgan bahs yakunida quyidagi baholar berilishi mumkin:

O‘tirgan 1- o‘quvchi: Birinchi guruh ...

O‘tirgan 2- o‘quvchi: Ikkinci guruh ...

O‘qituvchi: Birinchi guruh ... Ikkinci guruh...

Bahs shu tariqa o‘yin qatnashchilar bo‘lgan talabalarining nutqini tahlil qilish bilan yakunlanadi.

O‘qituvchi o‘quvchilarning biror mavzuda mustaqil ravishda o‘zaro so‘zlashishlarini tashkil etish uchun kutilayotgan dialogning ssenariysini xomaki tuzib oladi. Darsda uni o‘quvchilarga ko‘rsatmaydi, o‘zi uning mazmunini nazarda tutgan holda dialogni boshqaradi, yo‘naltirib turadi.

Namunaviy mavzular:

“O‘qish miqdori yoki sifati nimalarga bog‘liq bo‘ladi?”

Yuqoridagi kabi ish turlari qatnashchilarning mustaqil ijodiy fikrlashini rivojlantirishga, kutilmagan vaziyatlarda o‘z imkoniyatlaridan foydalanish qobiliyatini va javob reaksiyalarini tezlashtirishga, tekshirib ko‘rishga yordam beradi. O‘yinda o‘qituvchi topshiriqlarning takrori bo‘lishiga izn bermasligi kerak. Interfaol o‘yinlar vositasida o‘quv faoliyatiga ta’lim jarayonida juda katta ahamiyat kasb etuvchi musobaqalashish elementi kiritiladi.

Bahs-munozara

Rasmiy, yarim rasmiy, norasmiy dialog.

Reja tuzishga munosabatni hisobga olgan holda suhbatlashish.

Bunday munorazalarda o‘quvchilardan muhokama etilayotgan masalalarga oid fakt va dalillarni tahlil qilish va baholash, boshqalarni diqqat bilan eshitish,

muhokama etilayotgan masalalarga ochiq yondashish hamda munozara uchun zarur til ifodalarini mashq qilish talab qilinadi (36-bet).

Shart-sharoitlar:

- muhokama qilish uchun qiziqarli mavzu tanlash;
- bahs oldiga biror muammo qo‘yib qo‘yish;
- baho berib borish (aks aloqa).

O‘quvchilarning bahs paytida o‘zini qanday tutishi kerakligi haqida oldindan ko‘rsatmalar berish.

Vaqtni sarhisob qilish (chegaralash).

Tayyorlangan va tayyorlanmagan bahs.

O‘qituvchining so‘zini muloyimlik bilan bo‘lish.

“Qor uyumi” o‘yinida 5 kishidan kam bo‘lмаган kishi qatnashadi. Birinchi ishtirokchi savol berib javob oladi, ikkinchi juft salom-alikdan so‘ng bir replikadan almashadi, uchinchi juft yana bittadan replika qo‘sadi va hokazo. Bunda ular qolip gaplardan ko‘proq foydalanishlari aytildi. Birinchi juftga qaytiladi va hokazo. Juftlar o‘rtasida musobaqaga o‘tiladi. Mukammallikka erishgan juft g‘olib sanaladi.

Bular o‘zaro muloqotga tayyorlovchi mashq turlari hisoblanishi mumkin.

Modul – bu fanning bir-biriga o‘zaro bog‘liq bo‘lgan fundamental tushunchalarini o‘rganishga yo‘naltirilgan va didaktik tamoyil asosida tuzilgan o‘quv materiallari birligi bo‘lib, unda fan bo‘yicha o‘quv dasturlari qisqartirilgan va chuqurlashgan tarzda tabaqlashtiriladi. Natijada bosqichma-bosqich o‘qitish imkontiyati tug‘iladi. Agar modul texnologiya asosida o‘qitish to‘g‘ri tashkil etilsa, o‘quvchilar yangi o‘quv materiallarini o‘zlashtirishadi, ko‘nikma va malakalari takomillashtiriladi. Modul texnologiyasi asosida o‘qitish quyidagi ketma-ketlikda tashkil etiladi:

- dastlabki shart-sharoitlarni tahlil qilish;
- modulning o‘quv maqsadlari va mazmunini belgilash;
- o‘quv-didatik materillari va o‘qitish vositalarini tayyorlash;

- nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish;
- o‘quvchilarning olgan nazariy bilimi va amaliy ko‘nikmalarini baholash.

O‘qituvchilar o‘z fanini o‘qitishning eng samarali zamonaviy pedagogik texnologiyalarini puxta bilishi va bu sohadagi yangiliklarni uzlusiz o‘rganib borishi orqali o‘z kasbiy mahoratini muntazam oshirib borishi talab qilinadi.

Ta’lim mazmuniga tilni mukammal o‘rganish uchun zaruriy vosita sifatida qarash zarur.

Bu o‘yinlar jamoa bo‘lib rejalashtiriladi, darsda esa guruh bilan birgalikda o‘ynaladi.

O‘zbek tili darslarida yozma ravishda dialoglar tuzish mashqi sifatida elektron pochtadan foydalanish mumkin: fikr almashuvchilar muomala odobiga rioya qilgan holda dialogni nutqiy muloqotning tashqi omillaridan boshlab, axborot almashinuviga o‘tadilar va o‘zaro yozma muloqotni yakunlaydilar. Bunda dialog sust kechsa-da, o‘quv qo‘llanmalardan foydalanish imkoniyati mavjud bo‘lishi tufayli mazmunli replikalar tuziladi. Yozishma ishtirokchilariga oldindan mavzu ma’lum qilinadi, bu narsa o‘quvchilarning nima haqda fikr almashish kerakligiga ishora qiladi. N.Z.Umarova elektron pochtadan foydalanish yo‘nalishidagi ko‘nikmalarni rivojlantirish maqsadida avval “...parallel guruhlar talabalarining elektron pochta orqali yozishmalarini tashkil kilish, so‘ngra turli bosqichdagi guruhlarda tahsil oluvchilarning elektron yozma muloqotini uyushtirish ham maqsadga muvofiq” deb hisoblaydi [68; 12-b.]. Yozishmalarning afzalliklari shundaki, qo‘lda bitilgan matnni tahrir qilish qiyin bo‘lsa, kompyuterda yaratilayotgan matnni tahrir qilish qulay, ushbu ish turi samarali sanaladi.

G.Z.Muhamedjanovaning “Darsdan tashqari mashg‘ulotlarda rusiy zabon o‘quvchilarning o‘zbekcha nutqini o‘stirish metodikasi (5–9-sinflar misolida)” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida ...o‘zaro so‘zlashish malakalarini ko‘zlangan darajalarga yetkazib rivojlantirish yo‘lida ko‘maklashadigan tadbirlar va ular asosidagi nutqiy mashqlar (rasmlarga sharh yozish, o‘zbek tili kuni, o‘zbek tili haftaligi, o‘zbek tili oyligi, kitobxonlar anjumani, kecha, festival, karnaval

taassurotlari asosidagi og‘zaki hikoyalar, suhbatlar, uy inshosi, to‘garak (amaliy-ijodiy to‘garak, yosh tarjimonlar to‘garagi, nutq madaniyati va so‘zlashuv odobi to‘garagi), maktab olimpiadasi mazmuni, uni tashkil etish va o‘tkazish masalalari yoritildi. [152; 14-b.].

Bizningcha, tadbirda, masalan, kitobxonlik konferensiyasida bo‘ladigan bahs va munozaralar o‘quvchilarni o‘z mustaqil fikrlarini aytishga, faol bo‘lishga odatlantiradi, ularda adabiy-estetik, falsafiy-siyosiy tushunchalar shakllanishiga, asar qahramonlari haqida shaxsiy mulohaza-fikr yurita olishlariga yordam beradi. Munozara va bahslar o‘quvchilarnint og‘zaki va yozma nutqini o‘stirishga xizmat qiladi.

Biz tajriba-sinov avvalida yuqorida sanalgan 2 parametr asosida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini aniqlashga doir nazorat ishlarini o‘tkazdik. Tajriba ishlari amalga oshirilgach, yakunida ushbu yo‘nalishdagi (mazmundagi) nazorat ishlari takrorlandi. Bundan kuzatilgan maqsad: ta’limiy tadbirlar natijalaridagi o‘zgarishlarni aniqlash va tegishli xulosalar chiqarish.

4.2-§. Rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatishga doir tajriba-sinov natijalari tahlili

Rusiyabon o‘quvchilar tarkibini o‘rganish mumkin bo‘lgan gap turlarini mustaqil ravishda yuzaga keltira olganlari holda o‘zbekcha qolip gaplar mazmunini to‘g‘ri anglamasalar yoki umuman tushunmasalar, ularning dialogik nutqi nutqiy muloqot madaniyati nuqtai nazaridan talab darajasida o‘smanydi, ya’ni qolip gapni anglash, anglangan qolip gapni to‘g‘ri eslay olish dialogik nutq o‘stirishning muhim omili va natijasini o‘zida ifodalaydi. O‘quvchilarning qolip gaplarni qanday o‘zlashtirganliklarini aniqlashda tez xotirlashni taqozo qiladigan nazorat ishi turlaridan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi:

- 1) nuqtalar o‘rniga nutqiy vaziyatlarga mos qolip gapni eslab yozish;
- 2) rus tilida berilgan ekvivalentlarga qarab o‘zbekcha qolip gapni yozish.

Dissertatsiya natijalari Respublikamizning tanlangan ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarida bir-birini to’ldiradigan 3 bosqichda: ta’kidlovchi, shakllantiruvchi va yakuniy bosqichlarda o’tkazildi. Ilmiy tadqiqot ishiga oid sinov-tajriba jarayonida Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi 98-, 247- va M.Ulug‘bek tumanidagi 225-, Toshkent viloyati Yangiyo‘l shahridagi 10-maktablar, Yuqori Chirchiq tumanidagi 16- hamda Andijon viloyati Buloqboshi tumanidagi 4-sonli, Farg‘ona viloyati Qo‘qon shahridagi 20-sonli, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus shahridagi 6-maktablarning o‘quvchilari jalb qilindi. Tadqiqotning yakuniy xulosalovchi bosqichida Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumanidagi 16-maktabning o‘zbek tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi Mambetova Klara, Toshkent viloyati Yangiyo‘l shahridagi 10-maktab o‘qituvchisi Nigora Ashurova, Andijon viloyati Buloqboshi tumanidagi 4-maktab o‘qituvchisi Boltaeva Nasiba, Farg‘ona viloyati Qo‘qon shahridagi 20-maktab o‘qituvchi Nigora Dadaboyeva, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus shahridagi 6-maktab o‘qituvchi Marpetova Zamiralar o‘quvchilar orasida yozma nazorat ishlari va testlarni o’tkazdilar.

Tajriba-sinov ishlarining boshlang‘ich (birinchi) bosqichida (2010-2013-yillarda) yuqorida tilga olib o‘tilgan ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda ta’kidlovchi nazorat ishlarini o’tkazdik, ularning maqsadi ta’lim oluvchilarning nutq madaniyati komponentlariga oid bilim, malaka, ko‘nikmalarni o‘zlashtirishdagi kamchiliklar va xatoliklarni aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Berilgan qolip gap shakllarini qaysi vaziyatlarda qaysi turini aynan ishlatishingizni belgilang:

1-variant.

- 1.“Rahmat!”
- 2.“Kechirasiz!”
- 3.“Uzr”.
- 4.“Barakalla!”
5. “Xush kelibsiz!”
6. “Omon bo‘ling!”

2-variant.

1. “Marhamat”
2. “Iltimos”.
3. “Mayli”.
4. “Bormisiz?”
5. “Yaxshimisiz?”
6. “Baraka toping!”

1. Salomlashganda ishlataladigan shakllar:

- | | |
|----------------------|--------------------------|
| A. Assalomu alaykum. | G. Kel, momig‘im. |
| B. Xush kelibsan. | D. Yo‘l bo‘lsin, otaxon. |
| V. Salomatmisan? | |

2. Tashakkur bildirish:

- | | |
|-------------------------------|-----------------------------|
| A. Og‘zingga qarab gapir. | G. Senga nima bo‘ldi? |
| B. Rahmat, sizga. | D. Bu nima deganing, qizim? |
| V. E’tiboringiz uchun rahmat. | |

3. Iltimosga rad javob berish:

- | | |
|--------------------------------------|---------------------------|
| A. Og‘zingga qarab gapir! | S. Sizga rahmat, do‘stim. |
| B. Men rozi emasman! | E. Demak, masala hal. |
| V. Xo‘p bo‘ladi, albatta bajaramiz. | |
| G. Barakalla, bu ishing chakki emas! | |
| D. Bilmasam, nima dey? | |

4. Ma’qullah ma’nosini bildirish:

- | | |
|-------------------------|-----------------|
| A. Assalom alaykum! | D. Oq yo‘l! |
| B. Salomatmisan? | S. Osh bo‘lsin! |
| V. Xo‘p bo‘ladi, mayli! | |

G. Uzr, sizga yordam bera olmayman!

5. Kasallardan hol-ahvol so‘rash:

- | | |
|---------------------------------------|--------------------------|
| A. Mayli, siz aytgancha bo‘la qolsin! | G. Yaxshi borib kel! |
| B. Bardammisiz? Qalaysiz? | D. O‘zingizdan so‘rasak? |
| V. Tuzukmisiz? | |

Testlarni to‘g‘ri javoblarini belgilang:

1. Salomlashganda ishlataladigan shakllar:

- A) Assalomu alaykum.
- B) Kel, momig‘im.
- V) Salom berdik.
- G) Xush kelibsan.
- D) Yo‘l bo‘lsin, otaxon.
- S) Salom.

2. Tashakkur bildirish:

- A) Og‘zingga qarab gapir.
- B) Nimalar bo‘ldi?
- V) Rahmat, sizga.
- G) Bu nima deganing, qizim.
- D) Otangga rahmat, barakalla.
- E) E’tiboringiz uchun rahmat.

3. Iltimosga e’tiroz bildirish:

- A) Ko‘zingga qarab gapir.
- B) Demak, masala hal.
- V) Uzr, sizga yordam bera olmayman.
- G) Kechirasiz, sizga hech yordam bera olmayman.
- D) Menden gina qilmang, o‘zimni ishim ko‘p.
- E) Yordam berar edim-u, buni hech iloji yo‘q.

4. Ma’qullash ma’nosini bildirish:

- A) Mayli, men roziman.
- B) Jim bo‘lasanmi?
- V) Xo‘p bo‘ladi, albatta bajaramiz.
- G) Nima desangiz shu?
- D) Bilmasam, nima dey.
- E) Sizga rahmat, do‘stim.

5. Kasallardan hol-ahvol so‘rash:

- A) Mayli, siz aytgancha bo‘la qolsin.
 - B) Bardammisiz? Qalaysiz?
 - V) Tuzukmisiz?
 - G) Dardingni ayt, yoril.
 - D) Yaxshimisan, bolajonim?
 - E) O‘zingizdan so‘rasak?

Dialogda tegishli qolip gapni ishlatish talab etiladigan vaziyatli testlardan namunalar:

ko‘chada yaqin o‘rtog‘ingni uchratib qolding, unga nima deysan?

- A) yaxshimisan?
 - B) qalaysan?
 - G) sog‘liqlaring joyidami?
 - D) ishlaring qanaqa?
 - C) uydagilar qalay?

Maktabdan kelganingda uydagilar ovqatlanishayotgan edi, ularga nima devsan?

- a) yoqimli ishtaha; b) xushtaom;
v) osh bo‘lsin.

Uvingizga kimdir kelib, eshikni taqillatganda nima deysiz?

- mon uyga kirib, stolga o‘tirganda nima deysiz? va h.k.

 - a) kimsiz? v) ishlaring qanaqa?
 - b) qaerdasiz? g) xush kelibsiz?

Tajriba-sinov ishlarining ikkinchi izlanish bosqichida (2014-2017-yillarda) o‘quvchilarga muomala odobi qoidalari va qolip gaplarni o‘rgatish vositalari, metod va usullari, qolip gaplarni o‘quvchilar nutqida faollashtirish yo‘llari, mashqlar tizimini aniqlash, samarali holatga keltirish ishlari amalga oshirildi. Bu bosqich ham ta’kidlovchi nazorat ishi bilan yakunlandi. Chunonchi:

Berilgan gaplarni rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qiling.

1- вариант.

1. Как вы живы, здоровы?
2. Извините, я был не прав.
3. Спокойной ночи. Хороших вам снов!
4. Как твое здоровье?
5. Не примите за вину.
6. Удачной поездки.

2-вариант.

1. Нет, не пойдет.
2. Как ты, друг мой?
3. Что мне ему(ей) передать?
4. Видно что ты огарчен.
5. Как мне поступить?
6. Не твое дело.

Bu tajriba ishlarimizning asosiy qismini sinab ko‘rishga yordam beruvchi hal qiluvchi muhim 3-bosqichi bo‘ldi. Shuningdek, “Taqdimot” texnologiyasidan foydalanildi (ilovaning 2-qismida berilgan), “Intellekt xarita”, “Qor uyumi” va “Zakovat” kabi ish o‘yinlarini qo‘lladik.

Berilgan qolip-gaplarni rus tiliga tarjima qiling:

Xush kelibsiz - ...

Xo‘p bo‘ladi - ...

Omon bo‘ling - ...

Yo‘q bo‘lib ketmang - ...

Baraka toping - ...

Rahmat, nima desangiz shu - ...

Xo‘sh, qulog‘im sizda - ...

Obbo, sen-ey - ...

Tuzukmisiz? - ...

Qanday bo‘larkin ? - ...

Bezovta qilmadimmi? - ...

Demak, masala hal - ...

Tinchmisiz? - ...

Barakalla - ...

Hormang - ...,

Bor bo‘ling - ...

Данные речевые штампы переведите на узбекский язык

Добро пожаловать-	Ну ладно-
Будьте здоровы-	Не пропадайте-
Пусть удача сопутствует вам-	Спасибо, что скажите-
Да, я вас слушаю-	Ну, ты даешь-
Как здоровье?-	Доброго вам пути-
Я вас не беспокоил-	Значит, проблема решена-
Вы спокойны-	Молодец-
Бог вам в помощь-	Долгой вам жизни-

Nazoratning birinchi turida 10 ta nutqiy vaziyat berilsa, o‘quvchilar mos qolip gapni yodga keltirib yozishlari kerak. Nutqiy vaziyat o‘zbek tilida bayon qilinsa, topshiriq shartini tushunish qiyinchiligi yuzaga keladi. Agar topshiriq sharti rus tilida ifodalansa, o‘quvchi tanlagan ruscha qolip gap eslash kutilayotgan o‘zbekcha qolip gapga mos kelmasligi mumkin. Bu o‘rinda metodist olima X.Muxitdinovaning quyidagi fikrlarini eslash maqsadga muvofiqlir: “Ta’lim rus tilida olib boriladigan guruqlar uchun yoziladigan “O‘zbek tili” darsliklarida ikki tilli, ya’ni tarjima mashqlaridan foydalanish juda zarur. Tarjima mashqlari nafaqat o‘quvchilarning nutqini o‘stirishga xizmat qiladi, ya’ni kommunikativ funksiyani bajaradi, balki grammatik mavzularni mantiqiy tushungan holda qabul qilishga, o‘z fikrini ikkinchi bir tilda qanday vosita bilan ifodalay olish mumkinligini bilib olishga ham yordam beradi, egallangan grammatik bilim va malakalarni qo‘llashning amaliy yo‘llarini ko‘rsatadi” [44;77-b.]. Olimaning ushbu fikrlariga tayangan holda biz nazoratning qisqa va samarali usulini – rus tilida berilgan ekvivalentlarga qarab o‘zbekcha qolip gapni yozish usulini ma’qul ko‘rdik. Boshqacha aytganda, rus tilidan o‘zbek tiliga qilinadigan tarjimani tajriba-sinov natijalariga baho berish uchun asosli o‘lchov – parametrlar sifatida tanladik.

Biz qolip gaplarni rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish mazmunidagi nazorat ishi bilan kifoyalanganmadik: o‘quvchilarning o‘zbek tilidagi qolip gaplarni qanchalik

tushuna olishlarini ham o‘rgandik, chunki o‘quvchidan dialog shaklidagi suhbatda suhbatdoshining aytgan gaplarini ham anglay bilish talab etiladi.

Yakuniy tajriba-sinov ishlari avvalida va oxirida qolip gaplarni o‘zbek tilidan rus tiliga va rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish mazmunidagi nazorat ishlari o‘tkazdik. Birinchi nazorat turi uchun quyidagi variantlarda qolip gaplardan foydalanildi:

1-variant.

Omon bo‘ling. Baraka toping. Tuzukmisiz? Bezovta qilmadimmi? Tinchmisiz? Hormang. O‘zingni qanday his qilyapsan? Sizga (senga) nima bo‘ldi? Yaxshi yuribsanmi?

2-variant.

Xo‘p bo‘ladi. Yo‘q bo‘lib ketmang. Rahmat, nima desangiz shu. Qanday bo‘larkin? Demak, masala hal. Bor bo‘ling. Siz kim bo‘lasiz? Hammasi joyida. Yaxshi borib keling! Omad sizga yor bo‘lsin!

3-variant.

Ishingiz o‘ngidan kelsin! Xudo xayringni bersin! Ixtiyorungiz. Ilojem yo‘q. Arzimaydi. Ishing bo‘lmasin! Nima qilib turibsiz? Bor umidim sizdan. Haddingdan oshma! Nima deb qo‘yay?

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish uchun quyidagi nutqiy etiketlar havola qilindi:

I variant.

Пусть удача сопутствует Вам. Бог вам в помощь! Не пропадайте. Доброго вам пути! Долгой вам жизни! Пусть сбудется все сказанное Вами! Воля Ваша! Все в порядке. Не твое дело. Не стоит.

II variant.

Что мне ему сказать? Не выходи из себя! Как Вы скажете! Удачной Вам поездки! Ради бога! Я не побеспокоил Вас? Как ты себя чувствуешь? Что с Вами? Значит, вопрос решен! Ништяк.

Qolip gaplarni o‘zbek tilidan rus tiliga va, aksincha, rus tilidan o‘zbek tiliga

qilingan tarjimalarni baholashda ularning *to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi* hisobga olindi. Ushbu natijalar tumanlar bo‘yicha umumlashtirildi hamda har bir o‘quvchining 10 tadan gap o‘girgani hisobidan raqamli ko‘rsatkichlarda aks ettirildi (4.1-, 4.2-jadvallarga qarang).

Keltirilgan jadval natijalariga asoslangan holda o‘zbek tilidan rus tiliga va rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish bo‘yicha olingan natijalarning samaradorligini aniqlash yuzasidan o‘tkazilgan tajriba-sinovda o‘quvchilarning tajriba-sinovdan oldin va keyingi o‘zlashtirishlarini Styudent-Fisher va Pirsonning χ^2 matematik-statistika metodi yordamida tahlil etdik. Tajriba-sinovda jami 240 nafar o‘quvchi qatnashdi.

4.1-jadval

O‘ZBEK TILIDAN RUS TILIGA TARJIMA QILISH NATIJALARI

Maktab manzili, sınıf (guruh)	O‘quvc hilar soni	Sinovga nisbatan nazorat vaqtি	To‘g‘ ri tarjimalar soni	Noto‘g‘ ri tarjimalar soni
M.Ulug‘bek tum. 225-maktab 9 -“A”, 9 -“V”- sinflar	60	oldin keyin	291 379	309 221
Yunusobod tum. 98 - maktab 10 -“A”, 10 -“V”, 10 - “G”-sinflar	60	oldin keyin	289 379	311 221
Yunusobod tum. 247 - maktab 9 -“A”, 9 -“V”, 8 -“V” - sinflar	60	oldin keyin	280 370	320 230
Yangiyo‘l shahar 10 - aaktab 11 -“A”, 11 -“V”- sinflar	60	oldin keyin	319 411	281 189
Jami o‘quvchilar soni	240	oldin keyin	1179 1539	1221 861

4.2 - jadval

RUS TILIDAN O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH NATIJALARI

Maktab manzili, sınıf (guruh)	O‘quvc hilar soni	Sinovga nisbatan nazorat vaqtি	To‘g‘ ri tarjimalar soni	Noto‘g‘ ri tarjimalar soni
M.Ulug‘bek tum.	60	oldin	366	234

225-maktab 9 -“A”, 9 -“V”- sinflar		keyin	444	156
Yunusobod tum. 98 - maktab 10 -“A”, 10 -“V”, 10 - “G”-sinflar	60	oldin keyin	380 458	220 142
Yunusobod tum. 247 - maktab 9 -“A”, 9 -“V”, 8 -“V” - sinflar	60	oldin keyin	383 462	217 138
Yangiyo‘l shahar 10 - maktab 11 -“A”, 11 -“V”- sinflar	60	oldin keyin	378 469	222 131
Jami o‘quvchilar soni	240	oldin keyin	1507 1833	893 567

O‘tkazilgan tajriba-sinov natijalarini statistik tahlil qilamiz.

Masalaning qisqacha mohiyati quyidagilardan iborat: ikkita bosh to‘plam berilgan bo‘lsin. Biri tajribadan keyin o‘quvchilarning o‘rtacha ballari, ikkinchisi esa tajribadan oldin o‘quvchilarning o‘rtacha ballari. Baholar normal taqsimotga ega deb hisoblanadi. Bunday faraz o‘rinlidir, chunki normal taqsimotga yaqinlashish shartlari sodda bo‘lib, ular bajariladi.

Jadval asosida o‘quvchilarning tajribadan oldin va keyingi o‘zlashtirishlari samaradorligini ko‘rsatuvchi N_1 gipoteza va unga zid bo‘lgan N_0 gipotezani tanlaymiz hamda quyidagi jadvalda aks ettiramiz:

4.3-jadval. O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish asosida olingan umumiy ko‘rsatkichlar

Sinovga nisbatan nazorat vaqtি	O‘quvcilar soni	To‘g‘ri tarjima qilganlar soni	Noto‘g‘ri tarjima qilganlar soni
Sinovdan keyin	240	154	86
Sinovdan oldin	240	118	122

4.4-jadval.

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish asosida olingan umumiy ko‘rsatkichlar

Sinovga nisbatan nazorat vaqtি	O‘quvcilar soni	To‘g‘ri tarjima qilganlar soni	Noto‘g‘ri tarjima qilganlar soni
Sinovdan keyin	240	183	57
Sinovdan oldin	240	151	89

Tajriba guruhidagi keyingi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va o‘quvchilar sonini mos ravishda X_i ’lar va shu kabi nazorat guruhidagini esa Y_j ’lar orqali belgilab olib, quyidagi statistik guruhlangan variatsion qatorlarga ega bo‘lamiz, shuningdek, “To‘g‘ri tarjima”ni 2 ball bilan va “Noto‘g‘ri tarjima”ni 1 ball bilan belgilaymiz. Oldin tajriba-sinovdan oldingi holat uchun statistik tahlil qilamiz.

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

Sinovdan keyin:

$$\begin{cases} X_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 154; \quad 86; \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^2 n_i = 240 \quad (1)$$

Sinovdan oldin:

$$\begin{cases} Y_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 118; \quad 122; \end{cases} \quad m = \sum_{i=1}^2 m_i = 240 \quad (2)$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

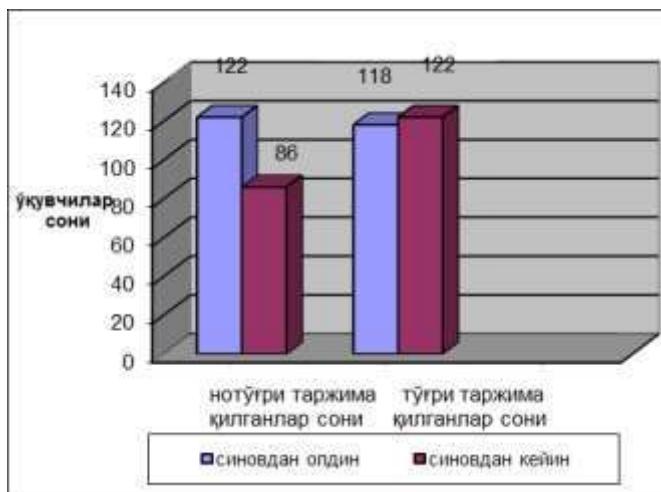
Sinovdan keyin:

$$\begin{cases} X_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 183; \quad 57; \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^2 n_i = 240 \quad (3)$$

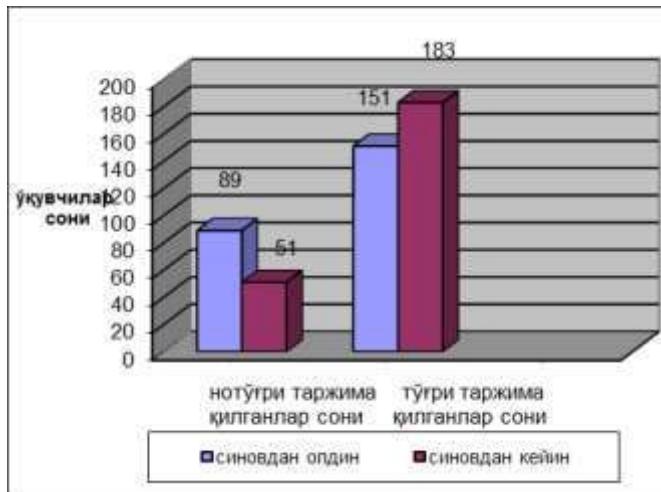
Sinovdan oldin:

$$\begin{cases} Y_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 151; \quad 89; \end{cases} \quad m = \sum_{i=1}^2 m_i = 240 \quad (4)$$

Bu tanlanmalarga mos kelgan diagramma quyidagicha ko‘rinishni oladi:



3-rasm. O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish



4-rasm. Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish

Statistik tahlil o‘tkazishni qulaylashtirish maqsadida yuqoridagi variatsion qatorlardan n_i va n_j takroriylik (chastota)larni mos statistik ehtimollik formulalari

$$P_i = \frac{n}{n_i} \quad \text{va} \quad q_j = \frac{m}{m_j} \quad \text{asosida hisoblaymiz.}$$

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$\begin{cases} X_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 0,64; \quad 0,36; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^2 P_i = 1$$

$$\begin{cases} Y_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 0,49; \quad 0,51; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^2 q_i = 1$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$\begin{cases} X_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 0,76; \quad 0,24; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^2 P_i = 1$$

$$\begin{cases} Y_i & 2; \quad 1; \\ n_i & 0,63; \quad 0,37; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^2 q_i = 1$$

Statistik tahlilni har ikki holat bo‘yicha o‘rtacha o‘zlashtirishni hisoblab, qiyoslashdan boshlaymiz. O‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari quyidagi natijalarini berdi:

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^2 P_i X_i = 0,64 \cdot 2 + 0,36 \cdot 1 = 1,28 + 0,36 = 1,64$$

$$\text{Foizda } \bar{X}\% = \frac{1,64}{2} \cdot 100\% = 82\%$$

$$\bar{Y} = \sum_{i=1}^2 q_j Y_j = 0,49 \cdot 2 + 0,51 \cdot 1 = 0,98 + 0,51 = 1,49$$

$$\text{Foizda } \bar{Y}\% = \frac{1,49}{2} \cdot 100\% = 74,5\%$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^2 P_i X_i = 0,76 \cdot 2 + 0,24 \cdot 1 = 1,52 + 0,24 = 1,78$$

$$\text{Foizda } \bar{X}\% = \frac{1,78}{2} \cdot 100\% = 89\%$$

$$\bar{Y} = \sum_{i=1}^2 q_j Y_j = 0,63 \cdot 2 + 0,37 \cdot 1 = 1,26 + 0,37 = 1,63$$

$$\text{Foizda } \bar{Y}\% = \frac{1,63}{2} \cdot 100\% = 81,5\%$$

Demak, o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda sinovdan keyingi holat uchun

o‘rtacha o‘zlashtirish (82 - 74,5)% = 7,5% ga teng ya’ni sinovdan keyingi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi sinovdan oldingidan katta ekan. Bu esa o‘z navbatida $\frac{82\%}{74,5\%} = 1,1$ ga teng, ya’ni birdan katta ekanligini anglatadi. Shuningdek, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda sinovdan keyingi holat uchun o‘rtacha o‘zlashtirish (89 – 81,5)% = 7,5% ga teng ya’ni sinovdan keyingi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi sinovdan oldingidan katta ekan. Bu esa o‘z navbatida $\frac{89\%}{81,5\%} = 1,1$ ga teng, ya’ni birdan katta ekanligini anglatadi.

Buni yanada aniqlashtirish maqsadida quyidagi hisoblashlarni bajaramiz.

O‘zlashtirishni aniqlash jarayonida yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatoliklarni aniqlash maqsadida dastlab o‘rtacha kvadratik va standart xatoliklarni aniqlaymiz.

O‘rtacha kvadratik xatoliklar:

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^2 P_i X_i^2 - (\bar{X})^2 = 0,64 \cdot 2^2 + 0,36 \cdot 1^2 - 1,64^2 = 0,64 \cdot 4 + 0,36 \cdot 1 - 2,6896 = \\ = 2,56 + 0,36 - 2,6896 = 2,92 - 2,6896 = 0,2304$$

$$S_y^2 = \sum_{i=1}^2 q_j Y_j^2 - (\bar{Y})^2 = 0,49 \cdot 2^2 + 0,51 \cdot 1^2 - 1,49^2 = 0,49 \cdot 4 + 0,51 \cdot 1 - 2,2201 = \\ = 1,96 + 0,51 - 2,2201 = 2,47 - 2,2201 = 0,2499$$

Standart xatoliklar esa:

$$S_x = \sqrt{0,2304} = 0,48. \quad S_y = \sqrt{0,2499} = 0,5$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^2 P_i X_i^2 - (\bar{X})^2 = 0,76 \cdot 2^2 + 0,24 \cdot 1^2 - 1,78^2 = 0,76 \cdot 4 + 0,24 \cdot 1 - 3,1684 = \\ = 3,04 + 0,24 - 3,1684 = 3,28 - 3,1684 = 0,1116$$

$$S_y^2 = \sum_{i=1}^2 q_j Y_j^2 - (\bar{Y})^2 = 0,63 \cdot 2^2 + 0,37 \cdot 1^2 - 1,63^2 = 0,63 \cdot 4 + 0,37 \cdot 1 - 2,6569 = \\ = 2,52 + 0,37 - 2,6569 = 2,89 - 2,6569 = 0,2331$$

Standart xatoliklar esa:

$$S_x = \sqrt{0,1116} = 0,33.$$

$$S_y = \sqrt{0,2331} = 0,48$$

Bundan, o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda va rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda sinovdan keyingi tajriba guruhidagi standart xatoligi sinovdan oldingi ko‘rsatkichlariga nisbatan katta bo‘ldi, ya’ni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda $0,5 > 0,48$ va rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda $0,48 > 0,33$. Buni yanada aniqroq ko‘rsatish maqsadida har ikki statistik tanlanma bo‘yicha o‘rta qiymat aniqliklarini biz variatsiya koeffitsientlari orqali, ya’ni C_x va C_u formula orqali hisoblaymiz:

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n \cdot x}} \cdot 100\% = \frac{0,48 \cdot 100\%}{\sqrt{240 \cdot 1,64}} = \frac{48\%}{15,5 \cdot 1,64} = \frac{48\%}{25,42} = 1,89\% \approx 2\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{n \cdot y}} \cdot 100\% = \frac{0,5 \cdot 100\%}{\sqrt{240 \cdot 1,49}} = \frac{50\%}{15,5 \cdot 1,49} = \frac{50\%}{23,1} = 2,16\% \approx 2\%$$

Demak, sinovdan keyingi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi aniqligi sinovdan oldingi bilan bir xil ekan.

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n \cdot x}} \cdot 100\% = \frac{0,33 \cdot 100\%}{\sqrt{240 \cdot 1,78}} = \frac{33\%}{15,5 \cdot 1,78} = \frac{33\%}{27,59} = 1,2\% \approx 1\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{n \cdot y}} \cdot 100\% = \frac{0,48 \cdot 100\%}{\sqrt{240 \cdot 1,64}} = \frac{48\%}{15,5 \cdot 1,64} = \frac{48\%}{25,42} = 1,89\% \approx 2\%$$

Demak, sinovdan keyingi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi aniqligi sinovdan oldingidan bir birlikka farq qilar ekan.

Endi ikkkita bosh to‘plamning noma’lum o‘rta qiymatlariga o‘xshashligini hisobga olib, Styudentning tanlanmali mezoni asosida nolinchgi gipotezanini tekshiramiz: $H_0 : \mu = \mu_y$

SHunga asosan quyidagi hisoblanishni bajaramiz:

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$T_{x,y} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{1,64 - 1,49}{\sqrt{\frac{0,2304}{240} + \frac{0,2499}{240}}} = \frac{0,15}{\sqrt{0,00096 + 0,001}} = \frac{0,15}{\sqrt{0,00196}} = \frac{0,15}{0,044} = 3,41$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$T_{x,y} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{1,78 - 1,63}{\sqrt{\frac{0,1116}{240} + \frac{0,2331}{240}}} = \frac{0,15}{\sqrt{0,00047 + 0,00097}} = \frac{0,15}{\sqrt{0,00144}} = \frac{0,15}{0,038} = 3,95$$

Styudent mezoni asosida erkinlik darajasini quyidagi formula orqali hisoblaymiz:

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$\begin{aligned} K &= \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}\right)^2}{\frac{\left(\frac{S_x^2}{n}\right)^2}{n-1} + \frac{\left(\frac{S_y^2}{m}\right)^2}{m-1}} = \frac{\left(\frac{0,2304}{240} + \frac{0,2499}{240}\right)^2}{\frac{\left(\frac{0,2304}{240}\right)^2}{239} + \frac{\left(\frac{0,2499}{240}\right)^2}{239}} = \frac{(0,00096 + 0,001)^2}{\frac{(0,00096)^2}{239} + \frac{(0,001)^2}{239}} = \\ &= \frac{\frac{(0,00196)^2}{0,00000092 + 0,000001}}{239} = \frac{0,0000038}{0,000000039 + 0,000000042} = \frac{0,0000038}{0,000000081} = 474,3 \end{aligned}$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$\begin{aligned} K &= \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}\right)^2}{\frac{\left(\frac{S_x^2}{n}\right)^2}{n-1} + \frac{\left(\frac{S_y^2}{m}\right)^2}{m-1}} = \frac{\left(\frac{0,1116}{240} + \frac{0,2331}{240}\right)^2}{\frac{\left(\frac{0,1116}{240}\right)^2}{239} + \frac{\left(\frac{0,2331}{240}\right)^2}{239}} = \frac{(0,00047 + 0,00097)^2}{\frac{(0,00047)^2}{239} + \frac{(0,00097)^2}{239}} = \\ &= \frac{\frac{(0,00144)^2}{0,00000022 + 0,00000094}}{239} = \frac{0,0000021}{0,0000000002 + 0,00000000039} = \frac{0,0000021}{0,00000000048} = 437,5 \end{aligned}$$

ushbu ehtimollik uchun statistik alomatning qiymatdorlik darajasini $\alpha = 0,05$ deb olsak, u holda $r = 1-\alpha = 0,95$ ga hamda erkinlik darajasi o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda $k = 474,3$ rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda $k = 437,5$ ga teng. Styudent funksiyasi taqsimot jadvalidan ikki tomonlama mezonning kritik nuqtasi o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$t_{\frac{1-(1-p)}{2}}(k) = t_{\frac{1-(1-0,95)}{2}}(474,3) = t_{0,975}(474,3) = 1,96$$

rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$t_{\frac{1-(1-p)}{2}}(k) = t_{\frac{1-(1-0,95)}{2}}(437,5) = t_{0,975}(437,5) = 1,96$$

Bundan ko‘rinib turibdiki, statistikaning tanlanma qiymati kritik nuqtadan kichik ekan. O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$T_{x,y} = 3,41 > 1,96$$

rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$T_{x,y} = 3,95 > 1,96$$

demak, bosh o‘rtacha qiymatlar tengligi haqidagi N_0 nolinchgi gipoteza rad etiladi. Buni 95 % ishonchilik bilan aytish mumkinki, sinovdan keyingi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi sinovdan oldingi o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichi bilan bir xil bo‘ldi va ular usma-ust tushmaydi.

Endi sinovdan keyingi va sinovdan oldingi ta’lim usuli xilma-xil bo‘lgan, ya’ni farazimizga zid bo‘lgan holni ko‘ramiz.

$$K_0: F_x = F_u$$

Bunda ikkita bosh to‘plam taqsimatini taqsimlash bir-biriga to‘g‘ri keladi.

Berilgan α qiymatdorlik darajasida N_1 : – bosh to‘plam normal taqsimlangan degan gipotezani tekshirish uchun avval nazariy chastotalarni keyin esa Pirsonning muvofiqlik kriteriyasi – Xi-kvadrat bo‘yicha (1) va (2) hamda (3) va (4) tizimlar asosida quyidagi formula bo‘yicha hisoblaymiz:

$$X^2_{n,m} = \frac{1}{n \cdot m} \sum_{i=1}^2 \frac{(nm_i - mn_i)^2}{m_i + n_i} = \sum_{i=1}^2 \frac{(m_i - n_i)^2}{m_i + n_i}.$$

Formula asosida $X^2_{n,m}$ o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$X^2_{n,m} = \frac{(154-118)^2}{154+118} + \frac{(86-122)^2}{86+122} = \frac{1296}{272} + \frac{1296}{208} = 4,76 + 6,23 = 10,99$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$X^2_{n,m} = \frac{(183-151)^2}{183+151} + \frac{(57-89)^2}{57+89} = \frac{1024}{334} + \frac{1024}{146} = 3,07 + 7,01 = 10,08 \quad \text{ga teng.}$$

Ushbu mezon bo‘yicha ozodlik darajalari $v = 2 - 1 = 1$ ga teng, Xi–kvadrat taqsimotining jadvali bo‘yicha kritik nuqtani topamiz. $r = 0,95$ uchun ishonchlilik ehtimoli

$$t_{0,95}(V) = t_{0,95}(1) = 4 \text{ ga teng.}$$

Bir tomonlama kriteriy nolinchi gipotezani ikki tomonlama kriteriyiga qaraganda “qat’iyat bilan” rad etgani uchun o‘ng tomonlama kritik soha quramiz. O‘ng tomonlama kritik soha quyidagiga teng.

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$X^2_{n,m} = 10,99 > 4 = t_{0,95}$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:

$$X^2_{n,m} = 10,08 > 4 = t_{0,95}$$

Bundan Xi-kvadrat taqsimot kritik nuqtadan katta bo‘lgani uchun nolinchi gipoteza rad etildi.

Endi baholashning samaradorlik ko‘rsatkichini aniqlash uchun ishonchli intervalni topamiz:

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda sinovdan keyin:

$$\Delta_x = t_{\gamma} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,48}{\sqrt{240}} = 1,96 \cdot \frac{0,48}{15,5} = \frac{0,9408}{15,5} \approx 0,06$$

ga teng, sinovdan oldin esa:

$$\Delta_y = t_{\gamma} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,5}{\sqrt{240}} = 1,96 \cdot \frac{0,5}{15,5} = \frac{0,98}{15,5} \approx 0,06$$

ga teng.

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda sinovdan keyin:

$$\Delta_x = t_{\gamma} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,33}{\sqrt{240}} = 1,96 \cdot \frac{0,33}{15,5} = \frac{0,6468}{15,5} \approx 0,04$$

ga teng, sinovdan oldin esa:

$$\Delta_y = t_{\gamma} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,48}{\sqrt{240}} = 1,96 \cdot \frac{0,48}{15,5} = \frac{0,9408}{15,5} \approx 0,06$$

ga teng.

Topilgan natijalardan sinovdan keyingi ishonchli intervalni topsak:

$$\bar{X} - t_{kp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} \leq a_x \leq \bar{X} + t_{kp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}}$$

Sinovdan oldin uchun ishonchli interval:

$$\bar{Y} - t_{kp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}} \leq a_y \leq \bar{Y} + t_{kp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}}$$

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda sinovdan keyin:

$$1,64 - 0,06 \leq a_x \leq 1,64 + 0,06 \quad 1,58 \leq a_x \leq 1,7$$

Sinovdan oldin:

$$1,49 - 0,06 \leq a_y \leq 1,49 + 0,06 \quad 1,43 \leq a_y \leq 1,55$$

Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda sinovdan keyin:

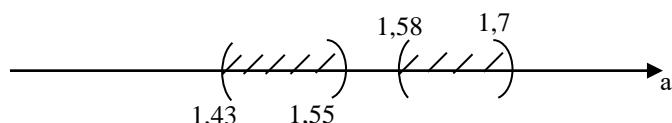
$$1,78 - 0,04 \leq a_x \leq 1,78 + 0,04 \quad 1,74 \leq a_x \leq 1,83$$

Sinovdan oldin:

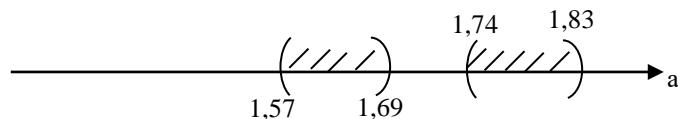
$$1,63 - 0,06 \leq a_y \leq 1,63 + 0,06 \quad 1,57 \leq a_y \leq 1,69$$

Buni geometrik tasvirlasak:

O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:



Rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda:



Bundan $x=0,05$ qiymatdorlik darajasi bilan aytish mumkinki, o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda ham, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda ham sinovdan keyingi o‘rtacha baho sinovdan oldingi o‘rtacha bahodan yuqori va oraliq intervallari ustma-ust tushmayapti. Demak, matematik-statistik tahlilga asosan, yaxshi natijaga erishilgani ma’lum bo‘ldi.

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko'rsatgichlarini hisoblaymiz.

O'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda:

$$\text{Ma'lumki, } \bar{X}=1,64; \quad \bar{Y}=1,49 \quad \Delta_x = 0,06; \quad \Delta_y = 0,06 \quad \text{ga teng.}$$

Bundan sifat ko'rsatgichlari:

$$K_{yc\delta} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{1,64 - 0,06}{1,49 + 0,06} = \frac{1,58}{1,55} = 1,02 > 1;$$

$$K_{\delta\delta\delta} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (1,64 - 0,06) - (1,49 - 0,06) = 1,58 - 1,43 = 0,15 > 0;$$

Rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda:

$$\text{Ma'lumki, } \bar{X}=1,78; \quad \bar{Y}=1,63 \quad \Delta_x = 0,04; \quad \Delta_y = 0,06 \quad \text{ga teng.}$$

Bundan sifat ko'rsatgichlari:

$$K_{yc\delta} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{1,78 - 0,04}{1,63 + 0,06} = \frac{1,74}{1,69} = 1,03 > 1;$$

$$K_{\delta\delta\delta} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (1,78 - 0,04) - (1,63 - 0,06) = 1,74 - 1,57 = 0,17 > 0;$$

Demak, 95 % foiz ishonch bilan aytish mumkinki, tajriba-sinov guruhlaridagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari har doim nazorat guruhlaridagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlaridan yuqori bo'ldi va ular hech qachon bir xilda bo'lmaydi.

Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezoni birdan kattaligi va bilish darajasini baholash mezoni noldan kattaligini ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda ham, rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishda ham sinovdan keyingi o'zlashtirish tajribadan oldingi o'zlashtirishdan yuqori ekan.

Demak, o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish hamda rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish bo'yicha olingan natijalarining samaradorligini aniqlash yuzasidan o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari samaradorligi statistik tahlildan ma'lum bo'ldi.

Yuqorida matematik va statistik tahlil keltirilgan tajriba-sinov mazmuni,

tajriba-sinov natijalari rusiyabon o‘quvchilari ko‘p bo‘lgan ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda (Toshkent shahri va viloyati maktablarida) o‘tkazilgan edi. Biz ayni shu tajriba-sinov ishlarini rusiyabon o‘quvchilari oz bo‘lgan maktablarda ham (Andijon, Farg‘ona viloyatlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, shuningdek, Toshkent viloyatining Yuqori Chirchiq tumani maktablarida) olib borgan edik. Tajriba-sinovdan oldin va keyin olingan nazorat ishlarining matematik tahlil quyidagi jadvallarda aks ettirildi (4.5- va 4.6-jadvallarga qarang).

4.5-jadval.

O‘ZBEK TILIDAN RUS TILIGA TARJIMA QILISH NATIJALARI

Maktab manzili, sınıf (guruuh)	O‘quv chilar soni	Sinovga nisbatan nazorat vaqtி	To‘g‘ri tarjimalar soni	Noto‘g‘ ri tarjimalar soni
Andijon viloyati Buloqboshi tumani 4- maktab 9 -“B”, 7 -“A”, 6 - “V”- sinflar	60	oldin keyin	473 481	127 119
Farg‘ona viloyati Qo‘qon shahri 20 - maktab 4 -“A”, 4 -“V”, 4 -“E” sinflar	60	oldin keyin	432 466	168 134
Qoraqalpog‘iston Res- publikasi Nukus shahri 6- maktab 5 -“B”, 5 -“V”, 5 - “J” sinflar	60	oldin keyin	408 456	197 144
Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumanidagi 16 -maktab 5 -“B”, 4 -“B”, 5 -“D” sinflar	60	oldin keyin	384 401	216 199
Jami o‘quvchilar soni	240	oldin keyin	1697 1804	708 596

4.6-jadval

RUS TILIDAN O‘ZBEK RUS TILIGA TARJIMA QILISH NATIJALARI

Maktab manzili, sınıf (guruuh)	O‘quv chilar soni	Sinovga nisbatan nazorat vaqtĭ	To‘g‘ri tarjimalar soni	Noto‘g‘ ri tarjimalar soni
Andijon viloyati	60	oldin	412	188

Buloqboshi tumani 4-maktab 9 -“B”, 7 -“A”, 6 -“V”- sinflar		keyin	439	161
Farg‘ona viloyati Qo‘qon shahri 20 - maktab 4 -“A”, 4 -“V”, 4 -“E” sinflar	60	oldin keyin	420 446	180 154
Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus shahri 6- -maktab 5 -“B”, 5 -“V”, 5 -“J” sinflar	60	oldin keyin	397 428	203 172
Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumanidagi 16 -maktab 5 -“B”, 4 -“B”, 5 -“D” sinflar	60	oldin keyin	368 410	232 190
Jami o‘quvchilar soni	240	oldin keyin	1697 1723	803 677

Bu ikki jadvalga asosan turli darajada o‘zbek tilini o‘rganadigan maktablar tanlangan, o‘quvchilarga o‘zbekcha qolip gaplarni o‘rgatish metodikasiga amal qilinishi natijasida ular nutqida bu etiketlar to‘g‘ri variantlarining qo‘llanilishi ko‘payganligi va xato javoblarning kamayganligi aniqlandi.

IV BOB BO‘YICHA XULOSALAR

1. O‘zbek tilidagi qolip gaplarni o‘zlashtirishning dastlabki bosqichi ularning ma’no-mazmunini tushunishdir: rusiyabon o‘quvchilar qolip gaplarni, shablon so‘z va iboralarni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qila olishlari navbatdagi bosqich ish turlarining samarali bo‘lishini ta’minlaydigan omil deb topildi. Shunga ko‘ra ham darslarda o‘zbek tilidan rus tiliga o‘girish mashqlariga ko‘proq e’tibor berish zarur deb topildi, ya’ni ushbu mashq turi, shuningdek, qolip gaplarni rus tilidan o‘zbek tiliga o‘girish yumushlari dialogik nutqni o‘sirish poydevori deb belgilandi. Muloqot madaniyatining rivojlanganlik darajasini baholashda ham tildan tilga tarjima mashqi *o‘zlashtirish parametrlaridan biri sifatida nazorat ishlariga asos qilib olindi.*
2. O‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari o‘zbek tilidan rus tiliga va, aksincha, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish bo‘yicha olingan natjalarning samarador ekanligini tasdiqladi.
3. Rusiyabon o‘quvchilarning qolip gaplarni to‘g‘ri va ko‘proq qo‘llay bilishlari uchun ularni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, aksincha, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish, berilgan nutqiy vaziyatga mos qolip gapni aytish, nuqtalar o‘rniga mazmunan mos qolip gapni qo‘yib o‘qish yoki ko‘chirish, ko‘chirish, berilgan izohlar asosida mos qolip gaplarni aytish, qolip gap asosida tegishli nutqiy vaziyatni aytish, o‘rganilgan qolip gaplarni qatnashtirgan holda dialog tuzish yoki o‘zaro so‘zlashish, “Qolip gaplar bilimdoni” o‘yinini (musobaqasini) o‘tkazish va boshqa shu kabi o‘n xil mashq turlari va topshiriqlardan unumli foydalanish lozim.

XULOSA

Olib borilgan ilmiy-pedagogik tadqiqotlar natijalari tahlili va yakunlariga asoslangan holda quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Metodik adabiyotlarni o‘rganish, yaqin davrlargacha ta’lim jarayonida qo‘llanib kelgan dialogik nutq o‘sirish metodikasini tahlil qilish va samaradorligini aniqlash, dialogik nutq o‘sirishda nutqiy muloqot madaniyatiga, nutqiy muloqot komponentlariga o‘rgatish imkoniyatlarini baholash shuni ko‘rsatdiki, dialoglarga xos replikalar (savollar berish, savollarga javob qaytarish) o‘zbek xalqining uzoq tarixdan buyon shakllangan muomala odobi an'analariga murojaat etmagan holda qo‘llangani, suhbatni jonlantirish uchun suhbatdoshlarning bir-biriga qarab savol berishi hamda javob qaytarishi tarzidagi metodikani muomala odobi qoidalariga rioya qilgan holda asl kommunikatsiya jarayonini tashkil etish borasidagi tavsiya va takliflar bugungi kunda dolzarb, tadqiqotimiz ularni ishlab chiqish va echimlarini aniqlash zarurat ekanligini asoslash imkonini berdi.

2. Nutqiy muloqot madaniyati ifodasida ma’no-mazmun ko‘lamiga ko‘ra muloqotda muomala odobi qoidalariga rioya qilib, ijtimoiy shart-sharoit, ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqib, shaxsning o‘zligini va o‘zgalarning (suhbatdoshlarning) shaxsini, ruhiyatini, jamiyatda tutgan mavqeyini anglash asosida, nutqning kommunikativligiga e’tibor bergan holda ishtirok etish ekanligini nazarda tutib, o‘zbek tili darslarida tashkil etiladigan o‘zaro muloqot mashqlarini oddiy dialoglarga xos savollar berish, savollarga javob qaytarish tarzida emas, balki muomala odobi qoidalariga rioya qilgan, ijtimoiy munosabatlar bilan shartlangan replikalar: tarkibi anglanadigan gaplar va qolip gaplar asosidagi o‘zaro muloqot jarayoni deb topildi.

3. O‘quvchilarining nutqiy muloqot madaniyatini rivojlantirish uchun ularni muomala odobi qoidalari va qolip gaplar bilan izchil tanishtira borishda ularning ma’no-mazmunini tushuntirish, onglilikni ta’minalash hal qiluvchi ahamiyatga ega. Muomala odobi qoidalari “O‘zbek tili” darsliklarida o‘qib o‘rganiladigan matnlar

tarzida taqdim etiladi, tajriba-sinov ishlari ularni slaydlar, multimedia vositasida havola qilish, muloqot mashqlari, sahnalashtirish mashqlari jarayonida ushbu qoidalarga amal qilish mashqlari samarali ekanligini tasdiqladi.

4. Rusiyabon o‘quvchilarga qolip gaplarni anglatish zaruriyati ularning ushbu til birliklarining ma’no-mazmunini turli yo‘llar, jumladan, tarjima usulidan foydalanish, dars lug‘atida berilgan qolip gaplarning ruscha ekvivalentlarini, ayrim izohtabalrliga esa, qaysi nutqiy vaziyatlarda qo‘llanishiga doir tegishli izohlar berish kerakligini ko‘rsatdi, diagnostik maqsadlarda o‘tkazilgan nazorat ishlari (test, tarjima) ushbu masalalar bilan bog‘liq metodik yechimlarni tayyorlash, ana shu yechimlardan biri sifatida o‘zbek tilidagi qolip gaplarning rus tilidagi muqobillarini aniqlash va o‘zbekcha-ruscha qolip gaplar lug‘ati uchun material hozirlash zarurligi asoslandi.

5. O‘zbek tilidagi qolip gaplarni o‘rganish ishlarini osonlashtiradigan yoki qiyinlashtiradigan ifodalanish holatlarini aniqlash maqsadida ularni rus tiliga qiyoslash lozim. O‘zbekcha qolip gaplar rus tilida asosan besh xil ifodalanadi: 1) ikkala tildagi ushbu til hodisalari leksik va grammatic jihatdan to‘liq mos kelib, so‘zma-so‘z tarjimaga imkon beradi; 2) o‘zbek va rus tillaridagi qolip gaplar leksik jihatdan qisman mos kelmaydi; 3) o‘zbek va rus tilidagi qolip gaplar bir-biriga leksik jihatdan mos kelgan holda, ba’zan grammatic jihatdan farqlanadi; 4) o‘zbek tilidagi qolip gaplar rus tilida leksik va grammatic jihatdan butunlay mos kelmaydigan analogiyasi bilan beriladi; 5) qolip gapdagi so‘zning rus tilida asl ekvivalenti bo‘lmaydi.

6. “O‘zbek tili” darsliklarida nutqiy muloqot orqali egallash uchun tavsiya etilayotgan mavjud qolip gaplar umumiyligi o‘rta ta’lim bosqichi uchun yetarli emasligini aniqlash, o‘zbek tilshunoslari, xorij metodist olimlari ma’lumotlari, badiiy asarlardagi dialogik parchalarni o‘rganish, so‘zlashuv nutqini kuzatish asosida o‘zbek xalqi tarixiy taraqqiyot mobaynida to‘plagan qolip gaplar merosidan rusiyabon o‘quvchilar saviyasiga moslarini ajratish va ushbu qolip gaplar boyligi muloqot mavzulari nuqtai nazardan, nutqda faol ekanligini hisobga

olib tanlash, to‘plash, tasniflash hamda 2–5- va 6–9-sinflarda o‘rganish ma’qul bo‘lgan variantlarda bo‘lib chiqish natijasida ta’lim mazmuni samaradorligini oshirish imkoniyatlari tug‘ildi.

7. Kuzatishlardan ma’lum bo‘lganidek, rusiyabon o‘quvchilar tuza oladigan sintaktik qurilmalar sanoqli ekanligi, mustaqil ravishda gap tuzib, fikr bayon qila olish malakalari yetarli rivojlanmagani, ular dialogik shakldagi so‘zlashuvda ishtirok etish uchun aksariyat replikalarni, shu jumladan, qolip gaplarni yod olishlarini o‘zbek tili darslaridagi jiddiy kamchiliklar deb hisoblash lozimligi asoslandi.

8. Qolip gaplarni nutqiy namunalar, ko‘rsatmalilik: nutqiy vaziyat aks etgan rasm, sahna ko‘rinishi orqali tanishtirish, suhbatdoshlarni ma’naviy-estetik boyitish, muomala odobi qoidalari sirasida so‘zlash ohangiga ustuvor ahamiyat berish, yangi axborot almashinuviga yo‘naltirish, muloqotning izchil bo‘lishini ta’minalashda (tashkiliy qism → asosiy axborot almashinuvi → so‘zlashuvni tugallash qismlari mazmunida *o‘zaro so‘zlashishni mashq qilish*) onglilikka erishish uchun dars lug‘atida ularning ruscha tarjimasi, izohtabalalariga qisqa izoh berish, zaruriyatga qarab muomala odobi qoidalari bilan tanishtirib borish samarali deb topildi.

9. Taklif etilayotgan innovatsion metod va usullar ta’lim mazmunini belgilash, bilim, ko‘nikma va malakalarni aniqlab olishdan tortib to ta’lim jarayonini tashkil etishga qadar ishlab chiqilishi, bunda amal qilinadigan asosiy yondashuv va tamoyillar belgilanishi zamonaviy ta’lim jarayonini ilg‘or modellar bazasida rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida ta’lim oluvchilarning dialogik nutqini *har tomonlama* o‘sirishga erishish mumkinligini nazariy va metodik jihatdan asoslash imkonini berdi.

10. Rusiyabon o‘quvchilarning qolip gaplarni to‘g‘ri va ko‘proq qo‘llay bilishlari uchun ularni o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilish, aksincha, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilish, berilgan nutqiy vaziyatga mos qolip gapni aytish, nuqtalar o‘rniga mazmunan mos qolip gapni qo‘yib o‘qish yoki ko‘chirish,

ko‘chirish, berilgan izohlar asosida mos qolip gaplarni aytish, qolip gap asosida tegishli nutqiy vaziyatni aytish, o‘rganilgan qolip gaplarni qatnashtirgan holda dialog tuzish yoki o‘zaro so‘zlashish, “Qolip gaplar bilimdoni” o‘yinini (musobaqasini) o‘tkazish va boshqa shu kabi o‘n xil mashq turlari va topshiriqlardan unumli foydalanish lozim.

11. Dialogik nutq o‘sirish maqsadida foydalaniladigan mashqlar sirasida loyihalash asosidagi mashqlarga, shuningdek, sahnalashtirish tipidagi o‘yinlarga, rolli, kasbiy o‘yinlarga ko‘proq ahamiyat berish, namunadan foydalanib o‘zaro so‘zlashish, boshlab berilgan dialogni davom ettirish, dialog replikalari asosida o‘zaro so‘zlashish, nutqiy faoliyatda qo‘llash, testlar bajarish, bahs-munozaralar kabi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligi o‘z isbotini topdi.

Shuningdek, dissertatsiya natijalari sifatida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- 1) o‘zbek tilidagi qolip gaplarning rus tilidagi muqobillari yuzasidan tayyorlangan materiallar asosida “O‘zbekcha-ruscha qolip gaplar lug‘ati” ni nashr qilish;
- 2) o‘zbek tilshunoslari, xorij metodist olimlari ma’lumotlari, badiiy asarlardagi dialogik parchalarni o‘rganish, so‘zlashuv nutqini kuzatish asosida o‘zbek xalqi tarixiy taraqqiyot mobaynida to‘plagan muomala odobi qoidalari va qolip gaplar asosida ta’lim mazmunini boyitish;
- 3) “O‘zbek tili” darsliklarida qolip gaplarni va ularni faollashtirishga qaratilgan mashq turlarini, ayniqsa, mahsuldor, ijodiy mashqlarni, noan’anaviy ish turlarini tadqiqot ishimizda berilgan noa’naviy va yangi pedagogik texnologiyalarga asoslangan metod va usullar bilan boyitish;
- 4) o‘zbek tili darslarida rusiyabon o‘quvchilarga nutqiy muloqot madaniyatini o‘rgatish jarayonini muomala odobi qoidalari va qolip gaplarni dissertatsiyada ishlab chiqilgan samarali ta’lim mazmuni, vositalari, metod va usullaridan foydalanib tashkil etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida” gi O‘RQ – 637-son Qonuni. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 2020. – B. 10–12. <https://lex.uz>.
2. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 1992, – 46 b.
3. O‘zbekiston Respublikasining 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsensiyasi O‘zR Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – 46 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish Konsepsiysi (O‘zR Prezidentining 2020-yil 20-oktyabrdagi PF-6084-son Farmoni). Toshkent”: – “O‘zbekiston” NMIU, 2020. – 46 b.
5. Incheon declaration/ Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (World Education Forum, 19 – 22 May, 2015, Inchon, Republic of Korea. <http://unesdoc.unescos.org>)
6. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti //Xalq ta’limi. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 1999, 5-son. – B. 6–36.
7. O‘zbek tili (ta’lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun) ta’limi bo‘yicha davlat ta’lim standartiga sharh //Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 1999, 1-maxsus son. – B. 246 –261.
8. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatasining qo‘shma majlisidagi nutq – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 2017, – 32 b.

9. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 2017, – 508 b.
10. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qatiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 2017, –592 b.
11. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qatiy tartib-intizom va shaxsiy javobgorlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza. 2017-yil 14-yanvar. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 2017, – 104 b.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Sh.M. Farmoni. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”. /Rasmiy nashr/. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – Toshkent: – “Adolat” NMIU, Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. 2018, – 112 b.
13. Mirziyoyev Sh.M. Parlamentimiz haqiqiy demokratiya maktabiga aylanishi islohotlarning tashabbuskori va asosiy ijrochi bo‘lishi kerak. //Xalq so‘zi, – Toshkent: 2017. 13 iyul, – № 137, – B. 1–3.
14. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti ham yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU. 2019. – 400 b.
15. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU. 2020. – 456 b.
16. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan quramiz – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU. 2017, – 488 b.

17. Мактаб программалари: Ўзбек тили ва адабиёти: Ўқишилар рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 4–11-синфлари учун. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 1993.– 44 б.

18. Umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standarti:// O‘zbekiston raspublikasining qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU, 2017, – Б. 141–152.

19. Umumiy o‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturi. O‘zbek tili. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2020. – 76 б.

20. O‘zbek tili fani o‘quv dasturi (2–9-sinflar). – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2017. – 70 б.

21. O‘quv dasturi: O‘zbek tili fanidan umumiy o‘rta ta’limning o‘quv dasturi:// Uzviylashtitilgan Davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlari. – Toshkent: – RTM, 2010. – В. 114–194.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

22. Абдуллаев Ю.Н, Бушуй А.М. Краткая история методики обучения иностранным языкам: от постановки чтения к речевому общению. – Самарканд: – Издательство “СамГИИЯ”. 2000. – 126 с.

23. Асилова Г. Божхона ва солиқ йўналишлари талабаларининг давлат тилида касбий мулоқот маданиятини ривожлантириш (русийзабон гурухларида): Монография. – Тошкент: 2017. – 276 б.

24. Аҳмедова Г.М. Русийзабон ўқувчилар нутқий мулоқот маданиятини ўстиришнинг илмий-методик асослари. Монография. – Ташкент: – “Fan va texnologiya”. 2019. – 152 б.

25. Диева К.И. Диалектика профессионального общения: сущность, проблемы, лингводидактические аспекты: – Ташкент: – /Министерство просвещения Узбекской ССР. Республиканский педагогический институт русского языка и литературы. – Издательство “Фан”, 1988. – 142 с.

26. Йўлдошев Р., М.Сайдова. 1991-1992 ўқув йилида бошланғич рус мактабларида ўзбек тили дарслари (1-синф мисолида). – Тошкент: – ЎзПФИТИ, 1991. – 23 б.

27. Йўлдошев Р.А. “Ўзбек тили дарсларида ўқувчилар нутқини ўстириш” (III –VIII синфлар)”, – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 1978. – 76 б.

28. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни қўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси (Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида): Монография. – Тошкент: – “Fan va texnologiya Markazining bosmaxonasi”, 2012, – 212 б.

29. Yo‘ldoshev R.A. Ta’lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi: Monografiya. – Toshkent: – “Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi”, 2015. – 157 b.

30. Yo‘ldoshev R., Polvonova R. O‘zbek tili: O‘qish rus tilida olib boriladigan maktablarning 2-sinfi uchun. – Toshkent: – “O‘qituvchi” NMIU, 2000. – 96 b.

31. Yo‘ldoshev R., Rixsiyeva M. O‘zbek tili: O‘qish rus tilida olib boriladigan maktablarning 4-sinfi uchun . – Toshkent: “O‘qituvchi” NMIU, 2000. – 96 b.

32. Йўлдошев Р., Рихсиева М., Усмонова В., Эргашева М. Ўзбек тили: (Рус мактабларининг 6-синфи учун). – Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёти, 1995. – 128 б.

33. Йўлдошев Р.А., Сайдниёзова А. Ўзбек тили. (Рус мактабларининг 5–синфи учун). – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 1992. – 145 б.

34. Йўлдошев Р., Тўхтамирзаев М., Рихсиева М., Ниёзметова Р. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 2000. – 110 б.

35. Mahmudov N., Rafiyev A., Yo‘ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilidan ish yuritish: Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. To‘ldirilgan 7-nashr. – Toshkent: – “Cho‘lpon” nomidagi NMIU, 2012. – 144 b.
36. Muxitdinova X.S., Avlakulov Y.I., Nuriddinova D.A. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 6-sinfi uchun darslik – Toshkent: – “Yangi avlod poligraf servis” nashriyoti, 2013. – 144 b.
37. Muxitdinova X.S., Avlakulov Y.I., Nuriddinova D.A. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent: – “Yangi avlod” poligraf servis nashriyoti. 2013. – 144 b.
38. Мухитдинова X, Юсупова М, Икромова Н, Акромова Г. “Ўзбек тили” таълим рус ва қардош тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2006. – 160 б.
39. Muxitdinova X. O‘zbek tili Ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 8-sinfi ucnun darslik. Qayta ishlangan 3-nashri. – Toshkent: – “O‘qituvchi” NMIU. 2014. – 128 b.
40. Muxitdinova X., Yusupova M., Ikromova N. O‘zbek tili Ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 8-sinfi ucnun darslik. 2-nashri, – Toshkent: – “O‘qituvchi” NMIU. 2010. – 128 b.
41. Muxitdinova X.S., Avloqulov YA.I., Nuritdinova D. O‘zbek tili: Ta’lim rus tilida va boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 6-infi uchun darslik. Qayta ishlangan 4-nashri, Toshkent: – “Yangiyo‘l poligraf servis” NMIU. 2017. – 144 b.
42. Muxitdinova X.S., Avlakulov Y.I., Nuriddinova D.A. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. 2-nashri. – Toshkent: “O‘qituvchi” nashtiyot-matbaa ijodiy uyi. 2017. – 144 b.
43. Muxitdinova X.S., “O‘zbek tili”: /ta’lim rus tilida va boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning/ 8-sinfi uchun darsligi /qayta ishlangan 4-nashri, – Toshkent: –“ O‘qituvchi” NMIU. 2019. – 128 b.

44. Muxitdinova X.S. O‘zbek tilini o‘qitishda uzlusizlikni ta’minlashning ilmiy-metodik asoslari. Monografiya. – Toshkent: – “Fan va texnologiyalar Markazi” bosmaxonasi. 2008. – 238 b.
45. Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили имо–ишора қоидалари: /Пунктуация/: Олий ўкув юртлари филология факультетлари талабалари учун кўлланма. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти. 1996. – 80 б.
46. Неъматов X., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 1993. – 32 б.
47. Niyozmetova R., Rafiyev A., Alavutdinova N. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 2-sinfi uchun darslik. – Toshkent: – “Sharq” NMIU. 2007. – 128 b.
48. Niyozmetova R., Samigova J., Mirmaxsudova M. O‘zbek tili (akademik litsey rus gurlarining birinchi bosqichi uchun metodik qo’llanma) – Toshkent: – “Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi”. 2008. – 132 b.
49. Рафиев А. Ўзбек тили. Таълим рус ва қардош тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 2-нашри. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010. – 128 б.
50. Rafiyev A., Muhammadjonova G., Alovuddinova N. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan umumta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: – “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2011, – 144 b.
51. Rafiyev A., Muhammadjonova G. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarining 7 - sinfi uchun darslik. – Toshkent: – “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2017, – 192 b.
52. Rafiyev A., Muhammadjonova G., Toshpo‘latov T. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 2-sinfi uchun darslik. – Toshkent: – “O‘zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2014. – 80 b.
53. Rafiyev A., Muhammadjonova G., Ziyamuhamedova G. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 3-sinfi uchun darslik. 3-nashri. – Toshkent: – “O‘zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2014. – 144 b.

54. Rafiyev A., Muhammadjonova G. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 4-sinfi uchun darslik. – Toshkent: – “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2007. – 128 b.
55. Rafiyev A., Muhammadjonova G. O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 4-sinfi uchun darslik. 5-nashri. “O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi., Toshkent: 2013. – 144 b.
56. Rafiyev A., O‘zbek tili: ta’lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan 3-nashri. – Toshkent: – “O‘qituvchi” nashriyot - matbaa ijodiy uyi. 2014. – 128 b.
57. Сиддиқ Мўмин. “Сўзлашув санъати” (илмий-оммабоп нашр). – Фарғона: – “Фарғона” нашриёти, 1997. – 100 б.
58. Толипова Р., Қодирова Ф., Икромова Н. ва Исҳоқова М. “Ўзбек тили”: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 2-синфи учун дарслик . –Тошкент: – “Ўқитувчи” NMIU. 2001. – 128 б.
59. Толипова Р., Исҳоқова М. “Ўзбек тили”: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 3-синфи учун дарслик. 2-нашри. – Тошкент: – “Ўқитувчи” NMIU, 2002. – 128 б.
60. Tolipova R., Ubaydullayeva N. O‘zbek tili. Ta’lim rus tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarining 4-sinfi uchun darslik. Toshkent: – “O‘qituvchi” NMIU. 2005. – 144 b.
61. Tolipova R., Yo‘ldosheva H., Qosimxo‘jayeva D. O‘zbek tili: Ta’lim rus tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. To‘ldirilgan, 3- nashri. – Toshkent: – “Sharq” NMIU. 2005. – 192 b.
62. Толипова Р., Йўлдошева X. ва бошқ. – Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун дарслик. 2 - нашри. – Тошкент: – “Ўқитувчи” NMIU. 2002. – 176 б.
63. Tolipova R., Yo‘ldosheva H., Shomirzayeva M. O‘zbek tili: Ta’lim rus tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. Beshinchi nashri. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU. 2009. – 144 b.

64. Толипова Р., Очилова М, “Ўзбек тили”. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 7-синфи учун дарслик. 2-нашри, Тошкент: – “Ўзинкомцентр” нашриёти. 2003. – 162 б.

65. Толипова Р.Т. Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 2-4-синфлари учун “Ўзбек тили” дарсликларига методик қўлланма: “Тил ва адабиёт таълими” журналига илова. – Тошкент: – “Ўзбек тили” маркази, 2001. – 127 б.

66. Tolipova R., Tursunova I., Ochilova M. O‘zbek tili: Ta’lim rus tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. To‘ldirilgan uchinchi nashri. – Toshkent: – “O‘zbekiston” NMIU. 2009. – 144 b.

67. Tolipova R.T. O‘zbek tili: 6-sinf. O‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma. – Toshkent: – “Sharq” NMIU. 2005. – 96 b.

68. Umarova N.Z. Talabalarning o‘zbekcha yozma nutqini o‘sirishda elektron ishlanmalardan foydalanish usullari: Oliy o‘quv yurtlarining rusiyabon guruhlari uchun o‘quv qo‘llanmasi. – Toshkent: – O‘zMU, 2007. – 160 b.

69. Ўринова Ф.У. Бошланғич синф ўқувчиларида нутқ маданиятини шакллантириш. Услубий қўлланма. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 2007. – 50 б.

70. Усмонов С. Умумий тилшунослик: педагогика институтларининг филология факультетлари учун қўлланма. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, –1972. – 208 б.

71. Усмонова М. Ўзбек тили. Таълим таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 2-нашри. – Тошкент: – “Ўқитувчи” NMIU, 2002. – 175 б.

72. Хван В.А. Основы наглядно-ситуативного обучения русской речи в начальной национальной школе (опыт наглядно-ситуативного метода). – Ташкент: – Издательство “Ўқитувчи”. 1970. – 126 с.

73. Хегай М.А. К вопросу обучения русскому языку по речевым моделям в узбекской школе. – Ташкент: 1967, – 132 с.

74. Хидоятова Д., Бакирова И., Рахматова Ф., Расулов Н., Юлдашева Н. O‘zbek tili: Учебник для 2 класса школ общего среднего образования с русским языком обучения. /Новое издание. – Ташкент: Республиканский – центр образования, 2021. – С. 96.

75. Xidoyatova D., Bakirova I., Raxmatova F., Rasulov N. O‘zbek tili: Umumy o‘rta ta’lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik. /Yangi nashr, – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2021. – 156 b.

76. Юлдашев Р.А. Изучаем узбекский язык: Пособие для курсов по изучению узбекского языка. – 2-е издание переработанное. – Ташкент: – Издательство “Ўқитувчи”, 1996. – 264 с.

77. Ўринбоев, Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати Ўқув қўлланма. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 1984. – 104 б.

78. O‘zbek tili 7 [Matn]: 7-sinfi uchun darslik / D.A. Xidoyatova [va boshq.]. /Yangi nashr. – Toshkent: – Respublika ta’lim markazi, 2022. – 176 b.

79. G‘oziyev E. Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. – Toshkent: – “O‘qituvchi” NMIU. 2017. – 528 b.

80. G‘oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik. – Toshkent: – “O‘qituvchi” NMIU. 2018. – 128 b.

2) XORIIY NASHRLAR

81. Adair J. Effective Leadership: A Modern Guide to Developing Leadership Skills. London: Pan Books. 1986, 135 p.

82. Антонова А.Г. Развитие речи. Уроки риторики. Популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль: – Издательство “Академия развития”, 1997. – 60 с.

83 Анушкин В.И, Жаркова Т.Л, Акишина А.А. и другие. Знакомиться легко, расставаться трудно //Русский язык. – Москва: – Издательство “Общество Знание”, 1991. – 232 с.

84. Arasaratnam L.A. and Doerfel M.L., Intercultural communication

competence, Byram. 2005, p.p 137–163. <http://dx.doi.org/10.1016/> 04.001.

85. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика и культура речи. Издание 5-е, дополненное и переработанное. Серия “Высшее образование”, – Ростов на Дону: – Издательство “Феникс”, 2005. – 544 с.

86. Buzan T., Buzan B. The Mind Map Book, revised edition. London: BBC-Books. 1995. 123 p.

87. Винокур Г.Г. О некоторых особенностях диалогической речи. Исследования по грамматике русского литературного языка: – Учебное пособие. – Москва: – Издательство “Академия наук Российской Федерации”, 1989. 450 с, – С. 41.

88. Головин И.Б. Основы культуры речи. Учеб. пособие. – Москва: – Издательство “Высшая школа”, 1980. – С. 9.

89. Гольдин В.Е. Речь и этикет: Книга для внеклассного чтения учащихся. 7–8 кл. – Москва: – Издательство “Просвещение”, 1983, – 109 с.

90. Daniels T.D., Spiker B.K. Perspectives on Organizational Communication, 3RD edition, Madison, WI: W.C.B. Brown and Benchmark. 1994. –168 p.

91. Deardoff D.K., The sage Handbook of intercultural Competence. Thousand Oaks, CA: Sage. 2009, 123 p.

92. Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Мельник С.В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. Теоретический курс, изд. 2-е, доп. и перераб. – Киев: – Издательство “Вища школа”, 1984. – С. 102–107.

93. Десяева Н.Д., Лебедева Т.А., Ассуирова Л.В. Культура речи педагога: Учеб. Пособие для студентов высших педагогических учебных заведений – Москва: – Издательский центр “Академия”, 2003, – 192 с.

94. Ellis A., Beattie G. The Psychology of Language and Communication: – London. –Weidenfeld and Nicolson. 1986. 244 p.

95. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва: – Издательство “Знание” , 1982, – 145 с.

96. Зимняя И.А. Воздейственность выступления лектора. – Москва: – – Издательство “Общество Знание”, 1975. – 43 с.
97. Кадырова Х.А. Особенности межличностного общения руководителей на работе и в семье (на примере руководителей вуза): Дисс... канд. пед. наук. – Ташкент: – Ташкентский государственный институт мировых языков, 2010. – 130 с.
98. Карабоджаева М.Х. Нофилологик гурух талабаларининг касбий нутқини феъл асосида шакллантириш методикаси: Пед. фан ном. дисс... автореф. – Тошкент, – 2002. – 20 б.
99. Конобанова О.А. Психологические особенности ролевого общения учащихся юношеского возраста: Автореф. дис. на соис. уч. степ. канд. псих. наук. – Киев: 1992. – 34 с.
100. Корнева Т.Р. Пособие по развитию речи для студентов-медиков иностранцев, для изучающих русский язык // Русский язык. – Москва: 1990. – 158 с.
101. Craing R.T. Communication theory as a field. *Communication Theory*. 2017, 9 (2): – p.p 119–161.
102. Cupach W.R., Sapitz B.B.N. *The Side of Interpersonal Communication*. Hillsdale, NJ: – Lawrence Erlbaum Associates. 1994. – 186
103. Larry King. *How to Talk to Anyone, Anytime, Anywhere: The Secrets of Good Communication*. 1995. Как разговаривать с кем угодно, когда угодно и где угодно. – Москва: – Издательство “Альпина Бизнес Букс”, 2006, 268 с. Перевод с английского Евгения Цыпина.
104. Львова С.И. Язык в речевом общении: Факультативный курс (8-9-е кл.): Книга для учителя. – Москва: – Издательство “Просвещение”, 1991. – 128 с.
105. Мельник В.В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе. – Москва: – Издательство “Наука”, 2000. –150 с.

106. Михневич Л.Е. Ораторское искусство лектора (Пособие для школ молодого лектора, Методика лекторского мастерства и ораторского искусства). – Москва: – Издательство “Знание”, 1984. –192 с.
107. Ножин Е.А. Мастерство устного выступления: Учебное пособие, – Москва, – Издательство “Знание”, 1982. – 110 с.
108. Панасюк А.Ю. Как победить в споре и в искусстве убеждать. – Москва: – Издательство “Просвещение”, 1998. – С. 4.
109. Okrent A. In the land of invented languages: Esperanto rock stars, Klingon poets, Loglan lovers and the mad dreamers who tried to build a perfect language. New York: Spiegel & Grau Pinker, S. 2009, 158 p.
110. Петровская Л.А. Компетентность в общении: Социальная психология, тренинг. – Москва: – Издательство “МГУ”, 1989. – 216 с.
111. Плещенко Т.П., Федотова Н.В., Чечет Р.Г, Стилистика и культура речи: Учебное пособие. Под ред. Шубы.– Мн.: “Тетра Системс”, 2001. – 544 с.
112. Пособие по развитию навыков устной речи для иностранцев (русский язык). Издание 2 - е, исправленное. /Составители: В.Аготкова, А.В. Алексеева И.И.Белавенцева А.К, Демидова Е.А, Злобина и др. – Москва: Издательство “Наука”, 1967. 144 с.
113. Зиновьева Т.И., Курлыгина О.Е., Трегубова Л.С. Практикум по методике обучения русскому языку в начальных классах: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – Москва: – Издательский центр “Академия”, 2007. – 304 с.
114. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. – Москва: – Издательство “Просвещение”, 1988. – 66 с.
115. Рузиев Н.М. Пособие по развитию русской речи для студентов естественных факультетов педагогических вузов. – Тошкент: – “Ўқитувчи” нашриёти, 1993. – 144 б.

116. Cairncross F. *The Death of Distance: How the Communications: The Revolution will Change Our Lives*. London: – Orion. 1997. 156 p.
117. Скворцов Л.И. “Теоретические основы культуры речи”. – Москва: Издательство “Наука”, 1980. – 352 с.
118. Формановская Н.И. Вы сказали “Здравствуйте!” (Речевой этикет в нашем общении). Издание 3-е. – Москва: – Издательство “Знание”, 1982. – 160 с.
119. Формановская Н.И., Соколова Х.Р. Речевой этикет: Русско–немецкие соответствия: Справочник. – Москва: – Издательство “Высшая школа”, 1989. – 96 с.
120. Шешко Н.Б. Риторика – Минск: Современная школа, Республикансское унитарное предприятие //Издательство “Белорусской Дом печати”, 2013. – 272 с.
121. Finn T.A. A case of telecommunication management. *Management – Communication Quarterly* 12 (4), 2000. p.p 575 – 579.
122. Frey L.R., Gouran D.S., Poole M.S. *The Handbook of Group Communication and American Theory and Research*. – Thousand Oaks, CA: – Sage. 1999, 128 p.
123. Gallois C., Callen V., Swales C. *Communication and Culture: A Guide for Practice*. Chichester: – John Wiley. 2015, 160 p.
124. Friday R.A. Contrasts in discussion behaviors of German and American managers. In Samovar L.A., Porter R.E. *Intercultural Communication: A Reader*, 8th edition. Belmont, – C.A: Wadsworth. 2011, p.p 126–134.
125. Gallois C., Callen V. *Communication and Culture: A Guide for Practice*. Chichester: – John Wiley. 1997, 158 p.
126. Deal T., Kennedy A. *The New Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life*. Reading, – MA: Addison–Wesley. 1982, 148 p.
127. Geranova E. *Intercultural Communicative Competence in the foreign Language Classroom Journal of foreign Language, Teaching and Applied*

Linguistics. – Astana IT University, 2019, p.p. 205–214

128. El Hassan I.B., Adam M.I. The impact of dialogic Teaching on English Language Learners’ Speaking and Thinking Skills. //Arab World English Journal (AWEJ), 2017, – number 4, Volume 8, 183.p.

129. Hoffmann L. Universidad Pompeu Fabra. Barcelona: IULA, 1998, 211 p.

IV. Diniy adabiyotlar

130. Shayx Muhammad Sodiq. Ruhiy tarbiya. 5 jildlik, 2-juzd. Toshkent:: Hilol. 2016. 278 b.

V. Lug’atlar

131. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik / 5– jild: Shukrona. – H. Tuzatilgan 3-nashri. – Toshkent: – “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2020. – 580 b.

VII. Badiiy adabiyotlar

132. Sodiqova T. So‘z gavhar. – Toshkent: – “O‘zbekiston” nashriyoti. 2020, 68 b.

133. Tohir Malik. Munojot. – Toshkent: – “O‘zbekiston” Davlat nashriyoti. 2020, 96 b.

134. Tohir Malik. Odamiylik mulki. – Toshkent: – “O‘zbekiston” Davlat nashriyoti. 2020, 380 b.

VIII. DISSERTATSIYA VA AVTOREFERATLAR

135. Абубакирова Р.Х. Пути совершенствования русской диалогической речи студентов национальных групп вузов: Автореф. дис... на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Москва, 1979. – 16 с.

136. Агабабян Г.Х. Развитие русской диалогической речи учащихся 4–6 классов армянской школы: Автореф. дис... на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ереван: 1980. – 28 с.

137. Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологиялари воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийзабон гурухларида): Пед. фан. ном. дис... – Низомий номидаги ТошДПУ, Тошкент: 2004. – 176 б.

138. Алиева В.С. Речевые штампы и их место в практическом курсе русского языка для национальных (азербайджанских) групп языкового пединститута: Автореф. дис... на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ереван: 1978. – 17 с.

139. Андриянова В.И. Теория и практика обучения узбекских школьников устноречевому общению на русском языке: Дис... на соис. уч. степ. док. пед. наук. – Ташкент: 1997. – 236 с.

140. Асилова Г. Божхона ва солиқ йўналишлари талабаларининг давлат тилида касбий мулоқот юритиш компетенцияларини ривожлантириш (русийзабон гурухларида): Пед. фан. докт. дисс... – Низомий номидаги ТошДПУ, Тошкент: 2017. – 276 б.

141. Аъзамхўжаева Э.А. Муомала маромининг ёш хусусиятлари ва динамикаси (Мехрибонлик уйи тарбияланувчилари мисолида): Психология фан. номз. дис... автореф. – Тошкент: 2002. – 19 б.

142. Базарова М.М. Ўзбек тилидаги ижобий истак мазмунини ифодаловчи нутқий бирликларнинг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент: 2007. – 19 б.

143. Вахар Ыйе М. Научные основы минимизации типовых ситуаций речевого общения (На материале начальных классов эстонской школы): Автореф. дисс... на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Таллин: 1985. – 19 с.

144. Голубкова Е.В. Номинативное варьирование как средство речевого этикета (На материале современного англ.яз): Автореф. дисс... на соис...уч. степ. канд. филол. наук. – Москва: 1982. – 28 с.

145. Дадажонова Н.М. Ўзбек тили таълими жараёнида олий ўқув юртларининг нофилологик ихтисосликларида ўқийдиган талабаларнинг

нұтқи устида ишлаш методикаси: Пед. фан. ном. дисс... авторефер. – Тошкент: 2002. – 20 б.

146. Жумашева Г.Х. Формирование основ культуры общения дошкольников на каракалпакском языке в условиях двуязычия средствами театрализованных игр: Автореф. дис. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ташкент: 1996. – 18 с.

147. Жўраев А.Х. Чет тилда талабалар коммуникатив малакаларини такомиллаштириш технологияси (испан тили синонимлари материалида:) Пед. фан. номз. дисс... авторефер. – Тошкент: – ТошДЖТУ, 2009. – 22 б.

148. Икромхонова Ф.И. Инглиз тилидан коммуникатив–когнитив курс назарияси ва амалиёти (нолисоний олий ўқув юртлари мисолида): Пед. фан. номз. дис... авторефер. – Тошкент: 2012. – 23 б.

149. Лафасов Ў.П. Диалогик нұтқда субъектив модалликнинг ифодаланиши: филол. фан. ном. илм. дар. олиш учун тақдим этилган дисс. – Тошкент: 1996. – 175 б. – Б. 30–32.

150. Маҳкамова М.Ю. Бўлажак тарбиячиларнинг педагогик мулоқот маданиятини шакллантириш: пед.фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент: 2002. – 22 б.

151. Милютина О.В. Сочетаемость глаголов желания как методическая проблема преподавания русского языка студентам-филологам национальных групп: Автореф. дисс... на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ташкент: 1990. – 22 с.

152. Мұхамеджанова Г.З. Дарсдан ташқари машғулотларда русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекча нұтқини ўстириш методикаси (5–9-синфлар мисолида): Пед.фан. ном. дис... авторефер. Низомий номидаги ТДПУ, – Тошкент: 2003. – 21 б.

153. Мыскова О.Г. Взаимосвязное обучение диалогическому и монологическому видам речевой деятельности на английском языке в

средней школе: Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Москва: 1980. – 21 с.

154. Набиева Р.О. Обучение ситуативному диалогу в речевом общении на занятиях по русскому языку в 5-6 классах таджикской школы: Дисс... на соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ташкент: 1998. – 175 с.

155. Нуридинов Б.С. Касб таълими ўқитувчилари малакасини оширишда фаол ўқитиши методларидан фойдаланишнинг илмий-педагогик асослари: Пед. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент: 2002. – 22 б.

156. Панкрущев В.А. Обучение студентов национальных групп педвузов профессиональному общению: Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Москва: 1986. – 15 с.

157. Расулов Қ.А. Ўзбек мuloқot хулқининг функционал хосланганлиги: Филол. фан. номз. дисс...автореф. – Тошкент: 2008. – 23 б.

158. Розенбаум Е.М. Основы обучения диалогической речи на языковом факультете педагогического вуза: Автореф. дисс. соис. уч. степ. док. пед. наук. – Москва: 1983. – 42 с.

158-а. Салишева З. Ўзбек тили машғулотларида талабалар монологик нутқини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш: Таълим ва тарбия назарияси ва методикаси (ўзбек тили): педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) дисс.. автореф. – Тошкент: – 2019. – 64 б.

159. Умарова Н.З. Талабаларнинг ўзбекча ёзма нутқини ўстиришда замонавий технологиялардан фойдаланиш методикаси (техника олий ўқув юртларининг русийзабон гурухларида): Пед. фан. ном. дисс.. автореф. – Тошкент: – 2007. – 21 б. (18 б – резюмесиз).

160. Хазраткулов А. Диалогическая речь в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. соис. уч. степ. канд. фил. наук. – Самарканд: 1966. – 20 с.

161. Халдарова С.М. Семантико-структурные особенности диалогической речи в современном узбекском языке: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Ташкент: 1974. – 19 с.

162. Юлдашев Р.А. Изучение падежных конструкций на уроках узбекского языка в III–VIII классах школ с русским языком обучения: Дисс. соис. уч. степ. канд. пед. наук. – Ташкент: 1979. – 172 с

163. Қурбонова Г.Н. Тиббиёт институтларининг рус гурухларида “Ўзбек тили” фанини ўқитиш жараёнида талабаларнинг ихтисосий нутқи устида ишлаш методикаси: Пед. фан. ном. дисс... авторефер. – Тошкент:–2000.–16 б.

IX. ILMUY TOPLAM, JURNAL VA GAZETALAR DAGI MAQOLALAR

164. Акишина А.А., Акишина Т.Е. Этикет русского телефонного разговора: Пособие для студентов – иностранцев // Русский язык – Москва: 1990, № 2. – 116 с.

165. Акишина А.А., Кано Х., Акишина Т.Е. Жесты и мимика в русской речи. // Русский язык. – Москва: 1991, № 5. – 144 с.

166. Амброс Е.Р. Система упражнений для развития диалогических умений // Иностранные языки в школе. – Москва: 2015, № 6. – С. 48–54.

167. Аминова Ф.Х. Ўқувчиларни мулоқот матн яратишга ўргатишнинг дидактик асослари: Пед. фан. ном. дис... 13.00.01 – Педагогика назарияси ва тарихи. – Тошкент: 2007. – 157 б, – Б. 8–10.

168. Ариян М.А. Ролевое общение на иностранном языке как фактор социального развития личности подростка //Иностранные языки в школе. – – Москва: 2011, № 7. – С. 13 – 18.

169. Балабайко М.С. Обучение моделированию диалогической речи // Иностранные языки в школе. – Москва: 1976, №1. – С. 27–29.

170. Бырдина О.Г. Диалоговая технология формирования ценностного самоотношения школьника на уроках немецкого языка //Иностранные языки в школе. – Москва: 2010, № 9. – С. 22–24.
171. Вайсбурд М.Л., Климентенко А.Д.Требования к речевым умениям. // Иностранные языки в школе. – Москва: 2013, № 8. – С. 11–19.
172. Венецкая А.Б. Формирование общения младших школьников. – Москва, // Начальная школа. – Москва: 2009, № 2, – С. 73–77.
173. Вострикова Т.И. Профессионально-педагогический диалог как речевой жанр // Русский язык в школе. – Москва: 2020, № 4. – С. 6–7.
174. Григорьева Е.Я. Особенности обучения говорению и дискуссии на уроках французского языка в VIII–IX классах (УМК “Le francais en erspektives”) – // Иностранные языки в школе – Москва: 2001, № 5. – С. 34–39.
175. Зорина В.В. Изучение основ этикета на факультете начальных классов // Начальная школа. – Москва: 2011, № 4. – С. 84–86.
176. Ипполитова Н.А. Этические нормы как предмет изучения в школе // Русский язык в школе. – Москва: 2014, № 4. – С. 7 – 11.
177. Исакович Е.А. Диалогическое общение как взаимодействие между учащимися в контексте культурно - досуговой деятельности на иностранном языке // Иностранные языки в школе. – Москва: 2001, № 8. – С. 9–11.
178. Искандарова Ш. М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент: 1993. – 25 б.
179. Исламов Ў.Х. Алишер Навоий асарларида нутқ маданияти талқини: Филол. фан. номз. илм. дар. ни. олиш учун тақдим этилган дисс... – Тошкент: 2012, – 160 б. – Б. 9–10.
180. Йўлдошев Р. Гап қурилмаларини ўргатишнинг мақбул йўллари // Совет мактаби. Тошкент: – 1990, 10-сон. – Б. 15–16.
181. Йўлдошев Р. Грамматик материалларни гап тузилишлари орқали ўрганиш //Мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиши мазмуни ва

методларини такомиллаштириш” методик тавсиялар тўплами. – Тошкент: – ЎзПФИТИ, 1994. – Б. 3–12.

182. Коротаева Е.В. Учебный диалог, технология или искусство? // Русский язык в школе. – Москва: 2008, – № 4. – С. 22–27.

183. Кощеева О.В. Жанры общения в повседневной речи младших школьников. // Русский язык в школе. – Москва: 2010, – № 2. – С. 27–31.

184. Ладыженская Н.В. Учим речевым жанрам. // Русский язык в школе. – Москва: 2007, № 1. – С. 29–33.

185. Лисикова И.В. Интенсивное обучение диалогической речи в школе с углубленным изучением английского языка // Иностранные языки в школе. Москва: 2013, № 5. – С. 27–32.

186. Мазунова Л.К., Ризаева Л.К. Общение в становлении личности и языковом образовании // Иностранные языки в школе. – Москва, 2013, № 2. – С. 2–9.

187. Масловец О.А. Организация проблемно–делового обучения на уроках китайского языка в средней школе // Иностранные языки в школе – Москва: 2012, № 1. – С. 23–25

188. Орлов О.М. Обучение деловому общению как жанровой деятельности (деловые беседы). // Русский язык в школе – Москва: 2007, № 7. – С. 91–97.

189. Позднякова А. А. Из методического наследия А.В.Миртова: Уроки вежливого общения // Русский язык в школе. – Москва: 2010, № 3. – С. 32–38.

190. Рябухина Е.А. Реализация компетентностного подхода в спецкурсе по речевой деятельности // Русский язык в школе. – Москва: 2013, № 4. – С. 17–23

191. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики.– // Русский язык. Изд. 2-е, исправленное. – Москва: 1990. – 176 с. – С. 20.

192. Слободкина Н.Я. Обучение диалогической речи учащихся VI класса // Иностранные языки в школе. – Москва: 2012, № 4. – С. 65–67.
193. Солтовская Г.Н., Юрчишина Г.В. Конкурс-марафон по межкультурному деловому общению в профильном классе. // Иностранные языки в школе. – Москва: 2006, № 5. – С. 66–70.
194. Солижонов Й. Ремаркалар ҳақида //Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент: 2005, 5-сон, – Б. 67–68.
195. Тоирова Г., Зарипова А. Хайрлашиш – нутқий мулоқотнинг хотимаси // Pedagogik mahorat. – Buxoro, 2019, 5-son (2019-yil, oktabr). – B. 87–90.
196. Умарова Ф. Ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълимда мулоқотнинг ўрни //Тил таълими босқичларида узвийликни таъминлашнинг илмий–амалий муаммолари: “Ўзбек тили” доимий анжумани ўнинчи йиғини материаллари. – Тошкент: – “Ўзбекистон” NMIU, 2009. Б–118–119-б).
197. Фролова Л.С. Формы учебного диалога на уроке // Русский язык в школе. Москва: 2008, – № 7. – С. 12–14.
198. Черненко Н.М. Стилистика компьютерного общения // Русский язык в школе. – Москва: 2009. № 5. – С. 14 – 17.
199. Чибухашвили В.А. Использование корректурного метода с применением электронных образовательных ресурсов в обучении младших школьников культуре речи // Начальная школа – Москва: 2011, – № 4. – С. 106–109.
200. Юртаев С.В. Содержания языкового образования и речевого развития // Начальная школа. – Москва: 2009, № 10. – С. 21–25.

X. INTERNET SAYTLARI

201. 178. Yakubinsky L.P. On dialogic Speech on JSTOR, Michael Eskin, On dialogic Speech. – PMLA: Vol.112, No 2 (Mar.), 1997, p.p. 243–256.

<https://www.jstor.org/stable/463093> www.jstor.org.

202. Eriksen E. O. Dialogical Engagement and the Co-Creation of Cultures of Exploration, First Online: 29 February 2020, – Part of the International Perspectives on Early Childhood Education and Development book series (CHILD, volume 29), – p.p. 83–104. http://link.springer.com/capter/10.1007/978-3-030-36271-3_6#:~:text=in%20the%20dialogic%20culture%2C%20the.be%20said%20in%20the%20future

203 . www.edu.uz.

204. www.pedagog.uz.

205. www.tdpu.uz.

206. www.ziyonet.uz.

207. <https://pedsovet.su> //methodika/priyem/6736